۷۸۶

خلق الانسان علمہ البیان ۝

سوادِ شعب بوان است روحی
ز رخت خواب سر بر کن خدا را
نہ بزم آذری بزم معانی
فضائے دلکش و ابر بہاری

غنیمت داں دو سہ جام صبوحی
بیاد بزم حسیم بزمے بیارا
غلط گفتم، بہشت جاودانی
فلا تشرب باقداح صغار

دبیر عجم

برکشیدۂ خامہ

اصغر علی روحی سابق پروفیسر السنۂ مشرقیہ اسلامیہ کالج لاہور

در سنہ ۱۹۴۶ء

فهرست مضامین

سُبْحَانَكَ لَا عِلْمَ لَنَا إِلَّا مَا عَلَّمْتَنَا إِنَّكَ أَنْتَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ

اے آنکہ نیستیٔ ما دلیلِ ہستیٔ تست و ناتوانیٔ ما برہانِ توانائیٔ تو۔ تا چہ فرخندہ پروردگاری کہ ہر کوچک و بزرگ را باندازۂ کہ داری از گنجِ بے رنج خود بہرہ بخشیدۂ و تا چہ خجستہ داوری کہ دستِ بخشش خود را بر بزہ کاریٔ ما از ما باز نہ کشیدۂ۔ گوہرِ خرد را در دُرجِ جانہا بودیعت نہادۂ و نقدِ سخن را در بازارِ صرافانِ معنی رواج دادۂ ؎

اے حمدِ تو خودستائیٔ ما
وے وصفِ تو نارسائیٔ ما
بیروں و درونِ جانِ مائی
بیگانہ برنگِ آشنائی
آنجا کہ توئی دُوئی نگنجد
نے نے غلطم توئی نگنجد
نے نام ترا و نے نشانے
ہر نام و نشان تراست شانے
ہرچند کہ عقدہا کشودم
خود عقدہ بکارِ خویش بودم
نقشم۔ زنگیں نشان ندارم
حرفے عجمم بیاں ندارم
خاموشم و بر زباں سمرہا
زہرآبم و در دہاں شکرہا
گر صد زدرِ تو دور دستم
از جرعۂ ساغرِ تو مستم

نازم جودِ بے پایانِ ترا کہ سرِّ اعظم و مظہرِ اتم خود را بمیزبانیٔ جملہ عالمیان برگزیدی و خویشان و بیگانگانِ دور و نزدیک را بہ صلائے عام بر خوانِ نوالش بمہمانِ پسندیدی تا ہر یک را بہ نعمتے کہ فراخورِ فطرتِ اُو بود بنواختی و گرسنہ چشمانِ حقایق و معارف را سیر چشم ساختی۔ قافلہ سالارے کہ خوشخرامانِ عرصۂ ارادت بر جادۂ پیرویش قطرہ زن آمدہ رایتِ سعادت بسرمنزلِ مقصود برافراختند و واماندگانِ بادیۂ بخت و اتفاق بگل ولائے ہرزہ سگالی در افتادہ آسان را بر خود دشوار ساختند ے

شنیدستم من از پیرے خردمند — کہ گیتی نیست جز نقش خداوند
گر از نقشت نباشد رہ بہ نقاش — بود انجامِ تو اے وائے اے کاش
زنقاش از نشانے باز خواہی — بیا گویم ترا گر مردِ راہی
رسول ہاشمی آں قبلۂ دِل — بنقاشت کشد منزل بہ منزل
بہ نقشے کاں بہ تلقینے طرازد — زمبدء تا معاد آگاہ سازد
چہا گویم ترا با تو رساند — غلط گفتم ترا از خود ستاند
ترا گر ذکرِ حق پیوند جان است — چو دردِ او نداری رائگان است
الا گر گوش داری بشنو از من — سبک برخیز و زن دستے بدامن

اَللّٰهُمَّ صَلِّ عَلَيْهِ وَعَلٰى اٰلِهٖ وَاَصْحَابِهٖ اَجْمَعِيْنَ۔

امابعد معلوم است کہ زبانِ پارسی در صفِ السنۂ مشرقیہ بغایت مطبوع و دلکش افتادہ۔ بہ ہنجاریکہ سلاستِ الفاظ و عذوبتِ معانیش خاطر افسردہ را تازہ و دلِ پژمردہ را شگفتہ می سازد۔ و ازیں جاست

که در اطراف عالم شمارهٔ فارسی گویان از ماہرانِ السنۂ اُخریٰ بیشتر است
ہرچند در آغازِ زمانِ استیلائے تازیان ادبیات عجمیان را نشائے
نداده اند اما در اواخر قرن ثانی شعراء و حکماء کم کم ذخیرۂ نثر و نظم
بہم رسانیدند۔ تا در عہدِ ملوکِ آلِ سامان آن را آبے بر روئے کار آمد
و با این روزِ بازارش علمائے آن دور نظر بہ استحکام مبانیٔ ادبیاتِ
خویش بسانِ اصحاب عربیت در تدوین و ترتیبِ تصریف و نحو و معانی
وغیر ذٰلک التفاتے جائز نہ شمردند۔ چہ ایشان خود اہلِ زبان بودند
و بدین واسطہ خود را از رجوع بدین گونہ کتب مستغنی یافتند۔ بخلاف تازیان
کہ ایشان را فریضۂ تبلیغِ قرآن و نشرِ احکامِ ملت از اہم مقاصدِ فتوحات
بوده است۔ و اہلِ عجم چون از کوہسارِ وسط آسیا بہ عزمِ جہانگیری
برخاستند و پیچاپیچ کریوه و مغاک را درنوشتہ قلمروِ دہلی را بحیطۂ تسخیر
درآوردند و در اقطار و جوانب آن دیار رایتِ جہانداری برافراختہ
سکہ و خطبۂ آن حدود بنام خود گرفتند و رتق و فتقِ امورِ مملکت اجرائے
فرامین دولت و تنفیذ احکام سلطنت و دیگر مترسلات رسل و رسائل
بزبانِ پارسی قرار دادند۔ ہندیان بمقتضائے اَلنَّاسُ عَلٰی دِیْنِ
مُلُوْکِہِمْ۔

صورتِ حال را برین منوال مشاہده نموده در تعلیم و تعلم این زبان
ہمت برگماشتند و در وصول بمدارج کمال مساعیٔ جمیلہ بکار برده دقیقۂ
نامرعی نہ گذاشتند۔ تا از سلیم الفطرتان این تیره خاک حضرت امیر خسروؒ

دہلوی در فن سیاقت و بدیع بر طبق مذاقِ ابنائے آں روزگار کتابے موسوم
بہ اعجاز خسروی تالیف نمودند و آں کتابے است کہ با ہمہ اطناب و اطالت
نظر بہ ضرورت فن بلاغت ہیچ با خود ندارد۔ نعم در سرزمین خطۂ فارس در ایام
دولتِ اتابکیہ علامہ شمس الدین محمد ابن قیس رازی کہ در اوائلِ قرنِ ہفتم
بودہ است۔ کتاب المعجم فی معاییر اشعار العجم مشتمل بر فن عروض و بدیع و
مسائل متفرقہ در علمِ بیان و بعضے از ارشاداتِ فن شعر و شاعری ترتیب
دادہ۔ والحق کتابے است کہ بہتر ازاں در تفصیلِ ضوابطِ نظمیات فارسی
یافتہ نشدہ۔ اما آں بزرگوار نیز بہ تبویبِ مسائلِ معانی چنانکہ اصحابِ عربیت
تصفح آں نمودہ اند التفاتے نہ نمودہ و ہمچنیں شاعر مشہور رشید وطواط رسالہ
موسوم بہ حدائق السحر دارد۔ بہ مطالعۂ فقیر در آمدہ۔ مشار الیہ در آں رسالہ
غیر از صناعاتِ فنِ بدیع بہ چیزے دیگر نپرداختہ۔ و صاحبِ تذکرۂ آتشکدہ
نسبت بہ عبید زاکانی آوردہ کہ کتابے در علمِ معانی تالیف نمود۔ لاکن
معلوم نمی شود کہ کتابش بہ ادبیات فارسی تعلق دارد یا تازی و از موزوں
طبعانِ ہند میر شمس الدین فقیر دہلوی در خلال شہور سنۂ یکہزار و یکصد و پنجاہ
و ہشت ہجریہ کتابے موسوم بہ حدائق البلاغت کہ متداول بین الناس است
در فنِ بیان و بدیع و عروض ترتیب دادہ۔ اما از علم معانی چنانکہ دانی
اصلا در آں بحثے نراندہ و بہرۂ علم بیان و بدیع را از کتاب مختصر المعانی
تالیفِ علامۂ سعد الدین تفتازانی بفارسی ترجمہ زدہ و بس۔ و بر جائے
امثلۂ عربیہ امثلۂ فارسیہ نشاندہ و مولوی امام بخش صہبائی دہلوے

بہ اشارۂ یکے از ہنر پروران انگلیس از فارسی آں را بہ اُردو کشیدہ۔ بلے کتابے دیگر است مشہور بہ مخزن الفوائد کہ محمد فایق نام یکے از زبان دانانِ مضافات اکبر آباد در اثنائے سنہ یکہزار و دو صد و بست و پنج تالیف نمود۔ در اکثرے از مسائل ماخذِ او کتاب المعجم مذکور است۔ اما چوں مقلد محض است چیزے از خود نیاوردہ و ہیچ از مباحث معانی را نشانے ندادہ۔ سراج الدین خاں آرزو ہم رسالۂ دریں موضوع دارد۔ اما بر بقۂ تقلیدِ اہلِ عربیت مربوط بودہ۔ نتوانست چیزے از خود برطرازد و کتاب نزہۃ الصنائع و رسالۂ ہانسوی نیز بر ہمیں منوال بافتہ اند۔ و بالجملہ آنچہ من مے جستم اثرے ازاں نیافتم وَإِلَى اللّٰهِ الْمُشْتَکٰے بنابریں از دیر باز میلِ خاطرم برآں رفتہ بود چوں کہ احدے از اکابر پیشینیاں در شرح و بسطِ مسائلِ معانی کہ بزبانِ پارسی تعلق دارد۔ بویژہ بابِ موازنہ بین الکلامین کہ دریں روزگار توجۂ ابنائے زماں بداں بیشتر مصروف است۔ التفاتے نہ نمودہ اگر مشیتِ ازلی بہ آہنگ ایں بے بضاعت سازگار افتد۔ کتابے ترتیب دادہ آید کہ متکفل تفصیلِ مسائلِ ایں فنِ شریف باشد۔ اما با بے طاقتیِ خویش بے سروسامانیِ خود را جفت می یافتم و باتیشۂ اندیشہ زمینِ دل مے کافتم ؎

يُرِيْدُ الْمَرْءُ اَنْ يُّعْطٰى مُنَاهُ وَيَاْبَى اللّٰهُ اِلَّا مَا يَشَاءُ

آخر مصلحت درآں دیدم کہ در انصرام ایں مہم خطیر بدانچہ کہ از پیشینیان موجود است تمسک جویم و آنچہ مفقود است درگرد آوردن آں

برطبیعتِ خامدہ و قریحۂ جامدۂ خود اعتماد نمایم۔ ہرچند در کمینِ تقریبے کہ درخور تکمیل این کارِ بزرگ باشد منتظر فرصت می بودم۔ اما از رہ گذرِ لوازمِ بشریت کہ در لباس تعلق ناگزیر است گاہ و بے گاہ مبتلائے پنجۂ ہموم و افکار و معاقبِ شکنجۂ آلام و اسقام بودہ تکمیل این مقصد اہم بروئے روز بنیامد۔ مع ذلک از ناپائیداریٔ حیاتِ بے ثبات خیلے می اندیشیدم کہ دُور از دوستان غنچۂ اُمید این افسردہ خاطر ناشگفتہ ماند و گوہرِ آبدار تمنائے دیرینہ ناسفتہ کما قیل ؎

وَلَمْ يَتَّفِقْ حَتّٰى مَضٰى لِسَبِيْلِهٖ وَكَمْ حَسَرَاتٍ فِيْ بُطُوْنِ الْمَقَابِرِ

؎

خوش گلشنے است دہر کہ گلچینِ روزگار فرصت نمی دہد کہ تماشا کند کسے

تا بہ تائیدِ سابقۂ ازلی سررشتۂ مقصود بدست آوردم و براعتمادِ رحمتِ عامۂ کارسازِ حقیقی در پایانِ شہورِ یک ہزار و سہ صد و چہل و یک ہجریہ علیٰ صاحبہا افضل الصلوٰت و اعلیٰ التحیات بہ استدعائے فرزند ارجمند[1] کہ بفضلِ حق سبحانہ وتعالیٰ سالیانِ عمرش بہ شمارِ حروفِ بسملہ تقابل دارد ؎

فروغِ دیدۂ روشن سوادی فراغِ خاطرِ محنت ہم آغوش
زچشمِ زخمِ دوران باد ایمن بقایش با بقائے نوح ہمدوش

مَتَّعَهُ اللّٰهُ بِالْعِلْمِ وَالْعَمَلِ وَبَلَّغَهُ غَايَةَ الْأَمَلِ

بہ تسوید این شگرف نامہ پرداختم و بہ دبیرعجم موسوم ساختم و کار

---

[1] اشارہ بنام آں عزیز است۔ ۱۲ منہ

مسوده را به مولوی عبدالرحیم که یکے از اعزّهٔ تلامذهٔ فقیرِ مولف است حوالت نمودم آں عزیز دستش مریزاد دو بار زحمتِ نقل را متحمل گشته سررشتهٔ ارادت و اخلاص را از دست نداد۔ فَجَزَاهُ اللّٰهُ فِی الدُّنْیَا وَالْاٰخِرَةِ

مقرر است که ہیچ علم وفن در قومے بے مصطلحاتُ رواجے نیافته است زیرا که مصطلحات بمنزلهٔ امارات و اشارات می باشد که بر چیزے دلالت می کند و ایں امر در ہر قومے و ہر ملکے که به تدوین و ترتیب علوم و فنون رو آورده مشاہده میرود۔ تازیاں چوں دریں میدان قدم فراترک نہادند وضعِ مصطلحاتِ علوم وفنون را بازائے مصطلحاتِ اقوامِ غیر بکمالِ خوبی انصرام دادند۔ از انجا که زبانِ تازی نسبت به دیگر السنه باخود فسحتے عظیم دارد ایشاں را در اتمام ایں مہم دقتے بیش رونداد۔ بنا بریں می تواں گفتن که تازیاں در وضعِ مصطلحات محتاجِ السنهٔ دیگراں نبوده اند۔ اما امرے که موجبِ حیرت است آں است که اہلِ عجم دریں معامله تقصیراتے ورزیده اند که دال است بر ضعفِ ہمتِ ایشاں یا بر بے بضاعتیٔ زبانِ پارسی۔ چه ایشاں در ہر شعبهٔ علم وفن بر مصطلحاتِ زبانِ تازی اکتفا نموده اند۔ اما ماہر لبیب نیکو داند که ایں تقلید در ہر مقام منجح نیفتاده چنانکه در نحو مدخولِ حرفِ جر را اصحابِ عربیت مجرور خوانند و در پارسی ہم به تقلید تازی مدخولِ حرفِ جر را مجرور گویند۔ با آنکه ہیچ از نشانِ جر دروے پیدا نیست۔ ہمچنیں علامتِ فاعل در تازی رفع است و فاعل را مرفوع گویند و علامتِ مفعول نصب است و مفعول را منصوب گویند اما در پارسی

ہیچ از علامت رفع ونصب در فاعل ومفعول یافتہ نمی شود وبا ایں ہمہ القاب مرفوع ومنصوب برائے فاعل ومفعول تجویز می کنند وایں نیست مگر از تقلیدِ کورانۂ تازیان وطرفہ ایں کہ در اُردو زبان نیز ہمیں تقلید رہزن ہندیاں شدہ ہماں مصطلحاتِ تازی را در اُردو جا دادہ اند۔ بالجملہ عجمیاں در وضع مصطلحات علوم وفنون ہیچ از خود نہ تراشیدہ اند۔ بل دریں باب بکلی بر آثارِ قدمِ تازیاں گام زن آمدہ اند وچوں چنیں است مؤلفِ خاکسار را دریں تالیف ناگزیر افتاد کہ ہماں مصطلحاتِ اصحاب عربیت[۱] را معتبر داشتہ بہ مباحثِ علمِ معانی پردازد۔ ہر چند در بحث بعضے از مسائل کہ مخصوص بزبانِ تازی است۔ وقتے عظیم رو دادہ اما مہما امکن در تفحص تراکیب پارسی کہ با تازی مطابقت دارد۔ تقصیرے جائز نہ داشتہ ودر فراہم آوردنِ امثلۂ فارسیہ تقاعدے نورزیدہ وبا اینہمہ مشکلاتے کہ دریں تالیف رُو دادہ چوں دریں باب انموذجی از اکابر مؤلفانِ عجم در دستِ مؤلف نبود۔ اگر بعضے از تشریحات مسائل ضروریہ مہمل ماندہ ودر بعضے دیگر زلتے روئے دادہ باشد۔ چشم از خلصِ احباب نکتہ شناس آن است کہ بر شیوۂ پاک طینتانِ گزیدہ آئین مقولۂ ع

والعذر عند کرام الناس مقبولٌ

را پیش نہادِ خاطرِ عاطر ساختہ مؤلف را دریں باب معذور دارند

---

[۱] مسائلِ اِنّ ولا عاطفہ وانما وضمیرِ شان وقصہ ولام تعریف وغیر ذلک را در زبانِ پارسی نشانے یافتہ نمی شود۔ ۱۲ منہ

دبیرِ مجسم

کما قلتُ ؎

حقیقت شناسانِ معنی نظر   گمارند بر عیب چشمِ ہُنر

نظر بہ تسہیل تبویب کتاب را در پنج بہرہ ترتیب دادہ آمد

۱- بہرۂ نخستین

در متفرقات کہ ہر چند جزوِ علم بلاغت نیست اما از جہتے تعلق بہ بلاغت دارد و دبیرِ بلیغ را از دانستنِ آں چارۂ نیست۔

۲- بہرۂ دومین

در علم معانی کہ بلاغت عبارت از آن است۔

۳- بہرۂ سیمین

در علمِ بیان

۴- بہرۂ چہارمین۔ در علم بدیع

۵- بہرۂ پنجمین

در موازنہ و تنقید کہ اہم مقاصدِ این کتاب است۔

وافوض امری الی اللہ وبہ ثقتی وعلیہ اعتمادی

۱- بهرۂ نخستین

مسئلہ در ربط الفاظ با اشیاء

چوں بہ امعان نظر در احوال اشیاء مکوّنات مے نگریم چناں بوضوح می پیوندد کہ اشیاء عالم را بہ یک دیگر ربطے است کہ واسطۂ تناسبِ الفاظ است و الفاظ واسطۂ اظہار بر آں ربط است بر دیگراں و وجود ایں ربط در ہمہ کائنات ساری است و ہیچ شے کہ از حیزِ عدم لباسِ وجود پوشیدہ از اصل ایں ربط فارغ نہ۔ و فہم ایں نکتہ موقوف است بر فہم اتحاد مادۂ اشیاء چنانچہ در تنزیل اشارت بدیں معنی رفتہ اَوَلَمْ یَرَالَّذِیْنَ کَفَرُوْٓا اِنَّ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضَ کَانَتَا رَتْقًا فَفَتَقْنٰھُمَا وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَآءِ کُلَّ شَیْءٍ حَیٍّ ۃ و ترتیب صور و آثار و خواص مختلفہ بر مواد آنہا از مبادیٔ عالیہ فائض گشتہ کہ بحکم فَالْمُدَبِّرٰتِ اَمْرًا ۃ از مبدء فیاضِ حقیقی مہبطِ خیر محض اند۔ چنانچہ ایں معنی در کتب حکمیہ بہ دلائل قاطعہ و براہینِ ساطعہ مدلل و مبرہن گشتہ و ایں مقام تحملِ شرح و بسط آں ندارد و ایں نوع ربط در اشیاء مبنی بر اتحاد جنس یا نوع یا مبنی بر اتحادِ خواص و آثار یا اتحاد زماں و مکان وغیر ذلک می باشد۔ و اگر خواہی کہ بر حقیقت ایں ربط آگاہ باشی تامل

کُن در کیفیت ربطِ اعضاءِ انسانی کہ ہیچ یک از آں از دیگرے مستغنی نیست پس آنچہ در عالمِ صغیر مسلّم است در عالمِ کبیر نیز مسلّم خواہد بود۔ ومیان ذوی العقول علّت ایں ربط اکثر مبنی بر تشاکل وتشابہ رُوحانی است و فہم کیفیت ایں ربط محض بہ موہبتِ الٰہی تعلق دارد ومزاولتِ اصولِ حکمیہ را در آں دخلے نیست چہ عقلِ جزئیِ انسانی را دراک عللِ خفیہ قدمے راسخ نیست وآں چہ تا غایت بوضوح پیوستہ حکمِ قطرۂ از محیطِ اعظم دارد وباید دانست کہ مراعاتِ تناسبِ الفاظ در کلامِ بلیغ موقوف برہمیں قانون ربطِ اشیاء است وایں وقتے میسّر گردد کہ متکلم از حقیقتِ وضعِ کلماتِ مفردہ بکلّی آگاہ باشد۔ وایں معنی خاصۂ ذاتِ خداوندی است وبس۔ وماہرِ ایں فن را از ذوقِ سلیم ناگزیر است۔ اے طالبِ ہوشمند زنہار با کسے کہ از ذوق سلیم بہرہ ندارد۔ دریں باب عربدہ نکنی۔ چہ تفہیمِ بلید متناہی کہ در تیہِ وزمِ موہوم جدلیان مقید است خیلے دشوار بل ناممکن است زیرا کہ فہم کیفیاتِ نفسانیہ موقوف است بر لطافتِ طبع وسلامتِ فطرت کہ وجدانِ صحیح لازمِ آنست وبلید را از آں حظّے نہ۔ وملحق بہ قانونِ ربطِ اشیاء قانونِ تناسب بین الالفاظ والمعانی است کہ اکابرِ فضلاء بطریقِ عموم در جمیعِ لغات بہ تحقیق آں قائل شدہ اند وبعضے آں را محلّ نظر گماں بردہ اند۔ والحق اگر صاحب فراستِ صحیحہ بہ نظرِ تدقیق در حقیقتِ وضعِ کلمات بہ ازائے اشیاء نیکو تامّل نماید ہر آئینہ متانتِ رائے طائفۂ اُولیٰ بر دیدۂ اعتبار او جلوہ گر آید۔ تفصیل ایں اجمال آنکہ امرِ وضعِ لغات در ہر قومے وہر ملکے در مبدۂ

حال موقوف بر الہام فیاض مطلق بودہ است کہ آثار فیض رحمتش رَحْمَتِیْ وَسِعَت کُلَّ شَیْءٍ ہر ذرۂ کائنات را محیط است۔ ہمچو بچہ کہ چوں از رحم مادر بیروں آید طلب شیر مادر می کند و بتدریج از اغذیۂ لطیفہ میل بہ اغذیہ ثقیلہ می کند و ایں محض بحکم اَعْطٰی کُلَّ شَیْءٍ خَلْقَہٗ ثُمَّ ھَدٰی موقوف بر الہام ملہم غیبی است سبحانہ و تعالیٰ۔ زیراکہ قابلیتِ موادِ اعیان اقتضائے ہماں امرے کند کہ در بدوِ فطرت درآں ودیعت نہادہ اند ہمچنیں کلمات موضوعہ بہ ازائے معانی در بدو فطرت بصورت اصواتِ بسیطہ کہ مادۂ اولین حروف ہجا ست ظہور یافت و آں اصوات بسیطہ با مواد اعیان نسبتے مخصوصہ داشت بہ بیں تا وضعِ لفظِ گسستن و وضع لفظ شکستن چہ طور باہم دیگر تباین کلی دارد چہ اول بر انفصالِ اجزائے چیزے دلالت کند کہ از قبیل رشتہ و رسن و تار باشد۔ و ثانی بر انفصال اجزائے چیزے کہ از قسم چوب و سنگ و آہن وغیرہ ذلک باشد و اگر یکے را بجائے دیگرے استعمال کنی غلط فاحش و سہو ناقابل اعتذار کردہ باشی و وجہش ہماں است کہ در ماسبق مذکور شد۔ یعنی تلفظ ہر دو جداگانہ با ہیئت چیزے منفصل الاجزاء نسبتے مخصوصہ دارد و حاکم بوجود ایں نسبت ذوق سلیم است و بس۔ و چوں افرادِ نوعِ انسانی را در مدارج کمال نوبت بارتقاءِ طبعی رسید۔ ہماں اصواتِ بسیطہ از ہیئتِ بساطت بہ ہیئت ترکب مائل شدہ۔ بصورت کلماتِ موضوعہ ظاہر شد و چوں ہیئت اصوات بسیطہ مادۂ کلماتِ موضوعہ است کہ بر وجودِ موادِ اعیان علی اختلاف المراتب مرتب گشتہ و بطریق لازم الماہیت بہ اعیان تعلق دارد۔ می تواں گفتن کہ عیان

وکلمات ہردو از یک سرچشمۂ حکمت ازلی آب خوردہ و اگرچہ بظاہر صورت ہر یک در لباسے دیگر جلوۂ ظہور یافت اما در معنی ہر دو بر یک حقیقت واحدہ متفرع گشتہ۔ وچوں فعلیتِ اعیان متقدم است بر فعلیتِ کلمات اول را بر ثانی تقدم زمانی است۔

بداں کہ مقصود از ایراد این بحث دریں مقام آں است تا بدانی کہ ہر کس کہ از حقیقتِ وضع مفرداتِ کلمات آگہی ندارد از اطلاق لفظ در محل مناسب ہم آگاہ نباشد و ازیں جاست کہ بسیارے از ناقص الکلاماں در ترکیب و ترتیب الفاظ راہِ غلط می روند۔

خفت و ثقل الفاظ

بداں کہ خفت و ثقلِ الفاظ ملفوظہ موقوف است بر حرکات و سکنات و مخارج حروفے کہ ترکیب الفاظ ازاں است چہ توالیٔ حرکات واتحاد و تقارب مخارج درکلمہ موجب ثقل آں می باشد و ثقل عبارت است از تعسّر تلفظ بداں کلمہ۔ پس لفظے کہ از توالیٔ حرکات و اتحاد و تقارب مخارج فارغ باشد۔ تلفظ آں بر زبانِ ثقیل نیاید و بوصف خفت متصف گردد۔ و در بعضے از الفاظ توالیٔ تشدیدات ہم موجب ثقل کلمہ می باشد خواہ ایں معنی در یک کلمہ متحقق گردد یا دو کلمہ یا زاید ازاں کہ بقاعدۂ ادغام بہ یک دیگر موصول باشند۔ اما ایں صورت مخصوص بزبانِ تازی است و اغلب کہ چوں کلماتِ پارسی را بہ میزان مذکور موازنہ کنیم۔ چناں بوضوح مے پیوندد کہ ثقل در زبانِ پارسی در یک کلمہ یافتہ نشدہ۔ چہ توالیٔ حرکات و اتحاد و تقارب مخارج دریں زبان نادر الوجود است۔ و در ہیچ یک از کلماتِ پارسی بیش از دو حرکت متصل بہ یک دیگر بہ نظر نیامدہ۔ نعم در ترکیب اضافی و توصیفی سہ حرکت یا زیادہ در کلمات متعددہ امکان دارد و در تازی سہ حرکت در یک کلمہ و از چہار تا ہشت حرکت در کلمات متعددہ بر طریق تتابع و توالی بلا مضائقت جمع شدن می تواند مثلاً در جملہ ضَرَبَ وَلَدٌ

قَبَعْثَرَیٰ ہشت حرکت بشمار می آید و چوں درہمیں جملہ حرف فاؔ و کلمۂ لِمَ کہ از معنیٔ استفہام مشعر است بیفزائی و بگوئی فَلِمَ ضَرَبَ وَلَدَ قَبَعْثَرَیٰ شمارۂ حرکاتِ متوالیہ تا بیازدہ می رسد و اگر درہمیں جملہ تصرف زائد خواہی ارم نام شخصے را بطریق فاعلِ فعل زیادت کنی و بگوئی قَالَ اَرِمُ فَلِمَ ضَرَبَ وَلَدَ قَبَعْثَرَیٰ بہ بیں کہ شمارۂ حرکاتِ متصلہ بہ پانزدہ می کشد وَھُوَ کَمَا تَرٰی و حال اتحاد و تقارب مخارج حروف در بابِ خفت و ثقل خود معلوم است۔ حاجت تفصیل ندارد۔ اما ایں معنی نیز بیشتر در زبانِ تازی اتفاق افتادہ۔ زیراکہ حروفِ مخصوصۂ زبانِ تازی را در ترکیب کلمات پارسی راہ نیست و اکثر منشاءِ ثقل ہماں حروف می باشند و ازیں جاست کہ اسباب تخفیف کلمات از قبیل اعلال و ابدال[1] و اسکان و ادغام مختص بزبان تازی است و چوں امتیاز حروف زائدہ و اصلیہ نیز از خصوصیاتِ زبانِ تازی است۔ وہمیں معنی موجب وسعت نطاق لغتِ عربی است بنابریں ابنیۂ کلمات تازی در کلماتِ ثلاثیہ غیر مجردہ از حیزّ احصاء افزون است بخلافِ زبان پارسی کہ امتیاز زیادت و اصل حروف را در آں مدخلے نیست و بیشتر کلمات زبان ثنائی و ثلاثی و رُباعی است و خماسی کم و سداسی و سباعی بطریقِ ندرت و در زبانِ تازی ہیچ اسم کم از ثلاثی یافتہ نشدہ الا در مبہمات و چوں قیاس حروفِ زائدہ در ابنیۂ ثلاثی و رباعی و خماسی غیر مجردہ

---

[1] ۔ ابدال در بعضے از کلمات پارسی یافتہ می شود۔

راہ یابد ترکیب بعضے از کلمات تا بہ جا می رسد۔ پس لا محالہ تلفظ بداں کلمات مستلزم ثقل گردد و تشدید حروف کہ لازم عمل ادغام است ہم از خواص زبان تازی است۔ چوں در یک کلمہ یا در دو یا زیادہ ازاں عمل ادغام را بکار برند۔ بضرورت صورت تشدید بہم می رسانند و ایں معنی در زبانِ پارسی مفقود است۔ لفظ خرم و فرخ را پارسیاں مشدد خواندہ اند و ایں ہر دو مرکب اند و گاہے لفظ مخفف را ہم بضرورت شعری مشدد می خوانند مثلاً لفظ زر و شکر و صیغۂ مضارع از مصدر پریدن وغیر ذلک و حکیم فردوسی لفظ کشّی را و مولوی نظامی پُرّی بالضم را مشدد آوردہ اند و ہر دو بزرگوار از فحولِ شعراء زبانِ پارسی ہستند اما ایں معنی مستند بضرورت شعری است نہ باصل وضع کلمہ۔ پس می تواں گفتن کہ تشدید را در وضعِ کلماتِ پارسیہ مدخلے نیست۔ الا بندرت و بر نادر حکم نتواں کرد۔ البتہ در پارسی لفظ غرّندہ[۱] و برّاں را مشدد خواندہ اند۔

باید دانست کہ اوضاعِ طبیعیۂ بلاد و امصارِ مختلفہ بریک و تیرہ نیست و ریاح و میاہِ دیار و بقاع را با مزجۂ مردمِ آں جا ہا مناسبتے مخصوص است و قوائے فطریۂ مردم بہماں مناسبتِ مخصوصہ در مراتب شتّی نشو و نما می پذیرد۔ و عضلات و اعصابے کہ در جرم کام و زباں و مجاری تنفس نہادہ اند در ملائمت و خشونت و لطافت و کثافت در یک مرتبہ نتوانند

[۱] وبعد از تفحص معلوم شد کہ پارسیاں الفاظ ارہ و کلّہ و چتّاش را ہم بہ تشدید آوردہ اند۔۱۲

بود والفاظے کہ مردمِ آں بقاع بداں تلفظ مے کنند. خفت وثقل آں موقوف بر لطافت وکثافتِ عضلات واعصاب وآلات اصوات ایشاں می باشد وبہمیں معنی اشارت رفتہ در کلامِ مجید بالفاظِ اختلافُ اَلسِنَتِکُمۡ وَاَلوَانِکُمۡ چہ لفظِ لسان بطریقِ حقیقت بر جرمِ زبان کہ پارۂ گوشت است وبطریقِ مجاز بر الفاظِ لغت ہر دو اطلاق می کنند. نظیرش لفظ آفتاب است کہ بمعنی کرۂ جرمِ مخصوصۂ منورہ وضوءِ آں ہر دو مستعمل است وایں اختلافِ اوضاعِ بلاد نہ ہمیں اختلافِ السنہ بمشاہدہ رفتہ بل در اخلاق وعاداتِ مردم نیز بہماں نسبت متحقق است. چوں ایں مقدمہ متمہد گشت می گوئیم کہ تلفظ کلماتِ بقاعِ مخصوصہ بر مردم بقاعِ اُخریٰ کہ بُعدِ مسافتِ ممتدہ میانِ آنہا ثابت است. خیلے دشوار می افتد نعم بمزاولت وممارستِ سالیانِ دراز فی الجملہ معتاد می شوند اما توافق در لہجہ در اکثر مواد ممتنع الحصول است. بناءً بریں می تواں گفتن کہ کلمات لغتے بہ نسبتِ مردمِ لغتِ غیرِ آں میل بہ ثقل دارد. واگرچہ ایں امر در حق اہلِ آں لغت قرینِ صواب نیست. زیرا کہ بہ تجربہ معلوم است کہ مردمِ انگلیس تلفظ تا ودال را بمخرج تا ودال. ہندی واہلِ عرب برعکس ایشاں تلفظ تا ودالِ ہندی را بمخرج تا ودال تازی تلفظ می کنند ووجہش ہماں است کہ در ماسبق تمہید ذکر یافت. وچوں ایں نوعِ خفت وثقلِ کلمات بہ اضافت مردمِ اہلِ آں بقاع واغیار معتبر است ما آنرا بخفت وثقلِ اضافی تعبیر مے کنیم فتامل وتدبر.

بحث در ترادفِ الفاظ

اصطلاحِ ترادف اکثر بر السنۂ طلبہ جاری است و بسیارے از محصلین و مؤلفین ہم بترادفِ الفاظ قائل شدہ اند والحق کہ در اطلاقِ ایں لفظ مسامحتے ورزیدہ اند وإلّا ترادفِ الفاظِ حقیقی است کہ نزدِ ماہرینِ السنہ[1] اصلے ندارد زیراکہ وضعِ مفرداتِ کلمات مبنی است بر اعتباراتِ جداگانہ۔ اعتبارے کہ در وضعِ یک کلمہ معتبر است غیرِ آں اعتبار است کہ در وضعِ کلمۂ دیگر ملحوظ است۔ کما مرّ آنفاً۔ واگر کسے بدیدۂ تحقیق در وضعِ کلمات وارسد و بمعیارِ بصیرتِ ناقدہ بہرہ را از ناسرہ

---

[1] علامہ سیوطی در کتاب مزہر فصلے درباب وقوعِ ترادف وعدمِ آں با تفصیلِ اختلافاتِ علماء دریں مسئلہ ایراد نمودہ و چوں معظم ایں مبحث تعلق بزبانِ تازی دارد۔ درصددِ نقلِ آں نبودہ بر حاصلِ مبحث اکتفا نمودہ آمد۔ کسانیکہ بجوازِ ترادف رفتہ اند میگویند کہ ہر چند الفاظ مختلف اند۔ اما چوں دال بر ذاتِ واحد باشند پس اختلاف در دال باشد نہ در مدلول۔ وچوں مدلول واحد است پس تباین در لفظ باشد نہ در معنی کہ او از ترادف ہمیں است وکسانیکہ بعدمِ جوازِ آں رفتہ اند می گویند کہ لفظِ واحد بر معنیٔ واحد دال است و اگر لفظے دیگر بر ہماں معنی دال باشد از راہِ صفت خواہد بود نہ از راہِ ذات۔ ہر چند ہر دو لفظ بر مدلولِ واحد دال ہستند اما یکے بر طریقِ وضعِ اسمِ ذات و دیگرے بر طریقِ وضعِ اسمِ صفت۔ و ایں را ترادف نگویند الا بطریقِ تسامح۔ والحق مذہبِ صحیح ہمیں است مثلاً لفظِ تیغ و شمشیر را عامیان مترادف گویند اما اول مفرد است و ثانی مرکب اول ہمیں دال بر ذات است و ثانی دال بر معنیٔ ذات و صفت و شیٔ واحد باختلافِ حیثیت شیٔ واحد نتواند بود۔ ۱۲ منہ

باز داند بسہولت در یابد کہ ہیئتِ مخصوصۂ کلمہ از ترتیبِ حروف و حرکات و سکناتِ آں بہم می رسد و ایں برہانِ قوی است بر ابطالِ ایں دعوٰی و تزییف ایں مدعا زیرا کہ بالبداہت معلوم است کہ واضع نظر بہ اختلافِ معانی در وضع الفاظ اسپ و سمند و بور و بارہ و یکراں و ختلی و خنگ و بادپائے و ہیون و رہ انجام وغیرہا ہیئاتِ مختلفہ قرار دادہ و اختلافِ ہیئات خود دلیل است بر اختلافِ اعتبارات و اختلافِ اعتبارات مستلزم تغائرِ معانی است ہمچنیں بسیارے از نا محققان کہ در علم اشتقاق و لغت مزاولتے ندارند گمان می برند کہ در تازی شتر و شیر و شمشیر و شراب را لغات تا بہ مئات میرسد و از تقریرے کہ ما مذکور ساختیم بے خبر افتادہ اند۔ بالجملہ حقیقتِ ترادف در ہیچ لغت یافتہ نشدہ۔ نعم اگر وجودِ ترادف در دو لغتِ متغائر ادعا کنند مسلم است وغیر ازیں نہ۔ چنانچہ می تواں گفت کہ شتر مترادف جمل است نہ ابل مترادف جمل۔ و اگرچہ[۱] در مجاریٔ استعمال ابل را مترادف جمل می گویند و ایں معنی بر واقفِ لغت و اشتقاق مخفی نتواند بود و اگر کسے گوید کہ بسیارے از مؤلفاں بترادف الفاظ قائل شدہ اند و ایں خود دلیلے است بر وجود آں۔ گوئم کہ ما دریں باب مقلد دیگراں نیستیم و مع ذلک می تواں گفت کہ قول ایشاں بترادف نہ مبنی بر تحقیق است بل بطریقِ تفہیم مبتدیان تسہیلاً لفظے را مترادفِ لفظ دیگر قرار دادہ

---

[۱] و فہم ایں معنی کہ ابل مترادف جمل نیست موقوف است بر فہم اعتبار اتے کہ واضع ہنگام وضع آں را ملحوظ داشتہ و ایں امریست کہ کم کسے از علمائے محققین بدیں رتبہ امتیاز یافتہ۔ ۱۲

اند و این معنی موجبِ نقضِ دعوئ ما نیست فافہم فانہ دقیق۔

علمِ ادب

ادب محرکۃً کلمۂ تازی است و در لغت معنئ آں زیرکی و نگہداشتِ حدِ ہر چیز است۔ و از قرارے کہ علامہ ابنِ خلدون در مقدمۂ تاریخ تجویز نمودہ چناں بوضوح می پیوند د کہ علمِ ادب علمے معین نیست تا تعین مفہوم آں کردن بتوانیم بل مجموعِ علوم عدیدہ را ادب می نامند و صاحب منتہی الارب گوید کہ علمِ ادب عبارت است از علمے کہ بداں خود را از خلل در کلام نگہدارند وآں دوازدہ قسم است۔ ہشت اصول بدیں تفصیل۔ لغت، صرف، نحو اشتقاق، معانی، بیان، عروض، قافیہ و چہار فروع بدیں نمط۔ علم رسم الخط و علم قرض الشعر وآں علمے است کہ امتیاز کردہ می شود بداں میانِ اشعار سالم و غیر سالم از عیوب و علم انشاء۔ نثر از خطب و رسائل و علم محاضرات یعنی علم تاریخ۔ و بالجملہ ادبِ قومے عبارت است از مجموعِ نثر و نظم آں قوم و ازینجاست کہ ماہرِ نثر و نظم قومے را ادیبِ زبانِ ایشاں گویند۔ و لابد است کہ چنیں کس در علومِ مذکورہ دستگاہے بلند و پایۂ ارجمند داشتہ باشد و شاعر را ناگزیر است کہ ادیبِ کامل باشد و شاعری امر طبیعی است و لہٰذا ہر ادیب شاعر نتواند بودن و کمالِ ادیب آں است کہ بہنگامِ تکلم او را در اظہار آنچہ کہ مطمحِ نظر او ست دقتے روندہد و در فراہم آوردنِ ہر گونہ الفاظ کہ بلاغتش مقتضئ آں است قادر باشد

ہرچند ارباب فنون در حرفتے کہ اشتغال دارند بمقتضائے کُلّ حِزبٍ بِمَا لَدَیہِم فرِحُونَ در مدحِ آں خیلے مبالغہ می نمایند۔ گوئی در نظر ایشاں فنونِ اُخریٰ در برابر فنِ ایشاں وقعتے بیش ندارند۔ اما شکے نیست کہ فنے از فنون حکمت و دانش در مدنیات قومے رواج نیافتہ کہ از سرِ چشمۂ ادبیات آں قوم سیراب نشدہ باشد و نخواہد بود زیراکہ ہیچ علم و فن بپایۂ تکمیل نرسیدہ تا ذخیرۂ الفاظ و مصطلحات را بر وجہٖ کمال بہم نہ رساندہ و ایں معنیٰ دلیل واضح است بر احتیاج آں علم و فن بسوئے علم ادب کہ متکفلِ آں است و از ہمیں است کہ ادیبِ کامل ہر گونہ خیالات را بسہولتِ تمام بہ نحوے عرضہ دادن می تواند کہ دیگراں را میسّر نبود و صدقِ ایں مقال وقتے پدید آید کہ در عباراتِ دو کس از مصنفانِ علمے یا فنے بغور وارسیم۔ یکے ازاں ہر دو در ایضاحِ معنیٰ و سلاستِ الفاظ و عذوبتِ بیان تا بحدے رسیدہ کہ خوانندگان در حیرت فرو می مانند و دیگرے از عہدۂ تفہیم و ادائے معنیٰ بیروں آمدن نتواند۔ تا متعلمان را در فہم عباراتش اشکالاتِ زائدہ روئے میدہد۔ وجہش آں است کہ آں یکے را از ادبیات بہرۂ کافی و حظے وافی حاصل است و آں دیگرے از حسنِ ادا کہ از لوازم ادب است چیزے با خود نداشتہ است۔ و ہمیں حال است مر خطبائے قومے را کہ یکے بر مستمعین بطلاقت و ذلاقت اتمام حجت می تواند کردن و دیگرے از اظہارِ معنیٰ مقصود چوں خر در گِل فرو می ماند۔

و بالجملہ ضرورتِ ادب بیش ازاں است کہ حاجت بہ استدلال افتد زیراکہ ترقۂ

قوائے عقلیہ و افادۂ بنی نوع و اصلاح ہرگونہ مدنیاتِ انسانی مربوط بداں است و بر ماہرِ علم تاریخ خود ہویدا است کہ نا استوار بودنِ قومے در ادبیات دلیل بر جمودِ آں قوم است۔

اسبابِ ترقیۂ شؤن ادبیات

ایں مبحث تعلق بہ علم محاضرات و سیر و تواریخ دارد۔ چوں در تواریخ اقوام مختلفہ غور و خوضے رود چناں بوضوح می پیوندد کہ چندانکہ قومے در تحقیقِ مواد شتیٰ روئے بایجاد و اختراع آوردہ فنون متفرقہ را در سلسلۂ تدوین و ترتیب می آرند حاجتِ ایشاں بوضع مصطلحات جدیدہ یوماً فیوماً ترقی می پزیرد و اگر لفظے در زبانِ خویش نمے یابند کہ تعبیر از معنیٔ مقصود بداں کنند بہ زبانِ دیگر رجوع مے نمایند۔ تا بتدریج نطاقِ الفاظ آں قدر بوسعت می گراید کہ دیگراں دریں باب محتاجِ ایشان می باشند و بدیں ہنجار زبانِ ایشاں بوصف جامعیتِ علوم و فنون متصف می گردد۔

ادبیاتِ تازیاں کہ آغازش از آغاز زبانِ استیلاء و انجامش تا اواخر قرن ثالث است بر نصف النہار کمالِ ترقی ارتفاع یافتہ و تا چند قرن دیگر بریک حالت برقرار بودہ است۔ امابے آنکہ اسلامیاں علوم و فنون اہلِ مصر و یونان را در مکاتیب خویش جادہند زبانِ تازی را بہ لقب اُمّ الالسنہ یاد نکردند وکفیٰ بہ فخرا۔

مخفی مباد کہ فنِ شعر نیز در ترقیۂ ادبیات قومے دخلے تمام دارد و تازیاں گوئی دریں میدان از ہمہ اقوامِ عالم گوئے سبقت ربودہ اند و وجہش پر ظاہر است زیرا کہ مذاق شعر در طبائع ایشاں از بدو فطرت بودیعت نہادہ اند یا می تواں گفتن کہ ایں فن نزدِ ایشاں ما بہ الامتیاز قرار یافتہ وہم مخصوص بر جال نبودہ است بل زناں نیز دریں خصوص با رجال ہم پائے ایشاں راہ رفتہ و ازیں جا است کہ اقوامِ غیر عرب را عجم مے خوانند۔ اما آنچہ از دانستنِ آں گریز نیست آن است کہ وسعتے کہ در ادبیات از فنِ شعر روئے می نماید مبنی بر اصولِ تشبیہ و استعارہ و کنایہ می باشد و ایں نوعِ اصول موجب ازدیادِ بلاغت می افتد۔ زیرا کہ شاعر کیفیاتِ طبیعیہ و تاثراتِ نفسانیہ را بر وجہے بر دیگراں عرضہ می دہد کہ در اظہارِ ایں گونہ حقائق طریقۂ انیقۂ بہتر از فنِ شعر یافتہ نشدہ۔ و اگر کسے گوید کہ مصوّر و سنگ تراش ہم نقش چیزے را بالعینہ در نظرِ دیگراں جلوہ می دہند دعوئے خصوص شعر دریں باب وقعتے ندارد۔ بجوابش می گوئیم کہ بلے آنچہ گفتی براستی نزدیک تر است۔ اما ظہورِ کمالِ مصوّر و سنگ تراش بیروں از محسوساتِ خارجیہ اثرے ندارد۔ کیفیاتِ نفسانیہ باطنیہ را نتوانند بر دیدۂ نظارگیان جلوہ دادن۔ بخلاف شاعرِ بلند پایہ کہ دسترس آں دارد کہ حقائق خارجیہ و باطنیہ ہر دو را بہ نحویکہ خواہد در لباسِ تشبیہ و استعارہ بر دیدۂ اعتبار جلوہ دہد و بالجملہ اثرے کہ از شعر بر ادبیات قومے متصور است قیاسِ آں از محاوراتِ عامۃ الناس می تواں کردن۔ چہ زبانِ شعرا در طبقاتِ اہلِ آں

بروجہ استناد و استشہاد معتبر دارند۔ وچوں بنائے کلام شعرا، مبنی بر اصول تشبیہہ و مجاز می باشد کہ در انبساط و انقباضِ نفس اثرے عظیم دارد بنا بریں طبائع اہلِ روزگار مستعدِ آں باشند کہ آں را بحسنِ قبول تلقی نمایند اما شمارۂ شعرائے قومے کہ زبانِ ایشاں را بمیزان استناد و استشہاد می سنجند در ہر قرنے و قومے بیشتر نبودہ است۔ چنانکہ بر ماہرِ ادبیاتِ قومے مخفی نیست۔

واز جملۂ اسباب ترقیۂ ادبیات قومے علمِ سیر و تواریخ است۔ چہ کارکرد ایجادات و اختراعات و تدوین و ترتیب علوم و فنون و احوالِ موجدان و مخترعان و مؤلفانِ آں قوم ہمہ در کتبِ سیر و تواریخ سمتِ تحریر یافتہ برائے ضروریاتِ ایشاں بطریقِ یادگار بر صفحاتِ روزگار پائدار می ماند۔ والحق کتب تواریخ را در ادبیاتِ نثر بہرۂ عظیم است و بعید نیست اگر گوئیم کہ تکمیلِ ادبیات قومے بغیر از کتب فنِ تواریخ متصور نیست۔ مؤرخ مردے باید فاضل از طریقِ استدلال آگاہ تا نتائج را باسباب آں ربطِ صحیح دادن تواند و در زبانے کہ بتالیف دست برآرد مہارت کلی داشتہ باشد شاعر و مؤرخ ہر دو زبان داں می باشند۔ اما فرق میانِ ہر دو آں است کہ شاعر صورتِ بیان را برنگ ریزیٔ تشبیہہ و استعارہ چناں پرداز می دہد کہ موجب استعجابِ مستمعان میگردد و بسا باشد کہ کلامش بہ لوازمِ اغراق و غلو امتزاج یافتہ از اصلِ خویش دور می افتد و سرِ ایں امر آن است کہ شعر تا بزیورِ تشبیہہ و استعارہ مزین نباشد اوقع فی النفس نمی آید و ایں معنیٰ البتہ سنگِ راہِ مقصدِ مؤرخ میگردد

زیرا کہ مؤرخ را ناگزیر است۔ کہ واقعاتِ مدنیہ وحوادثِ سیاسیہ وترقیاتِ علمیہ وعملیہ را بصورتِ اصلیۂ آں جلوہ دہد۔ تا موجبِ اعتبارِ دیگراں آید۔

واز جملۂ اسبابِ ترقیۂ ادبیات قومے دیانات وشرائع آں قوم است وازینجاست کہ محققینِ اَلسنہ متفق ہستند کہ ملیات را دریں خصوص دخلے عظیم است والحق کہ اساسِ ادبیاتِ بعضے از اقوام مبنی بر ملتِ ایشاں بودہ است واصل درایں باب آن است کہ تعلیمِ مذہب وملت موقوف است بر کتبِ سماویہ وصحفِ الہامیہ وایں نوعِ کتب وصحف مشتمل باشند بر عباراتے کہ عامۂ ناس را دسترسِ آں نباشد کہ بے تعلیم وتعلّم بر مفہوم آں عبارات آگاہ گردند بنا بریں احتیاج بہ سفرنگِ آں داعی گردد تا کوتہ دستاں وکم سوادان را در فہم آں سہولتے دست دہد۔ چنانکہ در کتبِ سماویۂ ہر ملت مشاہد میرود کہ در شرحِ عباراتِ آں تودہ بر تودہ شروح وتفاسیر تالیف کردہ اند۔ و بالجملہ ملت وکیش قومے را کہ اساسِ آں بر تعلیم وحی والہام نہادہ اند در ترقیۂ ادبیاتِ ایشاں قدمے راسخ است۔

وآنچہ در مبحثِ ترقی وتنزلِ ادبیات قومے از تذکرِ آں چارہ نیست آں است کہ قومے کہ مالک ازمّۂ جہانداری ومالکِ اعنّۂ کامگاری باشند بضرورت در انکشافاتِ علومِ جدیدہ واختراعاتِ فنونِ متنوعہ وایجادات ومصنوعاتِ مختلفہ سعی ہر چہ تمامتر بکار می برند وبدیں نہج در محاوراتِ ایشاں مصطلحاتِ ضروریہ راہ می یابد ونطاقِ ادبیات را وسعتِ تمام دست دہد گوئی عروجِ دولتے در ترقیۂ ادبیات

قومے دخلے عظیم دارد و انحطاطِ آں موجبِ زوالِ ادبیاتِ ایشان است وبس۔

اختلاف بعضے از تراکیب میانِ تازی و پارسی

از جملہ اموریکہ طالب را از مراعاتِ آں ناگزیر است خاصتہً کسانے راکہ متصدی ترجمہ از پارسی بزبانِ دیگر و بالعکس آں باشند علم بہ بعضے از خصائص پارسی است و ہرچند بیانِ آں بر وجہِ استیفا دشوار است اما بہ استقراء ناقص بہ ضبط آں می پردازیم۔

اوّل اینکہ پارسیان در زبانِ خویش امتیاز در تذکیر و تانیث نمی آرند صیغۂ فعلے راکہ برائے مذکر استعمال کنند ہماں را برائے مؤنث می آرند و در تازی صیغۂ مذکر و مؤنث جداگانہ تجویز کردہ اند وہمیں حالت در استعمال اسمائے اشارات و اسمائے موصولات و ضمائر بارز باشد یا مستتر متصل باشد یا منفصل مرفوع باشد یا منصوب یا مجرور معتبر است وعجب تر آنکہ عدم امتیاز مذکور بر مستمعین دشوار نمی آید۔ بل از سیاق و سباقِ کلام بسہولت تمام فاعل ومفعول را در می یابند۔ حاجت بر قرینۂ لفظیہ نمی اُفتد۔

دوّم۔ مدارج فاعل در زبانِ پارسی شش است و در تازی ہژدہ وجہش ایں کہ صیغۂ تثنیہ مخصوص بر زبانِ تازی است بپارسی نشانے دارد۔

سوّم۔ در پارسی رعایتِ تطابق فعل با فاعل در صیغہ ہائے مختلفہ ضروری است آں فاعل ظاہر باشد یا مضمر بخلاف تازی کہ برائے فاعل ظاہر واحد باشد یا تثنیہ یا

جمع صیغۂ فعل را واحد می آرند۔ اما چوں فاعل مضمر باشد البتہ تطابق میان صیغۂ فعل و فاعل ضروری است۔

چہارم۔ پارسیاں برائے ہیئت ہر فعلے علامت لفظیہ قرار دادہ اند کہ بداں فعلے را از فعلے امتیاز می دہند۔ بخلاف تازی کہ برائے جمیع افعال اوزانے مقررہ بنا نہادہ اند۔

پنجم۔ در پارسی برائے ساختنِ صیغۂ مضارع ضابطۂ کلیہ یافتہ نشدہ۔ بل موقوف بر سماع است و ایں مشکلے است مر طالبانِ نوآموز را کہ بدوں ممارست روزگارے دراز حل آں دشوار است۔ اما در تازی مشکلے دیگر روئے میدہد و آں قوانین معتل و مہموز است کہ در ساختنِ اسماء و افعال بصورت اعلال و ادغام و اسکان و تحریک اجراء می یابد۔ و مبتدیان بل بعضے از محصلان نیز در اخذ صیغۂ معینہ فرو می مانند و بدقت و تامل تصحیح آں می کنند۔

ششم۔ دقتے کہ در تعیین معنئ لام تعریف در تازی پیش می آید پارسیاں از آں اصلا خبر ندارند و ایں مرحلہ ایست ادق من الشعر واحد من السیف کہ در آں شاہسوارانِ عرصۂ تحقیق را بسیارے از نشیب و فراز و تل و مغاک پیش آمدہ و از جادۂ مستقیم انحراف ورزیدہ در گوزیان افتادہ اند کما لا یخفٰی علٰی من لہٗ نظرٌ فی کتب القوم و ازیں جاست کہ در زبانِ پارسی باظہار معنئ لام تعریف کہ در معانئ مختلفہ استعمال کنند لفظے یافتہ نشدہ و ازیں روئے زبانِ پارسی از تحقیق مسائل لام

تعریف کہ اصحاب عربیت آں را در عبارات عویصۂ شرح می دہند بکلی فارغ است۔

ہفتم۔ آنکہ ضمیر مجرور را پارسیاں متصل بہ مضاف وہم منفصل بالفاصلہ می آرند و در تازی انفصال جائز نہ۔ مثال مجرور منفصل۔ سعدی گوید ؎

تولائے مردانِ ایں خاک و بوم برانگیختم خاطر از شام و روم

یعنی خاطرِ من وہم او گوید ع خدایت ثنا گفت و تبجیل کرد۔ یعنی ثنائے تو و تبجیل تو۔

ہشتم۔ پارسیاں صفت را مقدم بر موصوف وہم موخر از وے ذکر می کنند و در تازی قطعاً موخر می آرند و در پارسی فصل میانِ موصوف و صفت روا نہ۔ الا بطریقِ شذوذ نظر بضرورت شعری نظامی گوید۔ ع

سپیدہ بر رومی از چشم درد

یعنی سپیدۂ رومی و در تازی مطرد است۔

نہم۔ پارسیاں اصلا در ترکیب اضافی فصل نمی کنند و در تازی بضرورت جائز و ایں فصل اکثر بہ حرف ما زائدہ می آرند۔

دہم۔ ترخیم منادی در تازی مطرد است و در پارسی اصلے ندارد۔

یازدہم۔ بابِ بناء و اعراب و صرف اسمے و منع آں مخصوص۔ بزبانِ تازی است و در پارسی نشانے ندارد۔

دوازدہم۔ تعریف بند اگرچہ در تازی ہم مختلف فیہ است و نظر بہ اکثریت آں جمہور نحاۃ قائلِ آں شدہ اند اما در پارسی اعتبارے ندارد۔

سیزدہم ۔ مسئلہ عوامل لفظی و معنوی در پارسی کہ بداں تغیرے در آخر کلمہ راہ یابد ہیچ نیست ۔ نعم بعضے از حروف افادۂ معنیٔ مخصوص می کنند ۔ اما در معمول لفظاً تغیرے پیدا نمی کنند ۔ چنانچہ در جملۂ "زید در خانہ نشستہ است" بہ تتبع تازی می گویند کہ در حرف جار است و خانہ مجرور اما بہ نحویکہ بہ تازی در ترجمہ اش میگویند فی الدار و لفظ دار را بحرکت کسرہ مجرور می خوانند ۔ در پارسی بوئے ازیں نوع تغیر ندارد ۔

چہاردہم ۔ تنوینِ اسم خاصۂ زبان تازی است کلمات پارسی بداں آشنا نہ ۔

پانزدہم ۔ در تازی اسماء و افعال ثلاثی و رباعی و خماسی مجرد و مزید را اوزانِ مخصوصہ متعین است در پارسی تعین اوزان را دخلے نیست ۔

شانزدہم ۔ در تازی مصادر را ابواب مختلفہ بر معانیٔ مختلفہ دلالت میکند کہ آنرا بہ خصائصِ ابواب می نامند و در پارسی ایں گونہ خصائصِ مصادر را نشانے یافتہ نشدہ ۔

ہفدہم ۔ امالہ در زبانِ پارسی دخلے ندارد و اشباع در بعض الفاظ بضرورت راہ یافتہ و در تازی عام است ۔

ہژدہم ۔ ہیچ کلمہ در زبانِ پارسی متحرک الآخر نیامدہ و در تازی عمومے دارد ۔

نوزدہم ۔ ہائے مختفی و واو معدولہ و واو و یاءِ مجہول را در تازی راہ نیست و در فارسی بطریق لزوم ۔

بستم ۔ حروف اصلیہ و زائدہ را در زبانِ پارسی اعتبارے نیست و در تازی مدار معرفتِ اشتقاق بر اصالت و زیادت حروف نہادہ اند ۔

بست و یکم ۔ اضمار قبل الذکر در پارسی مطرد است و در تازی ممنوع

الا بطریق نوعے از تاویل چنانکہ معلوم است۔

بست و دوم۔ در پارسی ترکیب اسم و صیغۂ امر افادۂ معنیٔ اسم فاعل و اسم مفعول و مصدر و ظرف و آلہ می کند و در تازی مسموع نشدہ۔

بست و سوم۔ در پارسی غیر از دو سہ لفظ بہ تشدید نہ خواندہ اند۔ و بہ ضرورتِ شعری در بعضے از الفاظ دیگر ہم تشدید جائز داشتہ اند و در تازی عام است۔

بست و چہارم۔ اجتماع ساکنین در تازی جائز نیست الا بصورتِ خاص کہ معلوم اہلِ تصریف است و در پارسی سہ ساکن ہم مجتمعاً جائز داشتہ اند۔

بست و پنجم۔ در تازی مفعول را پنج گونہ می آرند و در پارسی سہ گونہ یعنی مفعول بہ و فیہ و کم کم مفعول مطلق۔

تصرفاتِ فارسیاں

بدانکہ چوں کلمہ را از زبانِ دیگر استعمال کنند[1] وضعے کہ آں را در اصلِ زبان حاصل است بسا باشد کہ در زبان دیگر متغیر می گردد۔ و ایں تغیر یا در ہیئت کلمہ باشد۔ چنانکہ متحرک را ساکن کنند و بطریق شذوذ بالعکس۔ و یا در معنی کلمہ کہ واضع آں را بہ ازائے معنیٔ معین وضع کردہ باشد و در زبانِ دیگر بہ ازائے معنیٔ دیگر در آرند۔ نہ بطریق مجاز کہ آں از وادیٔ دیگر است و ایں از وادیٔ غیر آں

[1] مراد از وضع ہیئتے است کہ از حرکات و سکنات و ترتیب حرکات و سکنات و ترتیب حروف بر کلمہ طاری شود۔ ۱۲

و پارسیاں ایں ہر دو گونہ تصرف را در زبانِ پارسی جائز داشتہ اند وایں تصرف اگرچہ نظر بہ اصل وضع کہ آں را در زبانِ منسوب الیہ حاصل است جائز نیست۔ اما چوں اساتذۂ زبان آں را بحسن قبول تلقی نمودہ اند مطرد مسلم خواہد بود۔ واحدے را در آں مجال حرف زدن نہ وہم جائز است کہ کلمۂ پارسی خود در زبانِ پارسی بے تغیرِ ہیئت در معنئ غیر معروف مستعمل شود۔ چنانچہ لفظ مہمان را بہ معنی مصدری مے آرند۔ زلالی خوانساری گوید ؎

خرامانش بہ قصرِ خویشتن برد

بہشتے را بہ مہمانِ چمن برد

یعنی بمہمانئ چمن برد۔ سعدی گوید ؎

کہ باشند مشتِ گدایانِ خیل

بہ مہمانِ دار السلامت طفیل

ولفظ حُور بالضم را کہ جمع حوراء است مفرد قرار دادہ بلفظ حوراں جمع کنند سعدی گوید ؎

حورانِ بہشتی را دوزخ بود اعراف

از دوزخیاں پُرس کہ اعراف بہشت است

وگاہے لفظ حوری را مفرد استعمال کنند۔ چنانچہ دریں شعر ؎

آں ماہ دوہفتہ در نقاب است یا حورئ دست در خضاب است

وحافظ گوید ؎

شکر ایزد کہ میان من و او صلح فتاد حوریاں رقص کناں ساغر شکرانہ زدند

واز ہمیں قبیل است لفظ صُوَر واسرار و آمال وعجائب وحقائق وغیرہا کہ

پارسیاں گاہے واحد قرار دادہ بقاعدۂ فارسی بصورت جمع الجمع مے آرند
خاقانی گوید ؎

اے رنگ آمیز ایں گہرہا
وے از تو گذارش صُوَرہا

نظیری گوید ؎

یافت گر دیوانہ جاہے تعجب بہر چیست
کز عجائبہائے دوراں دیوراخاتم رسد

ہم او گوید ؎

غمزہ در تاخت خوش قرین نا اہل گرد اسرار ہائے پنہاں فاش

صائب گوید ؎

ہرچند صائب میروم سامانِ نومیدی کنم زلفش بدستم می دہد سر رشتۂ آمالہا

ولفظ صیقل را کہ صیغۂ صفت مشبہ است ومعنیٔ فاعلیت را متضمن بمعنی مصدر
قرار دادہ علامتِ فاعلیت بہ حرف گر در آخر او ضم کنند۔ ظہوری گوید ؎

عشق صیقل گرِ آئینۂ ادراک کنم
تیرہ گردید دل از زنگِ ہوس پاک کنم

وہمچنیں در آخر لفظ ساقی علامت فاعلیت بیفزایند۔ ہم او گوید ؎

بساقی گری گر کند جلوہ حوُر زدستش بگیرم شراب طہور

دگاہے اسم ظرفِ عربی را کہ بروزن مفعل باشد بمعنیٔ مصدر قرار دادہ علامتِ اسم
ظرف بقاعدۂ پارسی بداں ضم کنند۔ ہلالی استرآبادی گوید ؎

تامباد آگاه از ذوقِ گرفتاری شوند می کنم آزاد طفلاں را از مکتب خانہا

واز قبیل مکتب خانہ است لفظ منزل گاہ حافظ گوید ؎

کس ندانست کہ منزل گہِ مقصود کجاست این قدر ہست کہ بانگِ جرسے می آید

وگاہے بر اسم تفضیل بقاعدۂ پارسی لفظ ترکہ افادۂ معنی تفضیل کند بیفزایند

خواجہ کرمانی گوید ؎

مرا ز میکدہ پرہیز کردن اولیٰ تر کہ گفتہ اند بہ پرہیز بہ شود بیمار

سعدی گوید ؎

ترک احسان خواجہ اولیٰ تر کاحتمالِ جفائے بوّابان

ولفظ مسلم کہ بہ سکون سین وکسر لام است بقاعدۂ پارسی جمع نمودہ مسلماں

بکسر لام گفتہ اند واین قیاس بجائے خود درست است اما پارسیاں دریں

لفظ عجب تصرفے بکار بردہ اند یعنی بفتح سین وسکون لام مفرد قرار دادہ بہ

جمعش مسلماناں گویند۔ حافظ گوید ؎

مسلماناں مرا وقتے دلے بود کہ با وے گفتمے گر مشکلے بود

انوری گوید ؎

اے مسلماناں فغاں از دورِ چرخِ چنبری وز نفاقِ ماہ وقصدِ مہر وکیدِ مشتری

ولفظ کافر را بہ رعایتِ قافیہ بفتح فائی آرند واین عام است و در اشعارِ

اساتذہ مطرد وہمچنیں در بعضے مصادر عربیہ بقاعدۂ فارسی علامت مصدر زیادہ می

کنند۔ چنانچہ در طلب وفہم ورقص کہ مصادر ثلاثیہ اند۔ طلبیدن وفہمیدن

ورقصیدن استعمال کنند۔ وگاہے کلمۂ پارسی را بقاعدۂ عربی بہ صیغۂ متعجم

تثنیہ می آرند۔ موجی اصفہانی از لفظ زلف صیغۂ اسم مفعول مشتق می کند ؎

مزلّف چوں شود دلبر بدولت میرسد عاشق
خطِ مشکینِ او خاصیتِ بالِ ہما دارد

نظیری نیشاپوری گوید ؎

بہ تحریکِ نسیمے خاطرم آشفتہ می گردد
بخود رائی سرِ زلفین دلدار است پنداری

وہم در آخر مصدر عربی حرف یاء و تاء ملحق ساختہ کمال را کمالیّت گویند
سعدی گوید ؎

اگر مانند رخسارت گلے در بوستانستے
زمیں را از کمالیّت شرف بر آسمانستے

دگاہے لفظ امنیّت را بمعنیٔ امن مے آرند ؎

ظہوری ایں سخن باور ندارد
کہ در ملکِ خطر امنیتے نیست

و لفظ تسلّی و تمنّی و تماشی کہ بحرف یاء ماقبل مکسور مصادر عربیہ اند بہ الف بدل کردہ تسلّا و تمنّا و تماشا آوردہ اند وہم لفظ تسلّی کہ مصدر باب تفعّل است بمعنی متسلّی بصیغہ اسم فاعل استعمال کردہ اند۔ صائب گوید ؎

بہ اندک نسبتے عاشق تسلّی می شود ورنہ
بہ آہو نسبتِ دوری است چشمِ شوخِ لیلیٰ را

و مؤلف راست ؎

بصبر ہیچ تسلّی نمے شوم رُوحیؔ
بیا بنالہ دلِ عالمے خراب کنیم

و از ہمیں قبیل است خبر شدن بمعنی آگاہ شدن و لفظ عذار را کہ بمعنے خط

رخسار است بمعنیٔ رخسار استعمال کنند[۱]؎

دل عالمے بسوزی چو عذار برفروزی
تو ازیں چہ سود داری کہ نمی کنی مدارا

وگاہے بر لفظ پارسی الف ولام تعریف بقاعدہ عربی داخل کنند۔

منثور و منظوم

سخن اعم ازینکہ منثور باشد یا منظوم از جملۂ مزایائے فطرتِ انسانی است کہ صانع حقیقی با قدرتِ کاملہ و حکمتِ شاملۂ خویش آں را بحلیۂ نطق بیارا است و نطق را ذریعۂ اظہارِ سخن ساخت۔ و اختلافِ السنہ بر طبق اختلاف عوارض طبعیۂ امکنہ و بلاد پدید آمد و اگر فطرتِ انسان اختصاصے بہ سخن کہ مشتمل بر مصالح و مہمات تمدن و معاشرتِ نوعِ انسانی است نمی بود۔ ہر آئینہ سلسلۂ نظامِ عالم بدیں خوبی کہ می بینی بہ فسادے انجامید و مقصدِ سخن آں است کہ متکلم مافی الضمیر خود را در الفاظ بر دیگراں عرضہ دہد۔ و ایں امر فطری است کہ تصنع و تعمل را در آں مدخلے نیست و ایں قدر چناں کہ متعارف است بیشتر در صورتِ کلام منثور وقوع می یابد۔ چہ منظوم امرِ صناعی است و پیدا است کہ طبعیت بر صناعت مقدم است۔ بنابریں کلامِ منثور بر کلام منظوم مقدم باشد۔ و احدے را در آں مجال سخن نیست۔ چہ اگر خلاف ایں می بود بائستے کہ ہمہ افراد انسانی در کلامِ منظوم حرف میزدند۔ واذلیس فلیس۔ چ

[۱] می تواں گفت کہ از قبیل مجاز مرسل است۔ ۱۲ منہ

چوں انتظام معاش و معادِ مردم منوط بہ سخن است کہ کلام عبارت از آن است پس سخن گوہرے است گرانمایہ کہ غواصِ مشیت ازلی آں را از قعرِ دریائے قدرتِ لم یزلی بساحل شہود جلوہ داد۔ و در دُرج فطرت انسانی ودیعت نہاد فردوسی راست ؎

اگر بہ نبودے سخن از خدا نبی کے بُدے نزدِ ما رہنما

وتحقیق ایں معنی کہ منثور بر منظوم مزیتے دارد یا بالعکس آن است کہ افضلیت واولیت چیزے بر چیزے موقوف است بر قیاس وسعت آں چیز در امورِ معاد ومعاش کہ افراد انسانی را از اں گزیر نیست و بالبداہت مے دانیم کہ کلامِ منثور در وسعت آباد عالم انسانی بحدے رواج یافتہ کہ در ہیچ ازمنہ و ممالک قومے از اقوامِ عالم از اں مستغنی نہ بودہ و نخواہد بود۔ نظر بدیں ضرورت منثور را بر منظوم فضیلتے است۔ ظاہر و مزیتے است واضح و ایں معنی در بادی النظر دقیق اقتضائے آں می کند کہ از جہتِ دیگر منظوم را بر منثور تفوق زائد حاصل است و ایں تفوق نہ بالعموم است۔ بل بہ نسبتِ خصوصِ محل۔ چہ تاثیر کلام منظوم در نفوس نہ محدود تا بہ افرادِ انسانی است بل در حیواناتِ عجم نیز مشاہدہ می رود۔ خاصہ چوں بہ اصولِ ایقاع مقرن باشد و کلام منظوم در بعضے از موارد کارِ اعجاز کردہ است چنانچہ بر واقف کتب سیر و تواریخ ظاہر است۔ اما نزول کتب سماویہ در کلام منثور دلیل بیّن است بر اہمیت کلامِ منثور۔ چہ بصورت نظم مفاسد اخریٰ احتمال داشت کہ باعث بر ابطالِ مقصد ہدایت می افتاد و آنچہ در

بعضے از مقاماتِ تنزیلِ آیات بصورتِ کلام منظوم وارد شدہ نہ از جہتِ نظم است۔ بل وقوع آں از جملۂ لوازم کلام بلیغ است کہ ضرورت ترکیب الفاظ برطبق قواعد معانی بداں داعی شدہ۔ اما قولِ صحیح دریں باب آن است کہ معنی باشد کہ درمقام مخصوص آن را در کلام منثور از آن موثر تر می یابند کہ در کلامِ منظوم وہمچنیں بالعکس۔ پس نتواں گفتن کہ منثور در ہر جا مستحسن است و نہ بالعکس ؎

والقول یحسن منہ فی منثورہٖ　　مالیس یحسن منہ فی منظومہٖ

درمدح و مذمتِ کلامِ منظوم

بہ تقریب بحثِ منثور ومنظوم لابد می نماید کہ شمۂ از بحثِ مدح ومذمت کلامِ منظوم حوالۂ قلم کردہ آید۔ تا موجبِ ازدیادِ بصیرت طالبانِ حق گردد بدانکہ قومے از منتسبانِ شرائع و دیانات برآں رفتہ اند کہ روایت شعر وحفظ واشتغال بداں مخالفِ شریعتِ اسلام است و در اثبات دعوے بہ تمہید مقدمات واہیہ پرداختہ وحکم بہ منع آں صادر فرمودہ اند لاخیر فی شیٍٔ احسنہ اکذبہ ؎

درشعر مپیچ و در فنِ او　　چوں اکذب اوست احسنِ او

وہم از بعضے شعرا ایں شعر نقل می کنند ؎

شعر دانی چیست دُرّ از دوستاں حیض الرجال

قائلش را خواہ کیواں باش گو خواہ مشتری

وحق آن است کہ از حق دور افتادہ عامۃ الناس را از راہ بردہ اند چہ حکم بہ منع شعر و مذمت آں مبنی بر وجوہِ مختلفہ می تواند بود۔ و وجہے از آں وجوہ مثبت مدعائے ایشاں نیست۔ ازاں جملہ یکے اینکہ شعر اکثر مشتمل بر معانی سخیفہ و باطلہ از قسم ہجو و ہزل و کذب وغیر ذلک می باشد۔ دوم اینکہ شعر کلام موزوں است و مجرد موزونیت موجبِ تبری و تنزہ از آں گردد و آں را عیب گماں برند۔ سوم اینکہ اشتغال بداں کارِ عبث دانند۔ چہ در تنزیل مذمت آں وارد گشتہ۔ چہارم اینکہ طبع ناموزوں دارند و بہ مقتضائے۔ ع

الناس اعداء ما جھلُوا

آں را منظور ندارند و ہر چند کہ شعر مبنی بر حکمت و موعظت یا تحریص و ترغیب وغیر ذلک باشد چوں آتش در ہیزم تر ہیچ وجہ در ایشاں درنگیرد و بالجملہ استنکاف و استنکار شعر بہر وجہے کہ باشد خلاف عقلِ سلیم و منافی شرعِ قویم است۔

در صورتِ اولیٰ بر مدعی واجب و لازم است کہ ہم چنانکہ کلامِ منظوم را قبیح و مذموم پندارد کلام منثور را نیز قبیح و مذموم قرار دہد۔ زیرا کہ کلامِ منثور ہم از ہجو و فحش و ہزل و کذب خالی نیست و باید کہ گنگی را بر گویائی فضیلت نہد۔ چہ کلام منثور البتہ از کلامِ منظوم در کمیت بیشتر است و عامۃ الناس و خواص ایشاں کہ در ہمہ عمر شعرے نہ گفتہ اند از شمارۂ شعرا بیشتر از بیشتر بودہ اند۔ و بالفرض اگر کسے التزام آں نماید کہ بہ تدوین ہزل و فحش کلامِ منثور پردازد و آں را با ہزل و فحش کلام منظوم بیک میزان سنجد یقین است کہ ہزل و فحش کلام منثور از منظوم بشمارۂ ذراتِ رمل افزوں

آید وراوی شعر بیش از حکایتِ شعر متعهدِ چیزے نگشتہ وبر حاکی بہ ہیچ وجہ خوردہ نتواں گرفت زیراکہ از حکایتِ آں بر باطل اقدام نہ نمودہ و نہ برایذائے احدے از مسلمانان جسارت کردہ واگر حکایتِ باطل مطلق ممنوع بودے در کلامِ وحی اباطیل کفار منقول نہ بودے۔ محقق را نظر بہ غرض اصلی است نہ بر معنئ باطل۔ وازیں جاست کہ در مثل آوردہ اند کہ نقل کفر کفر نہ باشد وعلمائے کتاب وسنت در حلِ غریبِ قرآن وحدیث در ہر قرنے تمسک باشعار عرب نمودہ اند۔ وبر معنئ باطل نظر نہ کردہ وازابن عباس رضی اللہ عنہ مروی است اِذَا قَرَءْاتُمُ الْقُرْاٰنَ وَلَا تَدْرُوْنَ مَاعَرَبِیَّتَہٗ فَابْتَغُوْہُ فِی الشِّعْرِ فَاِنَّ الشِّعْرَ دِیْوَانُ الْعَرَبِ۔

وور آثار است کہ خواجہ حسن بصری رحمہ اللہ در مواعظ خویش بدیں شعر تمثیل می جست ؎ الیومُ عندكَ دَلّها وحديثها

وغدًا لغيرِكَ كفّها وَالْمِعْصَمُ[1]

وور قرونِ اولی بسیارے از اکابر صحابہ وتابعین رضی اللہ عنہم اجمعین در مقامِ ضرورت تمسک بہ اشعار کردہ اند۔ چنانچہ بر ماہرِ علم تاریخ خود ہویدا است وگاہے مقصود ایں بزرگواراں از تمسک بہ شعر امرے باطل نبودہ است وبرعکس ایں بسا باشد کہ کلمۂ حق نقل کردہ آید ومراد ازاں امرے باطل باشد۔

چنانکہ در واقعۂ یکے از خوارج باامیر المومنین علی ابن ابی طالب کرم اللہ وجہہٗ

---

[1] اشارہ است بہ غداریٔ عروس دنیا۔ ۱۲ منہ

مشہور[۱] است۔ و اگر کسے کلمۂ حق را ذریعۂ امر باطل گرداند سامع آں را چگونہ حق خواہد پنداشت۔ و مع ذلک صاحب ایں رائے فاسد در ثمرات و غایات شعاریکہ مبنی بر معانی حکمت و موعظت و زہد و تقویٰ و مکارم اخلاق باشد نظر نہ کردہ و آنچہ در بعضے از اخبار مثلاً لان یمتلئ جوف احدکم قیحًا فیریہ خیرلہ من ان یمتلئ شعرًا وارد شدہ آں را بہ حجت پیش آوردہ و خبر انّ من الشعر لحکمۃ را فراموش کردہ۔ بل از فرط جہل بہ منازعت برخاستہ۔

و ہم فرمان عالی حضرت رسالتمآب صلی اللہ علیہ وسلم را کہ در حق حسان ابن ثابت رضی اللہ عنہ فرمودہ قل و روح القدس معک پس پشت انداختہ و استنشاد آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم و استحسان قصیدۂ کعب ابن زہیر و از غایت ارتیاح ارزانی فرمودن ردائے رحمت انتما بہ کعب خود دلیلے است وافی و برہانے است شافی بر بطلان رائے مدعی و اگر کسے بہ استیعاب اخبار صحیحہ کہ دریں باب وارد گشتہ پردازد حق بر دیدۂ بصیرت او جلوہ گر آید و فقیر نظر بہ مظنۂ اطناب کلام بر ہمیں قدر اکتفا لازم دانست۔

و در صورت ثانیہ مجرد وزن و تقفیہ موجب استہجان شعر نیست زیرا کہ وزن و تقفیہ بدون اعتبار زائد کہ باعث بر انکار مدعی افتد بہ ہیچ گونہ مذموم نیست چہ

---

[۱] چوں برائے فصل قضیۂ خلافت فیما بین علی و امیر معاویہ ابو موسیٰ اشعری و عمرو بن العاص حکم قرار یافتند۔ خوارج بر خلاف علی برخاستند و گفتند کہ علی کتاب اللہ را از دست دادہ غیر کتاب اللہ را حکم قرار دادہ چہ کتاب اللہ می فرماید ان الحکم الا للہ حضرت امیر فرمودند کلمۃ حق ارید بہا الباطل۔ ۱۲ منہ

جمہور علمائے فحول برآں رفتہ اند کہ الشعر حسنہ حسنٌ وقبیحہ قبیحٌ کما ورد فی الآثار۔ پس وزن وقافیہ را در حسن وقبح مدخلے نیست۔ زیراکہ اگر مجرد وزن وقافیہ موجب قبح باشد بر فواصل تنزیل کہ در سُوَرِ متعددہ بادید می آید و در اکثر مقامات بر طبق قواعد عروض موزوں افتادہ نیز ہمچنیں حکم کردہ باشیم والعیاذ باللہ۔

اما درصورت ثالثہ مدعی را نمے رسد کہ در عبث بودن شعر با آیۂ الشعراءُ یتبعُهُمُ الغاوُون تشبث نماید۔ چہ مذمت شعراء ہزل گو دال بر مذمت مطلق شعر نیست زیراکہ اگر چنیں بودے صحت استثنا الا الذین آمنوا وعملوا الصلحت ہرگز راست نیامدے وآنکہ با آیۂ وما علمناہ الشعرَ وما ینبغی لہٗ تمسک جستہ و دلیل بر ممنوعیت شعر آوردہ مقام قضائے عجب است کہ مستدل از فہم عدم استلزام دلیل خاص ابطال دعویٰ عام را قاصر ماندہ۔ زیراکہ کلام در مذمت مطلق شعر است نہ در شعرے کہ قائلش نبی معصوم باشد واگر کسے دیدۂ اعتبار کشودہ و زنگ تعصب از آئینۂ خاطر زدودہ باشد بسہولت تمام بر حکمت نا بودنِ شاعر حضرت رسالتمآب صلی اللہ علیہ وسلم آگاہ می تواند بود چہ رتبۂ شاعری دُونِ رتبۂ نبوت و رسالت است و نبی اللہ خاصۃً حضرت ختم المرسلین گرامی تر آفرینش او سبحانہ وتعالیٰ است۔ چہ طور عقل سلیم جائز دارد کہ در امر مبتذل با فراد نوع انسانی مساہمت نماید۔ و رجوع اکثر علماء در ہر زمانے بہ شعر نہ ہمیں نظر بہ اہمیت شعر است بل از جہت ضرورتے کہ در اثنائے تحقیق وتفحص وحل غرائب آیات واحادیث وتحقیق مفہوم عبارات

منصوصہ رُو دہد۔ واز ایں جا ست کہ عمر رضی اللہ عنہ در حفظ و روایت اشعار جاہلیت تاکید مزید روا داشتے۔ چنانچہ بعضے از مفسرین در تفسیر آیۂ اویاخذہم علی تخوف ای تنقص آوردہ اند کہ عمر رضی اللہ عنہ ایں معنی را از شخصے از بنی ہذیل تحقیق نمود۔ و بہ ادنیٰ تامل می تواں دانست کہ اگر کسے از نحو و معانی و بیان بہرہ نداشتہ باشد۔ از تعیین مفہوم کلام بلیغ فرو می ماند زیراکہ اعتبارات تراکیب کلام و اسالیب ترتیب الفاظ و حقیقت استعارات و کیفیت تشبیہات بر وجہے کما ینبغی جز بہ وسعت نظر دریں علوم اصلا دست ندہد۔ ع

ہر ہوسناکے چہ داند جام و سنداں باختن

واگر صورت رابعہ مدعی را بر مخالفت و مذمت شعر برانگیزد تا بہ مخاصمت بنشیند حقا کہ ناکام برخیزد کما قلت ؎

ہر آں کو در ازل کور است کور است
وگر صد پیش پائش شمع طور است

و آنچہ براستی نزدیک تراست آن است کہ کسانے کہ از ذوق سلیم و طبع مستقیم بہرہ ندارند زبان بر طعن شعر و شاعری دراز و در مجادلہ با ایں و آں باز مے کنند۔ از ارباب حکمت و دانش کم کسے بودہ است کہ گوہر منظوم را گرامی نداشتہ۔

خواجہ عطار فرماید ؎

شعر و شرع و عرش از ہم خاستند
ایں دو عالم از سہ حرف آراستند

شعر چیست؟

شعر را از آغازِ آفرینش در فطرتِ آدم زادگان ودیعت نهاده اند۔ نتوان گفتن که فلاں کس نخستین کسے است که بگفتنِ شعر متصدی گشتہ۔ چہ ہمچنانکہ جاذبۂ کہربائیہ در ترکیبِ اجسامِ متنوعہ تعبیہ یافتہ۔ قابلیتِ شعر نیز در فطرتِ انسانی مرکوز است و ایں حکم نظر بہ نوعِ انسان است نہ نظر بہ افرادِ آں۔ چنانچہ گویند انسان اشرفِ موجودات است و می بینی کہ ہر فرد نوعِ انسان اشرفِ موجودات نتواند بود۔ ہمچنیں ہر فرد انسان ہم شاعر نمی باشد و ہم چنانکہ اجسامِ متنوعہ را در جاذبۂ کہربائیہ بریک وزن نیافریدہ اند طبائعِ شعراء نیز در شعر گفتن متفاوت اند۔ بعضے از محققین گفتہ اند کہ شعر را با مطلق کلام نسبت روح است با جسم و عقلا در تعریفِ حقیقتِ روح اعتراف بہ عجز نمودہ اند۔ ہمچنیں اگر گوئیم کہ در تعریفِ شعر قولے کہ حقیقتِ آں را وانماید بجا نیاوردہ اند جا دارد و اصحابِ عربیت گفتہ اند کہ شعر کلامے است موزوں و مقفیٰ کہ بقصدِ متکلم از وصدور یابد۔ و بر واقفِ فن پوشیدہ نیست کہ ایں تعریفے است بمنزلۂ نقشِ نیم رخ یعنی جانبِ لفظ را ملحوظ داشتہ جانبِ معنی را نیز ملحوظ داشتہ جانبِ معنی را بکلی از دست دادہ اند۔ نعم اہلِ میزان تا بحدے جانبِ معنی را نیز ملحوظ داشتہ اند۔ و گفتہ اند کہ شعر قولے است متخیل کہ در نفسِ انسانی بداں انبساطے یا انقباضے حادث گردد و بر ماہر لبیب مخفی نیست کہ ایں ہم نظر بہ حقیقتِ شعر طرداً و عکساً صحیح نیست ایں است تقریرِ ایرادے کہ بعضے از معاصرین بر تعریفِ شعر عاید کردہ اند۔

وما در ردِّ ایں ایراد می گوئیم۔ کہ چہ طور تعریف اصحابِ عربیت را ناممکل قرار تواں دادن۔ زیراکہ معرّف (بالکسر) اگر حد تام است لامحالہ بر جنس وفصل مشتمل باشد۔ پس کلام جنس است و موزوں فصل آں۔ ناممکل چہ گونہ باشد وآنچہ گفتہ اند کہ جانبِ معنیٰ را دریں تعریف ملحوظ نداشتہ اند۔ غلط است چہ کلامے کہ متکلم آں را بقصد و ارادہ موزوں می کند ہر آئینہ معنیٰ داشتہ باشد در نفس اثرے بلیغ پیدا کند یا نہ۔ زیراکہ حقیقتِ اثر برائے شعر ذاتی نیست۔ بل خارج از ماہیت اوست۔ نعم شُبہے نیست کہ اثر را بر کمالِ شعر محمول نتواند کردن چہ اثر شعر را عرضی است نہ ذاتی و اثر ہمچنانکہ در کلام منظوم یافتہ می شود در منثور نیز متحقق گردد۔ پس تعریف اصحابِ عربیت ناقص نباشد۔ غایۃ مافی الباب تواں گفتن کہ در شرح و بسطِ شعر بر طریق مستشرقین او را اطنابے جائز نداشتہ اند زیراکہ آنچہ ایشاں در تعریفِ شعر گفتہ اند آنرا بر تعریف منطقی محمول نتواں کرد ومع ذٰلک ایشاں دریں باب آنقدر تفصیل آوردہ اند کہ اطلاق شعر محدود بر کلام منظوم نمی ماند۔ بل بر نثر ہم صحیح تواند بود و ممکن کہ ایں معنی بر معیارِ مذاقِ مغاربہ درست افتد۔ اما ما ایں را تسلیم نمی داریم۔ فیاللعجب کہ بعضے از ہندی نژاداں کہ کاسہ لیسئ مغاربہ را مایۂ افتخار و مباہات گماں بردہ اند۔ بہ تقلید کورانہ در تعیینِ حقیقتِ شعر از جائے بجائے رفتہ اند و ندانستہ اند کہ تعریف از وادئ دیگر است و تشریح و تفصیل[1] از وادئ دیگر۔ گوئی خشتِ مربع

---

[1] و ایں ہمچناں است کہ در تعریفِ انسان گفتہ اند حیوانِ ناطق است و ایں حد تام است کہ مشتمل بر جنس و فصل است و اگر کسے فضائل و کمالات انسان را شرح دہد و آں را جزوے از تعریفِ انسان قرار دہد ہر آئینہ ہرزہ لائی کردہ باشد۔ ۱۲ منہ

را در قالب مثلث ریختن ارادہ کردہ اند۔ وہذا کما تریٰ۔

و آنچہ صاحب کتاب المعجم در حقیقتِ شعر آوردہ موید آن است کہ ما گفتیم وہو ہذا

" بدانکہ شعر در اصلِ لغت دانستن است و ادراک معانی بحدسِ صائب و اندیشہ و استدلال راست۔ و از روئے اصطلاح سخنے است اندیشیدہ مرتب معنوی موزون، متکرر، متساوی، حروف آخرین آں بہ یک دیگر ماندہ و دریں حد گفتند سخنے مرتبِ معنوی تا فرق باشد میانِ شعر و ہذیان و کلام نا مرتب بے معنی و گفتند موزوں تا فرق باشد میانِ نظم و نثرِ مرتبِ معنوی۔ و گفتند متکرر تا فرق باشد میانِ بیتے ذو مصرعین و میانِ نیم بیت کہ اقل شعر بیتے تمام باشد۔ چنانکہ پیش ازیں گفتہ ایم۔ و گفتند متساوی تا فرق باشد میانِ بیتِ تام و میان مصاریع مختلفِ ہر یک بر روئے دیگر و گفتند حروف آخرینِ آں بہ یک دیگر ماندہ تا فرق بود میانِ مقفٰی و غیر مقفٰی کہ سخنِ بے قافیہ را شعر نشمرند اگرچہ موزوں افتد" انتہی بلفظہٖ۔

و مع ذلک اصحاب عربیت در مطاویٔ کلام بشرح و بسطے کہ مغاربہ پسندیدہ اند اشارتے فرمودہ اند چنانکہ یکے از فضلا، گوید انّہٗ نَفثۃٌ روحانیۃ تمتزج باجزاء النفوس ولا تحس بہٖ منہا غیر النفوس الذکیۃ یعنی شعر الفائے روحانی است کہ با جزائے نفسِ انسانی امتزاج یابد بہ نحوے کہ غیر از نفوس پاکیزہ سرشت دیگرے آں را ادراک نتواند کردن۔ دریں عبارت آنچہ دریں باب مرغوب طبع مستشرقین است بر وجہ اجمال ذکر یافتہ و ازیں واضح تر آنکہ بعضے از اجلۂ ادبا آوردہ است

الشعر قول یصل الیٰ قلب بلا اِذن ۂ یعنی شعر قولے است کہ در دلِ سامع بے آنکہ از وے دستوری طلبد جاگیرد۔

و ایں عبارت بلا ریب مفہوم شعر را بر نہجے کہ مستشرقین را بسند باشد تعیین میدہد و ہم ازیں واضح تر جملہ ایست کہ حجت خصم را بر وجہ تبکیت قطع و فصل می کند حیث قیل فلوا نہم سألوا الحقیقۃ ان تختار لها مکاناً تشرف منہ علی الکون لما اختارت غیر بیتٍ من الشعر یعنی اگر حقیقت امرے را مختار سازند کہ جائگاہے بلند تر برائے خود تجویز نماید تا ازآں جا حقایق موجوداتِ عالم را تماشا کند۔ ہر آئینہ بجز بیتِ شعر جائے را برائے خود اختیار نہ نماید۔ و ایں عبارت ببانگِ دہل ندا می کند کہ آنچہ را مستشرقین در صفحات عدیدہ رقم زدہ اند یکے از اصحاب عربیت آن را در مطاوی کلماتِ متعددہ بیان فرمودہ طبعے نقاد باید و فکر وقاد تا مخدّراتِ عبارتِ مسطورہ را بمنصۂ کراریس جلوہ دہد۔ و از ہمہ مختصر و جامع تر جملہ ایست مر جاحظ را کہ از اجلۂ ائمۂ اصحابِ عربیت است حیث قال انّما الشعر صناعۃ وضرب من التصویر۔

انواعِ نظم

انواعِ مشہورۂ نظم کہ پارسیاں درآں شعر موزوں کنند۔ قصیدہ و غزل و مثنوی و رباعی است و اینہا را نزد ایشاں رواجِ تمام حاصل است۔ باصورت ہر یک را دریں مقام شرح می دہیم۔

قصیده

قصیده پارهٔ از اشعار است که نیمهٔ دیگر هر شعر ازاں بر قافیهٔ ملتزمه باشد الامطلع[1] که هر دو نیمهٔ آں قافیه داشته باشد و آں شعرے است که ابتدائے قصیده ازاں جا کنند و مصرّع بودنش لازم است و معنیٔ تصریع آں است که بنائے هر دو نیمهٔ شعر بر قافیهٔ معلومه کنند و گفته اند که کم از پانزده شعر نبود و بخیالِ مؤلف ایں شرط نظر به اکثریت ایں مقدار است نه نظر به کُلّیتِ آں وازیں جاست که بعضے از ماهرانِ فن بر سه بیت یا پنج بیت هم اطلاقِ قصیده جائز داشته اند۔

و در قصیده مراعات چند امور لازم دانسته اند۔

اوّل حسن مطلع ۔ یعنی مطلعِ قصیده باید که معنیٔ باحشمت والفاظ پرشوکت داشته باشد۔ و بطریقِ براعة الاستهلال با مضمون قصیدہ مناسبتے دارد تا اگر مقصود تهنیت باشد از الفاظے که مشعر از معنیٔ غم واندوه و مصیبت و بلا باشد بپرهیزد۔ و همچنیں اگر مقصود تعزیت است از الفاظے که متضمن بر معنیٔ شادی و سرور و انبساط و عیش و عشرت باشد اجتناب واجب داند و بالجمله در مطلع قصیده لفظے مستکره و سخنے ناخوش آئنده نیارد ۔ چنانکه ابوطیب متنبی گفته ؎

---

[1] و صاحب عمده می گوید که اصطلاح مطلع که مشهور است دریں معنی که گفته آمد غلط است و همچنیں اصطلاح مقطع که شعر اخیر را گویند ۔ بل مطلع رکن اول هر شعر را و مقطع رکن آخر هر شعر را گویند۔ ۱۲ ۔ منه ۔

لَا خَیلَ عِندَکَ تُھدِیھا وَ لَا مَالُ
فَلیُسعِدِ النُّطقُ اِن لَم تُسعِدِ الحَالُ

اگرچہ خطاب با خویشتن می کند اما سخت ناپسندیدہ باشد مواجہتِ ممدوح بدیں مطلع کہ نہ خیل داری نہ مال۔ ہمچنیں کمالِ اصفہانی مطلعے گفتہ است ؎

اُمیدِ لذتِ عیش از مدارِ چرخِ مدار — کہ در دیارِ کرم نیست آدمی دیّار

بغایت نامیمون می نماید کہ در اول وہلہ بسمعِ ممدوح جملۂ "اُمیدِ لذّتِ عیش مدار" برساند و چوں دریں قصیدہ استعطاف و اجتداء خواہد کرد۔ چوں تواں گفت۔ ع

کہ در دیارِ کرم نیست آدمی دیّار

وہمچنیں است ایں مطلعِ ظہیر فاریابی ؎

نباشدت نفسے در سر آں کلہداری
کہ سر بکلبۂ احزانِ ما فرود آری

مطلعے است خیلے ناخوشگوار و نامیمون۔ و تا تواند نسیب و تشبیب را از حدِ مناسب طولِ زیادے ندہد کہ موجبِ ملال می اُفتد۔

دُوُم حسنِ تخلص۔ ہرچند ایرادِ نسیب و تشبیب در آغاز قصیدہ لازم نیست، اما چوں التزام آں کند چنانکہ معمولِ اساتذۂ فن است باید کہ بہ ہنجارِ لطیف ازاں بطرحِ ممدوح انتقال کند و حق آنست کہ از عہدۂ حسنِ تخلص بیروں آمدن خالی از دقت و صعوبت نیست ابوطیب متنبیؔ را دریں باب مسلم داشتہ اند مخالص لطیفہ بسیار دارد و در پارسی خاقانی شروانی دریں شیوہ بر دیگراں سابق آمدہ۔

وصورتِ منکرۂ تخلص آن است کہ از نسیب بمدح بہ نحوے انتقال کند کہ گوئی دراد راکِ مراد از معشوق بہ ممدوح استعانت میکند۔ چنانکہ شاعرے گفتہ ؎

نمی برّم امیدِ وصل زیرا واثقم کز تو
بتوفیق شہنشاہی مرادِ خویش بردارم

وچنانکہ عمادی گوید ؎

بازم رہاں زعشوۂ بسیار چوں مرا
بادِہ خدا حدیثِ تو بسیار میرود

چہ قدر رکیک است کہ ہیچ از انبساط نفس ونشاط خاطر کہ لازم ایں مقام است باخود ندارد۔

سوّم۔ مدح وہجا۔ باید کہ در بیانِ اوصاف از قبیلِ مدح باشد یا ہجا چنداں غلو نکند کہ بحدِ استحالت عقلی یا ترک ادب شرعی برسد وچیزے کہ ممدوح باخود ندارد بد ونسبت نہ کند ودریں باب بسیارے از اساتذۂ فن از جائے بجائے رسیدہ سررشتۂ اعتدال را از دست داده اند چنانکہ انوری گفتہ است ؎

اگر فنا در ہستی بگِل برانداید
تراچہ باک نہ ذاتِ تو مستعدِ فناست

مبالغہ ایست کہ بصراحت بر کذب قائل ندامی کند۔ وہم مشتمل بر ضعفِ تالیف است اگر مصرع ثانی چنیں می گفت۔ ع

تراچہ باک کہ ذاتت نہ مستعد فناست

حرفِ نفی وکافِ علت برجائے خود قرار می یافت وباز می گوید ؎

اگر بقا نبود در جہاں تراچہ زیاں
بقا بذاتِ تو باقی نہ ذاتِ تو بہ بقاست

دریں شعر غلوئے جائز داشتہ کہ بصراحت بر کذبِ قائل آں ندا می کند
وچنانکہ رضی نیشاپوری گفتہ است ؎

شراب حاضر و دلبر ندیم و من مخمور ۔۔۔ چرا نشستہ ام از عشرت و طرب مہجور
تا آنکہ در مقام تخلص مے گوید ؎
خدا ئگانِ شریعت بزرگ سیف الدیں ۔۔۔ کہ جہل گشت بہ سیفِ زبانِ او مقہور
پناہ ملتِ عبد العزیز آنکہ شد است ۔۔۔ زعزِ بارگہش خط ہر ہنر موفور

کسے راکہ خدا ئگانِ شریعت و پناہِ ملت خوانند نسیب و مدح او بہ شراب
ومستی وسبو لائق نباشد ۔

صاحب کتاب المعجم بر شعر محمد بن عبد الرزاق ؎

کفر است وگرنہ دست جودِ او
لا از سرِ لا الٰہ برگیرد

دستے گرفتہ وگفتہ کہ چوں نفی ایں لا بجود وبخل تعلقے ندارد مبالغتے
زشت است و مدح قاصر۔ در کلمۂ شہادت بریں کلمہ وقف کردن ناشائستہ
وچوں گفت دستِ جودِ ا و معنی آنگاہ درست بودے کہ در نفی آں
اثباتِ جودے متصور بودے ۔ وایں قسم اطلاقات خود نزدیکِ اربابِ
براعت ناپسندیدہ است ۔

فقیر مؤلف گوید کہ حیرانم از آنچہ کہ ایں بزرگوار فاضل گفتہ کہ نفی لا با وجود و
بخل تعلقے ندارد ۔ مگر شعرِ فرزدق راکہ در مدح امام علی زین العابدین بن حسین
رضی اللہ عنہما گفتہ باآں سعتِ اطلاعے بر اشعارِ تازی کہ داشت فراموش ساختہ

حیث قال ؎ مَاقَالَ لَا قَطُّ اِلَّا فِی تَشَهُّدِہٖ
لَولَا التَّشَهُّدُ کَانَتْ لَاءُہٗ نَعَمُ

وہمیں معنیٰ را یکے از شعراء در پارسی موزوں نمودہ ؎
نرفتہ لا بہ زبانِ مبارکش ہرگز
مگر بہ اَشْهَدُ اَنْ لَا اِلٰہَ اِلَّا اللّٰہ

برارباب معنیٰ مخفی نیست کہ مقصدِ شاعر نہ آن است کہ اگر لا از سرِ لا الٰہ الا اللہ محو کنند اثباتِ جود ممدوح ازاں لازم آید بل معنیٰ آن است کہ در زبانِ ممدوح حرفِ لا کہ برائے نفی چیزے است وجودے ندارد تا غائتے کہ سائلاں را در جوابِ سوال بجز نعم کہ کلمۂ ایجاب است چیزے نگویند۔ زیرا کہ لا گفتن مشعر است از ردِّ سوالِ سائلاں وردِّ سوال بالعموم دلیل بخل و امساک است کہ منافیٔ جود و کرم است وچوں نفی در تشہد ہم موجود است وجودِ ممدوح متقاضیٔ نفی نیست واگرچہ در غیر مقامِ جود باشد۔ بنا بریں اگر ہیچ کفر نبودے از سرِ کلمۂ شہادت حرفِ نفی را محو ساختے وایں نوع مبالغتے در کلامِ اساتذہ یافتہ می شود ملا ظہوری در نثرِ دوم در مدح ابراہیم عادل شاہ آوردہ۔

"در تیرِ بارانِ فاقہ زر بہ سپرمی برند تا از گرانیٔ عطا شاہینِ میزان صورتِ لا برنیارد۔"

باید کہ اگر قصیدہ مشتمل بر اعتذار و استعفائے جرائم باشد تمثیلات ونظائرِ پیشنیاں را بر وجہ لطیف ذکر کند وحدِّ ادب را ملحوظ دارد وچیزیکہ مرتکبِ آں شدہ باشد از اعتراف بداں صراحتاً انکار نہ نماید۔ نابغۂ ذبیانی را در بابِ

اعتذاریات مسلم داشتہ اند۔

واگر لب بہ شفاعتِ شخصے یا قومے بکشاید در اظہار سوابق حقوقِ خدمات سعی نمودہ در استرحام مبالغہ نماید وچناں وانماید کہ عفوِ جرائم وتربیتِ دودمانہائے قدیم از اخلاقِ اکابر ملوک نامدار است۔

واگر مطلوب نہی از منکرات ومناہی باشد باید کہ برسبیلِ حکائتے از غیر نتائجِ قبیحہ آں را در مطاوئ ذکرِ محامد ومحاسن وانماید۔ وبہ علوِ ہمت وحمیت متوجہ سازد۔

در استلفاتِ قومے یا جمعے بہ اصلاحِ فسادے یا بہ ترکِ بے اعتدالیہائے کہ منافئ غیرت وحمیّت باشد یا بدفع اعدائے ملّت و ناموس ودودمان وغیرِ ذلک باید کہ بہ ایرادِ تمثیلاتِ تاریخیہ وتذکیرِ مزایائے اکابرِ سلف ونظائرِ حاضرہ اہتمامِ کلی جائز دارد۔

چہارم۔ حسنِ طلب۔ نباید کہ در استعطاف واجتداء ترکِ ادبے کہ از آدابِ شائستہ شانِ ممدوح باشد نماید۔ زیراکہ رعایتِ ادب در جملہ ابواب لازم باشد وبہ اظہارِ فضائل وکمالاتِ خود بروے حقے بر طریقِ وجوب ثابت نکند۔ بل دریں باب تا تواند مسترخی العنان باشد۔ واگر بہ ضرورت حاجت افتد۔ برسبیلِ کنایت ادا نماید ودر آں ہم از الفاظے کہ مشعر از اقتراح والحاح باشد اجتناب واجب داند۔ فقیر می گوید کہ اجتداء شیوۂ قدماءِ شعرا نبودہ است

نعم متملقانِ متاخرین بداں پرداختہ اند و در آثارِ نہی ازاں وارد است احثوا التراب فی افواہ المتمدحین۔

و ہجا اگرچہ در ہمہ حال قبیح نیست زیرا کہ حسان رضی اللہ عنہ مشرکین را ہجو می گفتند و در مواجہت پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم می خواندند اما چوں مبنی بر امور دنیویہ باشد مستحسن نیست و بالجملہ از جادۂ حق گوئی انحراف نورزد۔ و از ذکرِ فواحش کہ بہرحال منافئ اخلاق است خود را دور دارد۔

پنجم حُسنِ مقطع۔ دنبالۂ قصیدہ باید کہ بتقریب لطیف و بلیغ بہ انجام دہد تا معنئ کہ در پایانِ قصیدہ مستمعین استماع کنند۔ اثرِ نیک ازاں در دلہا باقی ماند۔ و اگر بدعا پردازد باید کہ در طلب چیزے برائے ممدوح مبالغہ دور از قیاس را جائز نہ شمرد۔ چناں کہ رسم بعضے از چکامہ سرایانِ متاخرین است۔ و بالجملہ از غلوِ بے معنی کہ عقلاء آں را مستحسن نشمارند محترز باشد۔

غزل

غزل را چوں قصیدہ مطلع ضروری است و باید کہ زائد از پانزدہ بیت نیارد و ابیات غزل را سلسلۂ کلام مربوط نمی باشد و ہرچند بنائے غزل بر ذکرِ لوازم عشق و محبت نہادہ اند۔ اما اساتذہ در غزل از ہر موضوع سخنہا گفتہ اند و بہترین موضوع برائے غزل تصوف است کہ ادبیاتِ فارسی زبان ازاں بہرۂ عظیم دارد۔

متقدمین در غزل شیوۂ پسندیدہ و روشے سادہ دارند و گردِ تکلفاتِ بارد نمی گردند۔ و متاخرین از ہر گونہ محسناتِ لفظیہ در غزل بکار بردہ اند و ہرچند ایشان در اختراعِ تشبیہاتِ نادرہ و استعاراتِ لطیفہ شگر فیہا بروئے روز آوردہ اند۔ اما تاثر و انفعالے کہ در غزلِ متقدمین می بینی در کلامِ متاخرین نخواہی یافت۔ چہ آنچہ از طبعیت می زاید بہ تبعیت نمی آید و آغاز تمثیل بروجۂ حسن تعلیل را متاخرین رواجِ تمام دادہ اند۔ و ہرچند بظاہر دلکش می نماید اما چوں مبنی بر ادعائے محض می باشد بحبت نمی ارزد و بیشتر نظیری و کلیم و صائب و غنی کشمیری و میرزا بیدل دریں راہ گام زدہ اند۔ و سعدی و خسرو و حافظ غزل را بہ شیوۂ دلنشین و روشِ گزین گفتہ اند۔ بویژہ خواجہ حافظ کہ غزلش را قبول عام دست دادہ کہ دیگراں را میسر نیامدہ کما قلتُ ؎

بخاکِ خطۂ شیراز اے صبا چو رسی — بسوئے تربتِ حافظ بزن دو سہ گامے
بگو ز روحیِ ہندی کہ اے امامِ غزل — یکے بحجم کہ غزل را نماند جز نامے

بسیارے از لفظ پرستاں نظیری را در غزل بر اوجِ فلک نشاندہ اند و ندانستہ اند کہ بہ تطبع راہ می رود نہ بہ طبع۔ چنانکہ بہ تتبعِ حافظ در مطلع اولین غزل می گوید ؎

اذا ما شئت ان تحیی حیاً حلوۃ المحیا
برسوائی برآور سر ز مستوریِ دل نہ پا

مؤلف گوید حیاۃً حلوۃ المحیاۃ ترکیبے است کہ معنیٔ ندارد اِلّا بہ تکلف و حافظ

شعر یزید ابن معاویہ ؎

انا المسمومُ ما عندی بتریاقٍ ولا راقی
اَدِر کاساً وّ ناوِلْها یا ایُّها الساقی

را بہ نحوے تضمین نمودہ کہ با مصرعِ خودش ربطِ جسم و جاں پیدا کردہ و بالجملہ سلاست و عذوبت کہ مدارِ قبول عام بر آن است در غزل نظیری مفقود است و اغلاق و ابہام در اکثر اشعار او موجود۔ آیا نشان میدہی کہ در دیوان نظیری بازائے ایں دو شعر حافظ ؎

صبحدم مرغِ چمن با گلِ نوخاستہ گفت ناز کم کن کہ دریں باغ بسے چوں تو شگفت
گل بخندید کہ از راست نرنجیم و لے ہیچ عاشق سخن تلخ بہ معشوق نگفت

شعرے یافتہ می شود و یا مطلعے از غزلے در برابر ایں مطلع دارد؟ ؎

غلامِ نرگسِ مستِ تو تاجدارانند
خرابِ بادۂ لعلِ تو ہوشیارانند

چشم و لب را ازیں بہتر ستودن سحر را با اعجاز در یک میزان سنجیدن است۔ آگاہ باش کہ ایں مطلع در نعت است و بزعم فقیر بہتر ازیں مطلع در نعت کسے از فحول اساتذہ نیاوردہ در بابِ تنقید و موازنہ متعلق بہ نظیری زائد بریں کہ گفتیم گفتہ خواہد آمد۔ انشاء اللہ۔

و بالجملہ غزل را ناگزیر است از سلاستِ الفاظ و عذوبت و دلنشینیٔ ترکیب و تناسبِ ترتیب و ندرتِ تشبیہ و لطافتِ استعارہ و تا تواند از اغلاق و ابہام و تعقید

و حشو قبیح اجتناب ورزد به نهجے که بمجردِ استماع معنیٔ شعر حلقهٔ اثر بردرِ دلها کوبد زیرا که مقصود از غزل ترویجِ خاطر و خوشامدِ نفس است و اگر در حلِ آں بمزید تفکر و تامل ضرورت اُفتد۔ چنانکه هندیاں اشکال و اغلاق معنی را بر کمالِ طبع قائلش محمول کنند۔ آں را غزل نباید گفت بل از قبیل لغز و تعمیه باید دانست وهم باید بنائے غزل بر وزنِ خوش ومطبوع والفاظ عذب وسلیس ومعانی رائق ورقیق نهد واز کلماتِ متکره وخشن احتراز واجب داند۔ کما ذهب الیه محمد بن قیس الرازی صاحب کتاب المعجم۔

مثنوے

مثنوی چنانکه معلوم است بنائے آں بر ابیاتِ مفردہ مستقله نهاده اند و در جملهٔ آنها تصریع لازم و آں را مزدوج نیز گویند و نسبت به قصیده و غزل سهولتے دارد و ایں نوع مخصوص بزبانِ پارسی است در تازی نشانے ندارد و بعضے از مولّدین به تقلیدِ عجمیاں در تازی هم کم کم دریں نوع به تکلف شعر گفته اند۔ اما چنداں دلکش نیفتاده و ایں همچناں است که بعضے از اهلِ عجم دریں روزگار در پارسی به هنجارِ مغاربه طرح نظمے انداخته اند که از قیدِ اوزانِ متعارفه وردی و قافیه بکلی عاری می باشد۔ بمذاق مشارقه خوش نمی آید۔

وبنائے مثنوی بر اوزانِ مخصوصه نهاده اند و اکثر اساتذه بالعموم در بحرِ تقاربٔ و هزج و رمل و سریع می گفته اند۔ رزم را با بحر تقارب و عشق ومحبت را با بحرِ

هزج و تصوف را با بحر هزج و رمل خاصةً مناسبتے است که با بحور دیگر نیست۔ و درین بحور هم غیر از مسدس الارکان نیاورده اند۔

باید که سر رشتۂ ترکیب سلیس و سهل الفهم و رنگینئ معنی که بیشتر از لطافت تشبیه و استعاره می خیزد از دست ندهد و نگذارد که الفاظ رزم را بالفاظ بزم و بالعکس خلط دهد۔ زیرا که میان الفاظ هر موضوع امتیاز بیّن است و اکثر تذکره نویسان بر آنند که داستان رزم بهتر از حکیم فردوسی و افسانۂ عشق و محبت بهتر از شیخ نظامی دیگرے را دست نداده و این قول به راستی نزدیک تر است۔ شیخ نظامی را در باب مثنوی میر قافله باید دانست مثنوئ شیرین خسرو برین مدعا دلیل بیّن است۔

رُباعے

در اوائل این را ترانه و دو بیتی مے گفتند۔ و مقصور است بر دو بیت و بس۔ بیت اول باید که مصرّع باشد و ثانی گاہے مصرّع و گاہے غیر مصرّع و هر دو بیت متحد القافیه مے آرند و مخصوص است با بحر هزج مزاحف اخرب و اخرم که زائد از بست و چهار وزن[۵] نیست۔ چنانکه عروضیان شرح داده اند و رُباعی موضوع

---

[۵] فقیر گویم که این از وادئ اغلب است۔ در کلام بعضے از اساتذۂ قدیم در ضرب رکن مزاحف غیر از ارکان مصرحۂ ضرب هم دیده شده۔ ۱۲ منه

است براے ہر گونۂ معانی حکمت و دانش و تصوف و مدح و ہجا و غیر ذلک و مصرع چہارم باید کہ قوتِ زائد داشتہ باشد و بالجملہ رباعی عجب چیزے است و اکثر اساتذہ دریں میدان سمندِ طبع را جولان دادہ اند۔ اما حکیم عمر خیام و سلطان ابو سعید ابو الخیر بر دیگراں سابق آمدہ اند۔

و صاحب کتاب المعجم گفتہ کہ بحکم آنکہ بنائے آں بر دو بیت بیش نیست باید کہ ترکیب اجزائے آں درست و قوافیٔ متمکن و الفاظ عذب و معانیٔ لطیف باشد و از کلماتِ حشو و تجنیسات متکرر و تقدیم و تاخیرِ ناخوش خالی بود و اگر با آں چیزے از صناعاتِ مستحسن و مستبدعات مطبوع چوں مطابقۂ لطیف و تشبیہ درست و استعارۂ پاکیزہ و تقابلِ موزوں و ایہامے شیریں یار بود نیکوتر آید۔

اقسامِ نظم جز ایں چہار کہ مذکور شد دیگر ہم ہست از آنجملہ قطعہ است و آں بعینہٖ قصیدہ می باشد و فرق میانِ ہر دو در بیتِ اولین است اگر مصرع باشد قصیدہ گویند ورنہ قطعہ۔

و مسمّط۔ آن است کہ بنائے ابیاتِ قصیدہ بر پنج مصرع متفق القوافی باشد و مصرع ششم را قافیہ مختلفِ قوافیٔ اوّل آرند منوچہری گوید[۱] ؎

خیزید خز آرید کہ ہنگامِ خزان است	بادِ خنک از جانبِ خوارزم وزان است
آں برگِ رزاں بیں کہ برآں شاخ رزان است	گوئی کہ یکے پیرہنِ رنگِ رزان است

[۱] کہ در فنِ بدیع مذکور است۔ ۱۲ منہ

دہقاں بہ تعجب سر انگشت گزاں است | کاندر چمن و باغ نہ گل ماند نہ گلزار

وترجیع بند - وآں مجموعۂ اشعار است چوں غزل کہ شعرا ولین ہر بند آں مصرع باشد و قافیہ اش غیر قوافی ہر بند آرند و بیتے معین در آخر ہر بند متکرر آرند -

وترکیب بند - ہماں صورت ترجیع بند وارد اما بیتے کہ در پایانِ ہر بند آرند مکرر نہ باشد بل ہر یک جداگانہ و مستقل باشد در قافیہ و ردی و ایں کثیر الاستعمال است -

و در ہمہ انواعِ نظم بر تفویف کار بند باشد و آں بر قرارے کہ صاحب المعجم گفتہ آں است کہ بنائے شعر بر وزن خوش و لفظ شیریں و عبارتِ متین و قوافی درست و ترکیبِ سہل و معانیٔ لطیف نہد - چنانکہ با فہام نزدیک باشد و در ادراک و استخراج آں باندیشۂ بسیار و امعانِ فکر احتیاج نیفتد و از استعاراتِ بعید و مجازاتِ شاذ و تشبیہاتِ کاذب و تجنیسات متکرر خالی باشد و ہر بیت در لفظ و معنی بنفس خود قائم بود و جز از روئے معانی و تنسیق کلام بدیگرے محتاج و برآں موقوف نباشد و الفاظ و قوافی در مواضع خویش متمکن باشد و جملہ قصیدہ بریک طرز و یک شیوہ بود و عبارت گاہ بلند و گاہ پست نہ شود و معانی گاہ متسق و گاہ مضطرب نگردد - و مجاورتِ الفاظ و لیاقتِ آں بایک دیگر مرعی باشد و از غرائب الفاظ و مہجوراتِ لغت فرس در آں مستعمل نباشد بلکہ از صحیح و مشہور لغتِ دری و مستعملات الفاظ عربی کہ در محاورات و مراسلات پارسی گویانِ فاضل متداول باشد - مرکب بود -

تخلص

بدانکہ تخلص از اختراعاتِ شعراءِ عجم است۔ اہلِ عرب بداں آشنا نبودہ اند۔

و ایرادِ تخلص در ہمہ اقسامِ نظمِ فارسی مطرد است بطریقِ جواز۔ اما در مقطعِ غزل تا بحدے متعارف شدہ کہ حکمِ وجوب پیدا کردہ۔ گوئی نظر بذاتِ غزل بمنزلۂ لازمِ بیّن قرار یافتہ کہ انحراف ازاں جائز نیست و وجہ اختیارِ تخلص غالباً مبنی است بر ضرورتِ ایجاز کہ لازمِ کلامِ بلیغ است زیرا کہ ایرادِ نامِ شاعر سالماً در کلامِ شعر بسا باشد کہ در بحرے مخصوص موزوں و موافقِ طبعِ سلیم نمی افتد بل بغایت زشت می نماید و اختیارِ تخلص شعرا از مناسبتے است کہ شاعر آں را بداں مناسبت بر خود می گیرد۔ بعضے بہ مناسبتِ ملوک و سلاطین و بعضے بہ مناسبتِ وطنِ مالوف و بعضے بمناسبتِ کیفیاتِ نفسانیہ و بعضے بمناسبتِ حرفت و فن کہ بداں اشتغال داشتہ باشند وغیر ذالک تخلص می نمایند اما تخلص باید کہ حتی الامکان مختصر باشد۔ و از مصطلحات و محاوراتِ لوطیاں و از جنسِ موضوعاتِ سوقیاں نباشد و اگر ممکن بود متضمن بر معنئ تفاؤل باشد۔

ما گفتہ ایم کہ اہلِ عرب با تخلص آشنا نبودہ اند۔ بل ایشاں بالقب و کنیت شہرت می یافتند و کنیت اسمے است مشتمل بر اضافتِ لفظ اب و ام و ابن و اہلِ عجم را ازاں بہرۂ نہ۔ و آنچہ بعضے از اکابرِ عجم در کتبِ سیر و تواریخ

باکنیت شہرت دارند بہ تتبع اہلِ عرب است کہ عنانِ دولت اہلِ عجم بکفِ کفایت ایشاں مفوض بودہ است والنّاس علیٰ دین ملوکھم واین بعینہٖ ہمچنان است کہ در روزگار ما مشاہدہ می رود۔ از حال بتقلید اہلِ اورپا کہ نامہائے خود را بروجہِ حروفِ ہجائے انگلیس مختصر می کنند ازانجا کہ قدامت پسند ہستم وروشِ پیشینیاں را در اکثر امور دوست می دارم می گوئم ع

ہر عیب کہ سلطاں بہ پسندد ہنر است

چنانکہ بسیارے از ناواقفانِ حقیقتِ سنت بہ تقلید کفرۂ مغاربہ ریش وبروت را خیرباد گفتہ اند۔ فوااسفی۔

واول کسے کہ از شعرائے عجم بہ تخلص شہرت یافت۔ استاد ابوالحسن رودکی است گویند رود می نواخت زیرا کہ از ماہرانِ فنِ موسیقی بودہ است وبعضے گفتہ اند کہ رودک نام قریہ ایست کہ اصلش ازانجاست والعلم عنداللہ تعالیٰ۔

بہرۂ دوین

علمِ معانی

معانی علمے است مشتمل بر قواعد کہ بداں می تواں دانستن احوالِ لفظ راکہ آں لفظ بمقتضائے حال مطابق است یا نہ و بکار بستن آں قواعد متکلم درادائے معنئ مراد از غلط و خطا محفوظ می ماند و کلام فصیح و بلیغ را از غیر فصیح و بلیغ امتیاز دادن می تواند۔

فصاحت و بلاغت

علمائے بلاغت گفتہ اند کہ کلمہ و کلام و متکلم ہر سہ را بوصفِ فصاحت موصوف تواں کردن۔ وچوں مفہوم ہریکے ازینہا غیر مفہوم دیگرے است تعریفے جامع کہ ہر سہ را مشتمل باشد تجویز نتواں نمودن بنا بریں کلمۂ فصیح آن است کہ از تنافر حروف کہ موجبِ ثقل بر زبان افتد خالی باشد مثلاً ع

نہ جستہ زششتش غزالِ حرم

صاحب المعجم می گوید کہ بعضے از کلمات است کہ قدما آں را بر طریقے

استعمال کرده اند و در متاخرین بزیادت و حذف مشہور و متداول گشتہ است وبدیں سبب در نظم و نثر جائز و سائغ است ۔ چنانکہ گر و اگر و ہمانا و مانا و می وہمی وکنوں واکنوں و دروں و اندروں و بروں و بیروں و فغاں افغاں و چار و چہار و دگر و دیگر و بتر و بدتر و جائے و جائیگاه و چناں و چوناں و خامش و خاموش و شاه و شہ و ماه و مہ و راه و رہ و کوتاه و کوتہ وغیره و بعضے کلمات باشد کہ بسبب تعاول متحرکات و سواکن فصیح تر آید چنانکہ دامن از داماں فصیح تر و پیرہن از پیراہن خوشتر و ناگہاں از ناگاه ہاں بہتر و آگہی از آگاہی بلیغ تر و ہمچنیں شکوه از شکہ و گروه از گره اولی تر و از جملہ مغیرات ہیز بمعنی ہنوز و غنو یدن بمعنی غنودن و شنو یدن بمعنی شنودن و خفتیدن و خسپیدن بمعنی خفتن و رساندن و رہاندن بمعنی رسانیدن و رہانیدن و شستن بمعنی نشستن و امثال ایں بسیار است شاعرے دری گو باید دریں باب تقلید قدما نکند و در آنچہ گوید از جادهٔ دریٔ مشہور و متداول عدول جائز نہ شمرد ۔

وہم از مخالفت قیاس لغوی چنانکہ منصور منطقی گفتہ ؎

باز گرم دل چنانکہ بتو دادم　　　صبر کنم صبر و ہر چہ بادا بادم

در صحیح لغت دری باز گیرم بے حرف یا مستعمل نیست و مسعود سعد گفتہ است ؎

مرا نشانۂ تیر فراق کرد و گزر　　　کسے شنید کہ باشد کماں نشانۂ تیر

در لغت صحیح ہگزر نیست و مستعمل ہرگز است ۔

وہم از غرابت و مراد از غرابت وحشی بودن آں کلمہ است بہ نحو یکہ معنیش

ظاہر نہ باشد و در استعمال نیاید سعدی گوید ؎

پیرہنِ مفتاسلہ جنی مکن
کورمقری بنی بخواپش روش

و از قبیل کلمات غریبہ است ملبّب و مرغن و مؤلف و این شعرِ شمس تبریز ہم ازین قبیل است ؎

زسی سیپارہ قرآں تا بہ عمیت
تمام است این سلوک سی و صد بیت

و کلام فصیح آن است کہ از تنافرِ کلمات و ضعفِ تالیف و تعقید و کثرتِ تکرارِ لفظِ واحد عاری و ہم از توالیٔ اضافات پاک باشد۔ تنافر کلمات چنانکہ امیر خسرو گوید ؎

بے او موئم موئے ویم ما وابہ	موئے مہ ما بوئے ما بو یا بہ
ما بامہ و موے مہ ما با ما بہ	بائیم وجہے و آں مہ ما با ما بہ

و ضعفِ تالیف چنانکہ عرفی گوید ؎

منکہ باشم عقلِ کل را ناوک انداز آبد
مرغِ اوصاف تو از اوجِ بیاں انداختہ

و این مثال در صورتے متصور است کہ حرف کاف بمعنیٔ استفہام ماخوذ باشد و اگر بمعنیٔ بیان اخذ کنند مثالِ ضعفِ تالیف نبود۔ میرزا غالب دہلوی در عود ہندی بتوجیہ این شعر پرداختہ و حرفِ کاف را کاف بیان قرار دادہ و مرغ اوصاف را فاعلِ فعلِ انداختہ و ضمیر مرفوع متکلم را بجائے ضمیر منصوب بحذفِ

حرف را کہ علامت مفعول است مفعول قرار دادہ. بدیں اسلوب ترکیب حاصل شعر آن است کہ مرا کہ ناوک انداز یعنی ادب آموز عقلِ کُل ہستم مرغِ اوصافِ تو از اوجِ بیان انداختہ و اغلب کہ غالب ایں توجیہ از رسالۂ موہبتِ عظمیٰ تالیفِ خان آرزو اخذ نمودہ چنانچہ خانِ موصوف در عنوانِ بیانِ انشاء ہمیں توجیہ پرداختہ۔ اما بر ماہرِ لبیب ظاہر است کہ ایں توجیہ بغایت نحیف است و نامقبول زیرا کہ مرغ را بناوک می اندازند نہ کہ مرغ ناوک انداز را می اندازد و ضمیر مرفوع را بحذف علامت مفعول بجائے ضمیر منصوب نہادن از اساتذہ مسموع نشدہ۔ سندی طلبد۔ و ناوک انداز ادب بمعنیٰ ادب آموز قرار دادن در کتب لغت یافتہ نشدہ و نہ از اساتذۂ اہلِ زبان منقول است۔ بنا برآں صحیح آن است کہ حرف کاف را مفیدِ معنیٔ استفہام اخذ کنند۔ دریں صورت معنیٔ شعر این است کہ عقلِ کُل مرغِ اوصاف ترا بر اوجِ بیان پرانیدہ بود اما ناوک اندازِ ادبِ تو آں را از اوجِ بیان بزیر انداخت۔ پس چوں چنیں است من کیستم کہ با ہمہ ناکسی بدعوئے ثنائے تو لب کشودہ باشم۔ دریں صورت حرف را افادۂ معنیٔ اضافت خواہد کرد۔ یعنی مرغِ اوصاف عقلِ کل۔ پس ضمیر مخاطب کہ در مصرع ثانی است بر محل نہ خواہد بود و ہمین است وجہ ضعف تالیف۔ فتامل۔

و خان آرزو در رسالۂ موہبتِ عظمیٰ مصرع سعدی؛ ع

حکیمے سخن بر زباں آفریں

را از بعضے حرف گیراں در مثالِ ضعف تالیف آوردہ و وجہش چنیں بیان

کردہ کہ فصل در دو کلمہ مفید معنئ فاعلیت شود جائز نیست۔ زیرا کہ در واقعہ مضاف و مضاف الیہ است و فصل دراں درست نیست یعنی ترکیب سخن بزبان آفریں کہ در اصل آفرینندۂ سخن بر زبان است صحیح نیست۔ خانِ موصوف بردِ ایں پرداختہ و در مثالِ جواز آں ایں مصرع آوردہ ع

همه از بہرِ او خونِ دل آشام

اما نشانے نداده کہ ایں مصرع از کیست۔ مؤلف گوید کہ ملا ظہوری در سہ نثر در وصفِ ابراہیم عادل شاہ آوردہ۔ سطوتش زور در پنجۂ شیر شکن و رزمش اجل در خون فگن۔

و صاحبِ مخزن الفوائد در امثلہ ضعفِ تالیف اسکانِ متحرک و تحریکِ ساکن آوردہ و ایں مبنی بر ضرورتِ شعری است نہ ضعفِ تالیف۔

و تعقید[۳] چنانکہ غالب[۱] دہلوی راست ؎

نامہ بر شد گم در آتش نامہ را بازہ افگنم   گر کبوتر نیست طاؤسے[۲] بپرواز افگنم

و دیگرے راست ؎

نمک چشمش بگیرد گر کند ہم چشمئ لیلیٰ[۳]   چرا در شورہ زارِ اشکِ مجنوں بود آہو را

---

[۱] اغلب کہ میرزا غالب ایں مضمون را ازیں شعر غنیمت اخذ کردہ ؎

بیاد داغہائے کہنہ دل دارد تماشائے   بود طاؤس را سیرِ چمن برگشتہ دیدنہا

[۲] یعنی اگر کبوتر کہ نامہ بر است گم است طاؤس را میفرستم تا معشوق از مشاہدۂ داغہائے پر طاؤس از داغہائے دلِ من آگاہ باشد۔ بیارے از محصلان در فہمیدن ایں شعر قاصر ماندہ و ہمچنیں در شعر لاحق از جائے بجائے رفتہ اند۔ ۱۲ منہ

[۳] نمک چشمش بگیرد جملۂ دعائیہ است و در لفظ چرا کہ بمعنئ چریدن است الف مصدری است ۱۲ منہ

باید دانست که تکرار در ہر جا مکروہ نباشد بل در بعضے از موارد مستحسن می نماید۔ خاصہ چوں لفظ واحد باشد و مراد در ہر دو جا یک چیز نباشد جامی گوید ؎

در اصلابش کرم رسم قدیم است
کریم ابن الکریم ابن الکریم است

ماخوذ از حدیث است الکریم ابن الکریم ابن الکریم ابن الکریم یعنی یوسف ابن یعقوب ابن اسحٰق ابن ابراہیم وہمچنیں دریں شعر ؎

دستِ دستت بدستِ یک دست است
دستِ دستی و دست را دستور

دست بمعنیٔ قوت مجازاً و دست بمعنیٔ مسند۔

واگر در ہر دو جا یک چیز مراد باشد نیز نظر بمقتضائے حال مستحسن می نماید چنانکہ مؤلف راست در وصفِ فرقان حمید ؎

مشکل از ہر مشکل وآساں زہر آساں ولے
در وضوح و در خفا برتر زبرتر ساختند

ورنہ زشت چنانکہ فرخی گوید ؎

چوں تو از بہرِ تماشا بر زمینے بگذری ہر گیاہے زاں زمیں گردد زبانِ افتخار

وتکرار در بعضے از مواقع محمول بر تاکید می باشد وازیں رو داخل بلاغت چنانکہ گوید ع

بیا بیا کہ نداریم تابِ مہجوری

و توالیٔ اضافات چنانکہ حافظ گوید ؎

ساکنانِ حرمِ سترِ عفافِ ملکوت بامنِ راہ نشیں بادۂ مستانہ زدند

صاحب پنج رقعہ در توالیٔ اضافات بسیار شہرت دارد۔

و متکلم فصیح آن است کہ بر استعمالِ کلام فصیح قدرتے تامہ و مہارتے عامہ داشتہ باشد بہ نحویکہ ہنگام تکلم ایرادِ کلماتِ فصیحہ بے دغدغہ تردد و توقف بروے سہل آید۔

بدانکہ مرجع تنافر و غرابت بسوئے علم لغت است و مرجع مخالفتِ قیاس لغوی بسوئے علمِ تصریف و مرجع ضعفِ تالیف و تعقید لفظی بسوئے علم و نحو و مرجع تعقید معنوی بسوئے علم معانی است۔ اینہارا بہ آنہا می توان دریافت

بلاغتِ کلام وصفے است۔ مر کلامِ فصیح راکہ مطابقِ مقتضائے حال بود۔ و متکلم بدیں نوعِ کلام را بلیغ گویند۔

پس بلاغت وصف کلام و متکلم ہر دو می تواند شد۔ نہ وصف کلمہ زیراکہ کلمہ و مرکب ناقص از اسناد عاری می باشد و کلام را ناگزیر است از اسناد۔ و ما در صفحات آئندہ شرح میدہیم کہ مذہب امام عبدالقاہر در مفہوم فصاحت و بلاغت غیر آن است کہ گفتہ آمد۔ زیراکہ مذہب امام آن است کہ ہیچ لفظ بے اعتبار معنی فصیح نتواند بودن و برطبق ماسبق مفہوم فصاحت محدود است در سلامت الفاظ از امور متذکرہ و ظاہر است کہ ایں امور از اعتبار معنی چیزے باخود ندانند۔ و امام موصوف در پایانِ کتاب دلائل الاعجاز در فصلے بسیط ابطال مذہب انحصار فصاحت در الفاظ نمودہ است و گفتہ کہ عقلاً اتفاق کردہ اندکہ اعجاز قرآن مبنی بر وصفِ فصاحت است

و بلاغت از ان است کہ عالمیان از مثل آں عاجز ہستند و از عقلاء ہیچ کس را نشنیدہ ایم کہ فصیح و بلیغ بودنِ قرآن از جہتِ خلو آں از حروف ثقیلۂ متعسر النطق قرار دادہ باشد و اگر چنیں بودے بائستے کہ ہر کلام سوقی و ساقط را چوں از ثقل مذکور عاری باشد۔ فصیح گوئیم و ایں قطعاً جائز نہ باشد۔

و کلام مرکبے است مشتمل بر دو کلمہ کہ متضمن اسناد باشد۔ یکے را مسندالیہ و دیگرے را مسند خوانند و اسناد نسبتے است میان ہر دو قایم بنفسِ متکلم کہ مخاطب را ازاں بر خبرے آگہی دست دہد و آں نسبت را اعم ازیں کہ ایجابیہ باشد یا سلبیہ حکم گویند۔ چوں زید گریان است و زید عمرو را نزد دور ہر دو جملہ گریاں و نزدیکاں یگاں مسند واقع شدہ و ایں نسبت کہ مشعر از خبر باشد احتمال صدق و کذب ہر دو میدارد۔ و ہمیں احتمال مابہ الامتیاز است در جملۂ خبریہ و انشائیہ۔ چہ در خبریہ مخبر عنہ در خارج وجود داشتہ باشد کہ مخاطب را ازاں خبرے حاصل آید و در انشائیہ پیش از تکلم امرے در خارج یافتہ نمی شود کہ ازاں خبر دہند۔ بل متکلم ہنگام تکلم امرے را ابتدائً انشا می کند۔ چنانکہ گوئی کہ زید را بزن و عمرو را مزن دریں ہر دو جملہ ہر چند نسبتِ فعل بسوئے فاعل موجود است اما وجودِ نسبت پیش از تکلم متکلم در خارج وجود نمی داشت و لہذا احتمال صدق و کذب ندارد۔

چوں ایں معنی دریافتی بداں کہ علمائے علمِ کلام را در معنیٔ صدق و کذب خبر اختلاف است اما آنچہ نزدِ جمہور ایشاں مسلم است آن است کہ صدقِ خبر مراد است از

مطابقت حکم بانفس الامر یا واقع کہ آں را خارج گویند و کذبِ خبر مراد است
از عدم مطابقت آں با واقع ۔

در تعریفِ بلاغت لفظ مقتضائے حال وقوع یافتہ و تا معنئ ایں اصطلاح
بر قاری واضح نگردد بر حقیقتِ بلاغت آگاہ شدن نتواند ۔

مقرر است کہ چوں از حادثہ کہ پیش از تکلم متکلم حدوث یافتہ است خبر
دہند ۔ سامع از علم بداں بکلی خالی الذہن بودہ باشد یا از آں آگاہی داشتہ
باشد ۔ در صورتِ ثانی در حدوثِ آں حادثہ شک را مجال باشد یا نہ و در
صورتِ عدم شک او را از آں انکار باشد یا بداں اقرار کند و ازیں احتمالات
سامع از چار حال بیروں نتواند بود خلوِ[۱] ذہنِ او از آں حادثہ و شکِ[۲] او در آں
و انکارِ[۳] او از آں و اقرارِ[۴] او بداں و انکار را ہم مدارج متفاوت است پس
ایں ہمہ صورِ محتملہ را حال گویند ۔ تفصیلِ ایں اجمال آنکہ متکلم شخصے را کہ خالی الذہن
داز وقوع و لا وقوعِ آں حادثہ اصلاً آگاہ نباشد و شخصے را کہ در وقوعِ آں
شک داشتہ باشد و شخصے را کہ از وقوعِ آں منکر باشد و شخصے را کہ وقوعِ
آں را باور کردہ باشد بر یک وتیرہ نتواند خبر دادن ۔ بل لابد است کہ
بصورتِ خطاب با خالی الذہن کلام را از ہمہ انواعِ مؤکدات فارغ آرد
و در محلِ انکارِ مخاطب کلام را بر حسبِ تفاوتِ مدارجِ انکار بہ مؤکدات
منضم سازد و در محلِ شک و تردد او نوعے از تاکید کفایت کند ۔ زیرا کہ
خالی الذہن را بالفاظِ مؤکدہ خبر دادن ہیچ معنی ندارد و ہمچنیں منکر را
بے مؤکدات خبر دادن ازالۂ انکارِ او نکند ۔ پس ایں ہمہ کیفیاتِ مختلف را

که مخاطب بداں ملابس است حال گویند و مقتضائے حال امرے است که
حالِ مخاطب آں را مقتضی باشد مثلاً مخاطب اگر منکر باشد انکار او حالِ او
باشد و انکار مقتضیٔ آن است که متکلم کلام را بمؤکدات استوار کند۔ پس
ایراد تاکید در محل انکار مخاطب مقتضائے حال باشد و ہمچنیں در بعض
مواقع کلام مسند الیه را لفظاً ذکر کنند و در بعضے از انہا حذف و در بعضے
از موارد معرفه آرند و در بعضے از انہا نکره۔ ایں ہمه را مقتضائے حال
گویند چه حال مخاطب مقتضیٔ ایراد ایں امور باشد۔

بحث عمومی دربارهٔ بلاغت

پیش از آنکه در بابِ بلاغت بر دستورِ مصطلحات ایں فن که طریق
ماہرانِ ادب است چیزے بنگاریم به بحثِ عمومی می پردازیم تا قاریانِ ہوشمند
را در فہم بعضے از مسائل ایں فن سہولتے دست دہد۔ از انجا که معظم مسائلِ بلاغت
و تصدیق آں تعلق به طبع مستقیم و ذوقِ سلیم دارد۔ می گوئیم که استقامتِ طبع و
سلامت ذوق امرے است که حصولِ آں موقوف بر موہبتِ فیاض مطلق است
که بحکم اَعطیٰ کُلَّ شیئٍ خلقهٗ ثمّ هدیٰ ہر کس را چیزے که می بائست ارزانی
داشته و تعمل و اجتہاد را در آں راه نیست و در اخبار وارد است از خواجهٔ عالم
و عالمیان صلی اللہ علیه وسلم الناس معادن کمعادن الذهب والفضة
یعنی ہمچنانکه طلا و نقره در معدن نظر به لطافت و کثافت طبعی بر یک درجه نتواند
بودن ہمچنیں طبائع مردم را نظر به صفا و کدورت بر یک وزان نیافریده اند و بر

ہمیں نقصان و کمالِ فطری موقوف است حصول مدارجِ کمالاتِ انسانی و ہیچ فردے از افرادِ انسانی در فراخنائے فیضِ ازلی از حدودِ استعدادِ طبعی قدمے فراتر نتواند نہاد و کما قیل ؎

نقصان ز قابل است وگرنہ علی الدوام فیضِ سعادتش ہمہ کس را برابر است

پس طبیعت بمنزلۂ صانع تردست است و سخن شایستہ بمنزلۂ مصنوع تا قیاسِ نقصان و کمالِ مہارت صانع در فنے کہ مباشر آن است از نقصان و کمالِ مصنوع تواں گرفت و ہمچناں کہ وقوف بر دقائقِ صنائع کہ صانع کامل در مصنوع خویش بکار مے برد۔ جز ماہر فن دیگرے را دست ندہد ہمچنیں اطلاع بر خفایائے زوایائے سخنِ شائستہ کار ہر کور سوادے نیست۔ ہوشمندے باید پاکیزہ نہاد کہ بالطافتِ طبعی و استقامتِ فطری انواعِ سخن اساتذۂ فحول را بدیدۂ اعتبار بمطالعہ در آوردہ بمراتب اکتسابِ کمالاتِ سخن گوئی و سخن فہمی ارتقا یافتہ باشد و بلاغت نہ آن است کہ مصطلحات قوم را بداند زیرا کہ اگر تحقق ایں معنی بمجردِ دانستن مصطلحات متعلق بودے البتہ ہر کہ و مہ کہ بدارست و مزاولتِ کتبِ رسیہ اشتغال نمودے سر آمد بلغاء زماں بودے و سترِ ایں معنی وقتے منکشف گردد کہ کسے بہ تالیف رسالہ یا نظم شعرے روئے می آرد تا چوں عجز خود را از خود بہ یقین معلوم نماید بروے ہوید اگردد کہ عالم بہ کتبِ مدوّنۂ علمیہ مکتسب است و بلیغ خبیر بدقائق کلام مجبول۔ و تا بہ قلاوزئی بدرقۂ طبیعت دریں وادی قدم نہ نہد وصول بمنزلِ مقصود متصور نیست ولقد صدق

الزمخشری ان المسافته من علم المعانی مسیرة اعوام یعنی رسیدن نزدوه دقائق علم معانی را سالیانِ دراز بکار است وبسا افتاده که مدعیانِ خام طبع به حقیقت بلاغت نارسیده به تحسینِ کلامِ مخذول ومرذول اطرائے دوراز قیاس جائز شمرند وفراہم آوردنِ الفاظ مستنکرهٔ وحشیه را بر استعداد قائل آں حمل کنند وبجلاف آں سخنِ گرانمایهٔ عالی را بحکم ؎

وکم من عائبٍ قولاً صحیحًا وآفته من الفهم السقیم

از پایهٔ اعتبار بیفگنند۔ والحق که بلاغت عبارت است از ایضاحِ معنی وتحسینِ لفظ۔ وچوں ہر چیز را ظاہر و باطن می باشد۔ ایضاح معنے اشارت است به باطنِ بلاغت وتحسینِ لفظ به ظاہر آں وہر گاه ظاہر و باطنِ چیزے به لوازمِ شایستهٔ آں آراسته و پیراسته گردد۔ شکے نیست که آں چیز موجبِ انجذاب خواطر و باعثِ بر تہالک طبائع اُفتد وہمین است مفہوم قول محمد ابن حنفیه قول تضطرّ المعقولُ الیٰ فهمه باسهل العبارة ؕ درین جمله چنانکه می بینی تضطرّ العقولُ الیٰ فهمه اشارت است بسوئے ایضاح معنی وباسهل العبارة بسوئے تحسینِ لفظ وقدرت ایضاح وتحسین دست ندہد۔ تا متکلم از اصل ماخذ الفاظ ووضع حقیقی ومجازیٔ آں ومعرفتِ مقتضیاتِ احوال متکلم وسامع بکلی آگاه نه باشد۔ وہم در معرفت کمیت وکیفیت الفاظ ومعانی که مشعر از حقیقت ایجاز واطناب است۔ دست گاهِ بلند نه دارد واز ینکه شرح دادیم دانسته باشی که مفہوم بلاغت مشتمل است بضرورت حسن

لفظ و معنی کہ سبک جیّد عبارت ازاں است۔ پس مفہوم فصاحت غیر مفہوم بلاغت نہ باشد۔ چنانکہ شیخ عبدالقاہر در کتاب دلائل الاعجاز تصریح بداں نمودہ و درین باب مبالغۂ بیش جائز داشتہ حاصلش آنکہ فصاحت نہ ہمیں مبنی بر حسنِ مراعاتِ الفاظ است۔ چہ لفظے نیست کہ بے رعایت معنی آں را فصیح تواں گفت و اگر رعایت جانب معنی در مفہوم فصاحت معتبر نہ بودے سامع از مفرداتِ الفاظ ہیچ متمتع نہ شدے۔ چہ استعمالِ قواعد نحو بر وجہے کہ باید بے رعایت جانب معنی سودے ندارد۔ ظاہر مراد شیخ از فصاحت بدیں معنی بلاغت است۔ چناں کہ صاحبِ مطوّل تصریح بداں نمودہ و سیأتی تفصیلہ۔

فصاحت و بلاغت بر نہجِ دیگر کہ گفتہ آمد

بدانکہ قومے ہستند کہ مبلغ علم ایشاں از ظواہر الفاظ تجاوز نہ کردہ۔ و بلطائف معانی کہ در ضمن نظم الفاظ بر وجہے مخصوص داعیٔ بلاغت باشد پے نبردہ اند۔ و ایں معنی ناشی از جہل ایشان است۔ بحقائق اشیا کہ جز متبصر دیگرے را در آں راہ نیست۔ چہ بر بصیر خبیر مخفی نیست کہ الفاظ ہیولائے ساختن کلام است کہ صورت کلام بر آں عارض گردد و حسن و قبح صُور موقوف است بر حسن نظم۔ و حسنِ نظم عبارت است از وضعِ اجزائے مادہ بر حسبِ قوانین نحو و ایں معنے با وضائعِ الفاظ مفردہ تعلقے ندارد۔ چہ وضع الفاظِ مفردہ امرے است کہ واضع آں را بضرورت طبیعیہ بجہت امتیازِ اعیان

واعراض وضع کرده و این معنی تعلق به علم لغت و تصریف دارد و ارتباط کلمات بایک دیگر به نهجے که سامع بر غرضِ متکلم آگاه گردد تعلق به علم نحو دارد اما فصیح و بلیغ بودنِ کلام امرے است زائد بریں ہمه که گفته آمد۔ مثالش ؎

غلامِ نرگسِ مستِ تو تاجدارانند
خرابِ بادۂ لعلِ تو ہوشیارانند

شکے نیست که شعر خیلے فصیح و بلیغ است۔ اما زنہار گمان نبری که فصاحت و بلاغت آں بر مفردات الفاظ مثلاً غلام، نرگس، مست، تاجدار، خراب، باده، لعل، ہوشیار، موجود است و نه ترکیبِ الفاظ بر طبقِ قوانین نحویه را در بلاغتِ شعر دخلے است۔ چه قوانین نحو بیشتر از اظہار غرضِ متکلم بواسطۂ الفاظ اثرے نه دارد و مفہوم بلاغت مغایر ایں مفہوم است۔ زیراکه بر حسب قوانین نحو می دانیم که غلامِ مضاف است۔ بسوئے نرگسِ مست که مرکبِ توصیفی است و باز موصوف با صفت مضاف است۔ بسوئے ضمیر مخاطب و مضاف و مضاف الیه متحداً ابتدا واقع شده و تاجدارانند خبر بمتدا است۔ و مبتدا با خبر جملۂ اسمیه می باشد و ہم احتمالِ آں دارد که لفظِ تاجدارانند مبتدا، موخر باشد و غلامِ نرگسِ مست تو خبر مقدم آں و ہم بریں نسق است۔ ترکیب مصرع ثانی۔ اما نتوانیم گفتن که مفہوم بلاغت در مطاوئ ایں اصطلاحات نحویه تعبیه شده۔

امام عبدالقاہر جرجانی در پایانِ کتاب دلائل الاعجاز فصلے چند در بابِ تعیین مفہوم فصاحت و بلاغت ایراد کرده و کشفِ حقیقت و رفع اغالیط و اوہام ناس

که به تحقیق نارسیده مفهوم فصاحت را در الفاظ مفرده محصور داشته اند بروجه تفصیل نموده و شرح بلیغ دریں باب رانده و گفته که مرجع فصاحتِ الفاظ مفرده را قرار دادن بمیزانِ عقل وزنے ندارد۔ چه الفاظ تابعِ عمل فکر است و تا معنی از معانی که ماخذ آں در مظاہرِ اعیان موجود است در دلِ متکلم خطور نه کند وجود الفاظ متصور نیست و باز می گوید که بعضے از تحقیق نارسیدگان گماں برده اند که حکم فصاحتِ کلمات ہرجا که باشد مرجع آں معنی نتواند بودن بل فصاحت فی نفسہا وصفِ لفظ است به حیثیت ملفوظیت و منطوقیتِ آں و ندانسته اند که چوں الفاظِ مفرده را بفصاحت موصوف می کنند مراد آں می باشد که آں الفاظ در لغت بجائے خود ثابت است و معانیٔ آں را بکثرت استعمال مسلم داشته اند یا بعبارت دیگر آں الفاظ بر مقیاسِ لغت و قوانین موضوعه درست افتاده۔ چه فصاحت در اصلِ لغت مشعر است از ابانت و اظہار معنیٔ مخصوص گویند افصح الرجل بکذا اذا افصح بهٖ واگر متصف بودنِ الفاظ بوصفِ فصاحت ہمیں از جہت الفاظ به حیثیتِ ملفوظیت آں بودے لازم آمدے که ہر کلمه که بخصوص صفتے فصیح بودے کلمۂ دیگر که غیرِ آں کلمه است و به ہماں خصوص متصف البته فصیح بودے مثلاً کلمه سخن را در لغتِ پارسی بحرکاتِ مختلفه براوزان متعدده خوانده اند آیا می تواں گفت که ہر کلمه که بر وزنِ سخن باشد بحرکات مختلفه فصیح باشد و لیس کذالک۔ بناءً علی ذلک اصلا باور نتواں کرد که فصاحتِ کلمه ہمیں از جہتِ کلمه باشد که صوتے است منطوق لاغیر و عجب تر آنکه علمائے علم بیان

در کتب فن ایراد نموده اند ان الاستعارۃ عنوانُ ما یجعل بہ اللفظ فصیحًا و انّ المجاز جملۃً والایجاز من مُعظم ما یُوجب لِلّفظ الفصاحۃ۔

آیا می بینی کہ علمائے بدیں گونہ تصریحات کہ دال است بر مرجع بودن فصاحت بسوئے معنیٰ لفظ را بحیثیت ملفوظیت آں فصیح گفتہ اند حاشا و کلا۔ چہ مستعار در حقیقت معنیٔ لفظ است نہ لفظ بل لفظ را تبعًا مستعار می گویند۔ زیرا کہ ہر گاہ می گوئیم "شیرے دیدم" مراد نامرد شجاع نمی باشد۔ بل ادعا می کنیم اینکہ مردے را بحیثیت بأس و بطش عینِ شیر می دانیم و ہمانا ایں معنی را بلفظے کہ منطوق است تعلقے نیست بل دریں مقام بیش از نقلِ اسم تغیرے واقع نہ شدہ۔ اما از نقل اسم در اصلِ لفظِ شیر تغیرے روئے نداده وہم می گوید کہ نوعے از استعارہ است کہ مستعار بودنِ لفظ در آں بہیچ وجہ متصور نیست بل غیر از معنی مصداق استعارہ ہیچ چیز نتواند بود۔ چنانکہ امیر خسرو در مثنوی خضر خانی گوید ؎

چو خاکِ تیرہ گیرد دامنِ باد نماند ابر را از و دامن آزاد

می دانی کہ چہ چیز است کہ دامنِ باد را بداں تشبیہ دادہ تا لفظِ دامن را مستعار لہٗ گفتہ آید۔ بیش ازیں نیست کہ باد را در وسعت عمل بہ شخصے جامہ در بر و چادر بر سر تشبیہ دادہ و بس۔ نظامی گوید ؎

تیرہ زلن از خارش چرمِ خام لیشہ در افگندہ شب را بکام

حرف را افادۂ معنیٔ اضافت می کند و بر ہماں نہج کہ مذکور شد شب را

با اسپ تشبیه داده والا چه چیز است که مستعار لهٔ کام تواند بود و همچنین
درین شعر ؎

بپائے برق هم نتوان رسیدن در حریم او
رہ دور و دراز است اے کبوتر بال و پر مشکن

استعاره در پائے برق واقع شده و بالجمله به یقین می دانیم که مرجع ایں نوع استعاره غیر از معنی چیزے دیگر نمی باشد و طرفه ایں که در بحثِ ایجاز اکثر بر السنهٔ بسیارے از محصلین جملهٔ لفظهٔ قلیلٌ معناه کثیر در وصفِ طائفهٔ کلامِ بلیغ جاری مے شود و ایں جمله ایست که در حقیقت هیچ معنی ندارد۔ چه الفاظ معانیٔ متعینه دارد که واضع آں را به ازائے معانیٔ معلوم وضع کرده و در آں قلت و کثرت را مجال تطرق نیست۔

و بالبداهت معلوم است که الفاظ معدوده بیش از مفهوم معانیٔ محدوده افادهٔ چیزے دیگر نتواند کردن۔ نعم اگر توجیه ایں جمله چناں کرده آید که متکلم بلیغ بدلالت یک معنی بر معنیٔ دیگر فوائد کثیره ملحوظ داشته البته جا دارد و اگر آں فوائد بدلالتِ لفظ افاده می کرد۔ لا ریب که محتاج الفاظ کثیره می بود و ایں خود همان است که ما در صدد اثبات آں پا فشرده ایم۔

بدانکه موضعِ لفظ در کلام تعیین کردن بجز تعیین معنیٔ آں متصور نیست و آں از نظم و ترتیب الفاظ مترتب می شود بصورتِ مخصوص بعد از تامل و تفکر در معانی یعنی تا نخست عملِ فکر در نفس متکلم به تعیینِ معنی به اتمام نرسد۔ بترتیبِ الفاظ احتیاج نمی افتد

گوئی ترتیب الفاظ از توابعِ تعیین معانی است در نفس چہ تا وقتیکہ مفہوم معنی در نفسِ متکلم ثابت نشود الفاظ حکم مجرد اصوات دارد کہ افادۂ چیزے نکند و در مجرد اصوات نظم و ترتیب متصور نباشد۔ زیرا کہ نظم و ترتیب مستدعی تعیین مواضع کلمات است در کلام و این امر بے آنکہ نخست معنی در نفسِ متکلم ثابت گردد امکان ندارد۔

دریں مقام اشکالے است کہ ذکر آں موجبِ ازدیادِ بصیرت طالبانِ این فن است۔ تقریرش آنکہ مفہوم فصاحت بجز تناسب و التیامِ الفاظ و تعدیلِ مزاج حروف چیزے دیگر نیست۔ زیرا کہ تا التیام لفظے و تعدیلِ مخارج حروف درست نباشد تلفظ آں بر زبان ثقیل آید۔ چنانچہ دریں مصرع ع

زشتتش نہ جستہ غزال حرم

چہ گونہ می بینی قربِ مخارجِ حروف را در رکنِ اول عروضیٔ این مصرع کہ فعولن باشد موجب ثقل گردیدہ و ہمچنیں دریں مصرع نظامی ع

زمیں شش شد و آسماں گشت ہشت

سہ حرف شین متواتر ہمدوش یکدگر افتادہ و حل این اشکال بریں منوال گفتہ اندکہ اگر مفہوم فصاحت را ہمیں در سنخ الفاظ محصور داشتہ باشیم بے آنکہ معانی را ہیچ وجہ در آں دخلے باشد یعنی مجرد الفاظ کہ صوتِ محض است لازم آید کہ فصاحت را از حیزِ بلاغت خارج و از نظیر بودنِ بلاغت برطرف نمودہ باشیم و چوں چنیں باشد حال خالی از دو امر نخواہد بود۔ یکے آنکہ ہمیں قدر را در مفاضلہ بین الکلامین

عمدہ قرار دہیم و امرِ زائد را در معیار مفاضلہ اعتبار نہ نہیم و دیگر آنکہ ایں قدر را وجہے از وجوہِ مفاضلہ اعتبار نہ نہیم۔ و دیگر آنکہ ایں قدر را وجہے از وجوہ مفاضلہ قرار دہیم کہ مقتضیٔ تقدیم احد الکلامین بر دیگرے باشد و وجوہ زائد غیر ایں وجہ نیز در مفاضلہ ملحوظ داریم۔ اگر بہ شق اول گرائیم لا محالہ فضیلتِ کلام را در ہمیں قدر محدود کردہ باشیم و اعجازِ کلام را بجز ایں یک جدہ وجہے دیگر نخواہد بود۔ و رکاکتِ آں بر لبیب اریب مخفی نیست چہ ایں امر مستلزم آن است کہ امورے را کہ در حدودِ بلاغت از قبیلِ وضوحِ دلالت و صواب اشارت و ابداع در طریق تشبیہ و تمثیل و اجمال و تفصیل و وضع فصل و وصل و حذف و تحقیق و تقدیم و تاخیر وغیر ذلک ذکر می کنند در موجبِ اعجاز کلام دخلے نباشد۔ بنا بریں اعجاز کلام بہ حیثیت بلاغتِ آں نخواہد بود۔ زیرا کہ ایں ہمہ امور مذکورہ را با التیام حروف و تناسب آں تعلقے نیست و اگر بشقِ ثانی تمسک جوئیم یعنی التیام حروف را وجہے از وجوہِ فضیلت قرار دہیم۔ و آں را در شمارۂ وجوہِ مفاضلہ بین الکلامین داخل انگاریم۔ ضرر ایں اختلاف بیش ازیں نخواہد بود کہ فصاحت را از حیز بلاغت و بیان خارج کردہ باشیم و آں را اسم مشترک قرار دادہ باشیم کہ گاہے اطلاق می یابد بر چیزے کہ بسبب آں کلام را فصیح می گویند و گاہے بر چیزے کہ مرجع آں بسوئے سلامت الفاظ است از موجباتِ ثقل۔ و ازیں ہر دو امر در ما نحن فیہ ضررے نمی رسد۔ اما مجوزِ ایں شق را می گوئیم کہ بر طبق قیاس تو می باید کہ قسمے از نظم و ترتیب الفاظِ چناں باشد کہ بر نسق

معانی کہ مستلزم افادہ باشد نبود و مع ذلک با وصفِ اعجاز متصف گردد۔ و فسادِ ایں تقریر پر ظاہر است۔

و اگر احدے از مدعیانِ لفظ پرست از درِ مجادلہ در آید و گوید کہ ما التیام و تناسب حروف را بے آنکہ لفظ دال بر معنی باشد معجز نمی شماریم چہ مراعات تعادلِ حروف وقتے دشوار آید کہ با مراعاتِ تعادل بمراعات معانی احتیاج افتد۔ چنانکہ مراعات سجع و تجنیس و غیر ذلک با مراعات معانی دشوار می آید۔ در جوابش می گوئیم کہ ازینہا کہ گفتی از مبحث خود بیروں شدی و از سرِ دعوئ خود کہ لفظ من حیث ہو لفظ مستحق مزیت می باشد برخاستی۔ و علّتِ نظم الفاظ غیرِ آں علّت قرار دادی کہ معروف بین الناس است و ہم ملتزم آں شدی کہ ترتیبِ معانی امرے است سہل و بین و تفاضل مردم دریں باب چنداں تفاوتے ندارد۔ و ہرچند کہ تعادل میانِ حروف پیدا آید۔ مزیتِ کلام بیشتر می باشد۔ اما می گوئیم کہ ایں ہم ناشی از سوءِ فہم تست و مبنی بر وہم۔ چہ معنئ تعادلِ حروف غیر ازیں نیست کہ لفظ از ثقل مثل ع

زمیں شش شد و آسماں گشت ہشت

فارغ باشد و پیدا است کہ ایں نوع دفعِ ثقل بر فصحائے بلاغت شعار دشوار نتواند بودن۔ تا قیاس مدعی بر سجع و تجنیس درست آید و معلوم است کہ ایں نوع استکراہ و ثقل وقتے عارض گردد کہ متکلم یا شاعر متصدئ تصنع یا تکلف بودہ باشد۔ اما کسے را کہ در نظم و ترتیب الفاظ مسترخی العنان باشد عروض ایں گونہ

استکراه اتفاق نمی افتد۔

واگر کسے بدیدۂ اعتبار در احوالِ نظم و ترتیبِ الفاظ وا نگرد بر او مخفی نخواہد بود کہ در صورتِ تسلیم دعوئے مدعی لازم می آید کہ معنی سبب صعوبتِ اصل لفظ باشد و این باطل است زیرا کہ نزد جمیع عقلاء خلاف آں معروف است یعنی لفظ سبب صعوبت اصل معنی مے باشد چہ التزام مالایلزم درنظم و ترتیب الفاظ بالیقین موجب اختلال معنی است۔ وہرگاہ معانیٔ حقہ را در قالب الفاظ ریختن ارادہ کنی ہرآئینہ الفاظ راپیش پا افتادہ بینی وطلبِ لفظ بے تعیین معنی در نفس امکان ندارد۔

بدانکہ این مسئلہ مبنی است بر اصلے از علم حکمت وآں این است کہ تصور لفظ و تصور معنے در ظرفِ ذہن دریک حال می باشد و تقدیم و تاخیر میانِ ہردو متصور نہ و یا تصور ہردو لازم و ملزوم است۔ و تقدیم و تاخیر میانِ ہردو اعتباری است؟ والحق کہ شق ثانی اقرب الی الصواب است۔

واگر کسے بہ ہنجار ناراستی در صدد نقض باشد و گوید کہ چوں لفظ را برطرف مے سازی و مزیت کلام را مقصور بر معنی مے دانی فصاحت را در عدادِ صفاتِ الفاظ شمردن معنے ندارد۔ واستعمال آں برخلافِ آں شاہد است۔ زیرا کہ در محاورہ می گویند۔ این لفظ فصیح است و نہ گویند این معنی فصیح است مے گوئیم کہ متصف بودن لفظ بہ وصفِ فصاحت از آں جہت است کہ لفظ بحیثیتے متصف بوصفے باشد۔ کہ بداں وصف دلالت کند۔ بر مزیت مخصوصہ کہ در پئے اثبات آں ہستیم وظاہر

است کہ بدیں حیثیت معنی را دال نتواں گفت۔ و آنچہ در کتب بعضے از قدماء کلامے است کہ دال است بر تقسیم فضیلت بین الالفاظ و المعانے چنانچہ در وصف کلامے گویند۔ "معنیٔ لطیف دارد و لفظ شریف" دلالت می کند۔ بر مزیتِ الفاظ چنانکہ دلالتے می کند بر مزیتِ معانی۔ ہمانا مراد ایشاں نہ شرافت الفاظ من حیث الالفاظ است۔ بل ازاں جہت کہ ترتیب معانی بترتیبِ الفاظ متعلق است و اگر ایں جہت را ملحوظ نداریم لفظ شریف را معنی متصور نیست۔ گوئی وصفِ شریف را برائے لفظ بطریق مجاز استعمال کردہ اند۔

دریں مقام اگرچہ در مبحث مفہوم فصاحت شرح بلیغ راندہ ایم۔ کشفِ بعضے از معضلات کہ بمنزلۂ سنگِ راہ طالبانِ ایں فن می باشد ضروری مے نماید تا مذہب صحیح را بر وجہِ بصیرت اخذ کردہ باشیم۔ چہ تقلید کورانہ در ہیچ حال محمود نیست۔

باید دانست کہ قائلین بانحصارِ فصاحت در الفاظ استدلال کردہ اند کہ جمیع عقلاء متفق ہستند بر صحت تعبیر یک معنی بدو لفظ کہ یکے ازاں ہر دو فصیح باشد و دیگرے غیر فصیح و فصیح را بر غیر فصیح مزیتے باشد و اگر مزیت لفظے بر لفظے محدود بر معنی بودے ہر آئینہ مزیت صورت نہ بستے با آنکہ معبّر عنہ شئ واحد است۔ و نیز گفتہ اند کہ اگر مفہوم فصاحت نہ آں بودے کہ ما قائل آں ہستیم البتہ لازم آمدے کہ شعرے یا کلامے کہ بوصفِ فصاحت متصف است از عبارتِ تفصیل و شرح خویش فصیح تر نبودے۔ بل ہمچنانکہ شعرے یا کلامے را فصیح می گوئیم تفصیل و شرح آں را

نیز فصیح گفته باشیم۔ چہ عباراتِ سفرنگ (تفسیر) ہم بر ہماں معنے و مضمون مشتمل است۔ کہ در شعر یا کلام مندرج است و اگر عباراتِ تفسیر و شرح معانیٔ شعر یا کلام را مشتمل نبود آں عبارات را تفسیر و شرح قرار دادن امکان ندارد۔ بنا بریں ادعائے محدود بودنِ مفہوم فصاحت در الفاظ امرے است ثابت کہ انکار آں مجال ندارد۔ این است تقریر قائلین مشار الیہم بر وجہ اختصار۔

اما ردِ آں بحولہٖ تعالےٰ بر وجہٖ تفصیل آنکہ مرادِ قائل بصحتِ تعبیر یک معنی بدو لفظ اگر بدو کلمہ مفردہ باشد مثلاً دشت و ہامون قائل از مبحث خود بیروں افتاد و سررشتۂ دعویٰ خود را از دست داد چہ مراد ما از فصاحت فصاحتِ کلمٔ مفردہ نیست بل فصاحتے کہ بعدِ تالیفِ کلمات بصورت مخصوصہ حادث میگردد و اگر مراد قائل از دو لفظ دو فردِ کلامِ مختلف الالفاظ متحد المعانی است در رفع ایں اشکال مثالے در معرض بیان می آریم۔ گوئیم کہ صانع حُلی در صنعت خویش بعضے از حُلی را بے آنکہ در ساختن آں چیزے از لوازم لطافت و دقتِ فن بکار برد مطبوع می سازد و در بعضے دیگر بتر دستیٔ خویش از غرائب و لطائفِ فن آں قدر بکار می برد کہ موجب استعجاب نظارگیاں می باشد۔ ہر دو مطبوع را مثلاً گوشوارہ یا خاتم گفتن روا خواہد بود۔ اما در میزانِ صنعت ہر دو را بر یک معیار سنجیدن خطائے فاحش است ہمچنیں معنی باشد کہ در محاورۂ سوقیاں بیش از خرمہرہ اعتبارے ندارد و ہماں معنے را فصحاء بلاغت شعار بصورتے در معرض بیان آرند کہ با گوہر شاہوار می ارزد۔ واگر

کسے گوید - سیاہ را سفید نتواں کرد - معنی ایست صحیح اما مبتذل کہ منطوقِ عامیان است - و ہمیں معنے را یکے از اساتذہ بصورت شگرف تر وا نمودہ کہ خالی از غرابت نبودہ - ؎

نصیحت کُن مرا چندانکہ خواہی
کہ نتواں شستن از زنگی سیاہی

چگونہ می بینی - ہر دو کلام را کہ با اتحادِ معنی در اختلاف صورت چہ قدر متفاوت افتادہ - پس بیقین باید دانست کہ مراد جمیع عقلاء از قول بصحتِ تعبیر از یک معنی بدو لفظ آن است کہ مابین ہر دو کلام با اتحادِ معنے در سذاجت و غرابت کہ مدار بر آن است تفاوتِ عظیم می باشد - کما لایخفیٰ - نہ آنکہ یک معنی را در سلکِ الفاظِ مختلفہ کیف ما اتفق ترتیب دہند و ہر دو را در میزانِ براعت بیک وزن سنجند - واگر کسے از راہِ جہل و تعصب امثلۂ مسطورہ را بہ یک وزن گیرد و میان ہر دو فرقے نکند ہر آئینہ از راہِ طلب حق دور افتادہ باشد و اگر بقول فرق میانِ ہر دو کہ ازاں چارہ نیست سر فرود آرد مطلوب ما ہمان است و مدعی را در آں مجال سخن نہ چہ مزیتے کہ یکے را بر دیگرے حاصل است نہ از جہت حروف و کلماتِ مجردہ معتبر است - بل از جہت حسنِ نظم و ترتیب کلمات کہ مقرون بہ توخیٔ معانیٔ نحواست و اگر کسے دیدۂ عتبار کشودہ و بہ تامل صحیح و فکر نجیح در بابِ تشبیہ و استعارہ و کنایہ خوض نمودہ باشد ہمانا سرِ ایں مبحث عظیم بر و مخفی نخواہد ماند - زیرا کہ کلامے از کلامے دیگر با آنکہ متحد المعنی باشد در حسنِ سبک و خوبیٔ اسلوب کہ عبارت از توخیٔ معنی نحو است ممتاز شود

مشترقین متمایز می باشد - در امثلہ می گوئیم "زید چوں شیر است در قوت بطش و شجاعت" "زید گوئی شیر است" "زید شیر است" "شیرے دیدم" و در ہمہ ایں صور مراد از شیر زید باشد - آیا گماں می بری کہ احدے از مدعیان ہر چہار جملہ را در قوتِ تاثیر و وقعت فی النفس بیک معیار برگیرد حاشا کہ جز از فاتر العقل کسے دیگرے بدیں گونہ ہذیان اقدام نماید -

اما ردِ آنکہ اگر مرجع فصاحت لفظ بودہ باشد لازم آید کہ شعرے یا کلامے فصیح و تفسیر و شرح آں متساوی الاقدام باشد چہ ہر دو یعنی مفسر و تفسیر متحد المعنی ہستند - بریں منوال است کہ باید ایں تقریر وقتے مسموع باشد کہ مدعی از درِ انکار درآمدہ حسنِ معنے را کہ بہ اختلافِ صور الفاظ در مدارج مختلفہ بمعرض بیان می آید از نظر بیفگند و فرقے درمیانِ کنایہ و تصریح و استعارہ و غیر استعارہ نکند و از قبول اصل مستحکم کہ گفتہ اند المجاز ابلغ من الحقیقۃ بکلی سرباز زند و در وزانِ شعر ؎

من آں مورم کہ درپایم بمالند نہ زنبورم کہ از نیشم بنالند

و وزانِ جملۂ "من آں ناتوانم کہ زبونِ مردمانم و بکسے آزارے نمی رسانم" فرقے نہ کند و ہم جملۂ "سیاہ را سفید نتواں کرد" و ع کہ نتواں شستن از زنگی سیاہی - ہر دو را از یک وادی قیاس کند و ہمچنیں جملۂ "موئے سرم ہمگی سفید گردید" را ہمرنگ - ع مرا برف بارید بر پرِ زاغ

گماں برد کسے کہ جہل او تا بدیں غایت رسیدہ باشد - سخن با وے سخن را از پایۂ آں فرود آوردن و خود را بوصمت حماقت متہم کردن است اکنوں تحقیق وارسیدی کہ منشاء قول

به اتحاد معنیٔ تفسیر و مفسر عین جہل است بمعرفت رتبۂ کلام۔ زیرا کہ مجرد اتحاد معنی تفسیر و مفسر اصلاً موجب آن نیست کہ ہر دو را در یک میزان براعت و بلاغت وزن کنیم و چگونہ مفسر و تفسیر را بیک وزان می گیریم چہ مفسر را دو دلالت است یکے دلالت لفظ بر معنی و دیگر دلالت معنی کہ مدلول لفظ است بر معنی دیگر و تفسیر را ہمیں یک بیش نیست و ہمیں سبب مزیت مفسر است بر تفسیر و محال است کہ ایں نوع فرق در مفسر و تفسیر در نفس لغت متحقق گردد۔

مجاز لغوی و عقلی

بدانکہ مجاز بر دو قسم است ۔ اول مجاز یکہ نزدِ اہلِ لغت مسلم باشد دوم اینکہ مجاز بودنش بر حکم عقل موقوف بود ۔ اول را مجازِ لغوی خوانند۔ و ثانی را مجاز عقلی و ہرگاہ کلمۂ مفرد را بمجاز وصف کنند۔ چوں لفظ شیر کہ مجاز است برائے مردِ شجاع و لفظ دست کہ مجاز است برائے قوت و قدرت۔ ہر آئینہ ایں حکمے باشد کہ از راہِ استعمال لغت بدو عائد شدہ است ۔ زیرا کہ متکلم آں را بہ تعلق تشبیہ یا بہ تعلقِ ملابست مابین ہردو معنی از معنیٔ اصلی کہ نزدیک اہلِ لغت ابتداءً برائے آں موضوع است بر داشتہ ۔ بر غیر آں اطلاق نمودہ و ہرگاہ جملہ را بہ مجاز وصف کنند ۔ مجاز بودنش بر حکمِ عقل خواہد بود ۔ و لغت را بداں تعلقے نہ ۔ چہ اعتبارے کہ جملہ را بحیثیت جملہ بودن عارض مے شود ۔ بردِ آں بسوئے لغت معنی ندارد ۔ زیرا کہ صورتِ جملہ چنانکہ در نحو مقرر است از ترتیب دو اسم یا یک اسم و یک فعل حاصل آید ۔ و ایں موقوف بر قصد و ارادۂ متکلم است ۔ وضعِ لغوی را در آں مجال تصرف

نیست۔ چہ در جملۂ "زید عمرو را زد" مقصود متکلم اثبات فعل زدن است و تالیف کلماتِ جملہ عملِ اوست نہ عملِ غیر۔ وآنچہ دانستنِ آں بالغت تعلق دارد معانیٔ مفردات الفاظ است۔ مثلاً زد کہ فعلِ ماضی است دلالت بر زمانۂ گذشتہ و زند کہ فعل مضارع است دلالت بر زمانہ حال یا استقبال مے کند۔ اما ایں عمل کہ فعل با چہ چیز تعلق دارد۔ موقوف بر قصدِ متکلم است اعم ازینکہ در قصدِ خود صادق باشد یا کاذب واسنادِ آں فعل حقیقی است یا مجازی وفہم ایں معنے برلبیبِ اریب دشوار نیست۔ زیرا کہ در ظاہر لفظ ہرچند اثبات حکمے برائے چیزے است امامن حیث المعقول صحیح نخواہد بود۔ سعدے در قطرۂ باراں گوید ؎

چہ خود را بہ چشم حقارت بدید صدف در کنارش بجاں پروَرید
سپہرش بجائے رسانید کار کہ شد نامور لولوئے شاہوار

اسناد فعل پروَرید بسوئے صدف وہمچنیں اسناد فعل رسانید بسوئے سپہر بحکمِ عقل مجاز است نہ بحکم لغت۔ چہ لغت را دریں عمل حاکم تجویز نمودن مستلزم آن است کہ لغت واجب می کند۔ اختصاصِ فعلے بذاتِ قادرِ مطلق نہ بغیر آں وہم لازم آید کہ دریں شعر شیخ ؎

باد در سایۂ درختانش
گسترانیدہ فرشِ بوقلموں

اگر بگوئیم کہ گسترانیدن فرش در لغت فعل باد است بلا ریب اثباتِ

فعل برائے با دحقیقت خواہد بود نہ مجاز۔ گوئی چیزے کہ پیشتر او را مجاز می گفتیم۔ اکنوں بحقیقت منقلب گردید و ایں محال است۔ چہ انقلاب حقائق اشیاء ممنوع است۔ عند جمیع العقلاء۔ نعم ایں معنی در کلمۂ مفردہ مستبعد نمی نماید۔ زیرا کہ اگر احدے از مدعیان ادعائے آں کند کہ لفظ دست را ابتداءً در وضع اول بمعنیٔ قدرت وضع کردہ اند و بمعنی عضو معروف بطریق مجاز استعمال یافتہ بحکم عقل مستحیل نباشد۔ چہ دلیلے بریں مدعا نیست لفظِ دست بمعنیٔ عضو معروف باید کہ بمعنی عضو معروف باشد و نہ دلیلے است بریں کہ وضع لفظے بہ ازائے معنی مخصوص اولیٰ است از لفظ دیگر و اگر در وضع اول اسپ برائے خر تعیین یافتے۔ مضائقہ نداشت بل ایں تعینات لغویہ از قبیلِ تعین اشکال حروف ہجاست بہ ازائے حروفِ مسموعہ کہ برائے اصواتِ ملفوظہ بمنزلۂ امارات و علامات قرار یافتہ۔ بل محض از اتفاقات است کہ قوم را بر آں مواضعت افتادہ و ہیچ عاقل گفتن تواند کہ عقل بر تعیین شکلِ مخصوص بہ ازائے صوتِ حرفِ مسموع حکم باختصاص می کند و اگر عقل را در آں مجال تصرف می بود۔ ہر آئینہ مواضعت اقوام مختلفہ بر رسمِ خط مختلف نمے افتاد۔ و نہ در لغتِ قومے از لغتِ قومے دیگر اختلاف روئے میداد۔

دریں مقام امکانِ آں است کہ مدعی را شکے حادث گردد و دفع آں ضروری است تقریرش اینکہ اہلِ لغت حکم می کنند کہ صیغۂ زد برائے اثبات فعل است مر چیزے را در زمانِ ماضی و در جملۂ فصل بہار سبزہ دمانید مراد با معنیٔ معقول

است چہ فعلِ بہار دمانیدن سبزہ است وادراکِ ایں معنی فعل عقل است نہ لغت وچوں فہم حکم وحقیقی بودن نسبت فعل بسوئے او سبحانہ وتعالیٰ نیز کارِ عقل است نہ کارِ لغت۔ بنابریں می گوئیم کہ درجملۂ مذکورہ نقلِ حکم معقول موضوع لہٗ باشد بسوئے حکم معقول دیگر۔ کہ مشابہ حکم اول است وایں صورت بعینہٖ مشابہ بہ صورت نقلِ لفظ شیر است بسوئے مردِ شجاع وچوں چنین است آیا گفتن می توانیم کہ نقلِ لفظ شیر بسوئے مرد شجاع من حیث العقل است نہ من حیث اللغت و مذہب شما بر خلاف ایں رفتہ۔ جوابش بر وجہ تفصیل آنکہ آنچہ تو می گوئی کہ نقلِ حکم درجملۂ مذکورہ بعینہٖ ہمچو نقل لفظ شیر است و ہر دو را از یک وادی قرار دادہ درست نہ باشد۔ چہ میانِ ہر دو فرق واضح است و وزانِ آں یک وزان ایں دیگر نیست۔ زیرا کہ فعل علی الاطلاق موضوع است۔ برائے اثباتِ امرے مر چیزے را ولایب ایں کارِ لغت است۔ اما حقیقتِ حکم ظاہر می کند استحقاقِ اثبات را و تعیین مستحق کارِ عقل است نہ کارِ لغت۔ و لفظ شیر در لغت موضوع است برائے درندۂ مخصوص کہ مستحق آن است۔ واگر لغت بہ نص ظاہر آں را مستحق قرار نہ دادے۔ استحقاق او بدیں اسم از دیگر اشیاء اولیٰ نہ بودے۔ واستحقاقِ قادرِ مطلق تعالےٰ شانہٗ باثباتِ فعل و اختصاصِ آں بداں فعل بحکم عقل ثابت است نہ بحکم لغت و لفظ شیر را از موضوع لہٗ بحکم لغت نقل می کنیم نہ بحکمِ عقل۔ وچوں فعل دمانید در مثالِ مذکورہ بر حالتِ اصلی یعنے اثبات امرے در زمانِ ماضی بہ ہماں دستور باقی است واز

حقیقت خود دور نیفتادہ۔ نتواں گفتن کہ اسنادِ آں بسوئے بہار تصرف در معنئ فعل است۔ بل در نسبتِ فعل است بسوئے مسندالیہ کہ مستحق آن است چہ مفہوم فعل بیش ازیں نیست کہ او موضوع است برائے اثباتِ امرے مرچیزے را در زمانے کہ باشد۔ اما اتصاف چیزے باستحقاقِ اثبات امرے در مفہوم فعل داخل نیست وھذا مِمّا لاریب فیہ ؕ

نظر بہ مناسبت مقام اصلے دریں باب بہ بیان می رود۔ وآں ایں است کہ مجاز را بہ ازائے حقیقت نہادہ اند۔ طریقے کہ برائے قرار دادن حقیقت یا مجاز در یکے ازیں ہر دو تعیین دہند در دیگرے نیز معتبر خواہد بود۔ وشکے نیست کہ قطع و فصلِ حقیقت بودنِ لفظِ شیر بمعنئ درندۂ مخصوص تعلق بہ لغت دارد نہ بعقل۔ فلہٰذا در مجاز بودن ایں لفظ یعنی بمعنئ مرد شجاع نیز حکم لغت را اعتبار نہند نہ حکم عقل را وہمچنیں چوں بدانستیم کہ طریقِ حقیقت در اثباتِ فعل برائے چیزے حکمِ عقل است نہ حکمِ لغت واجب است مجاز بودنِ فعل از راہِ عقل نہ لغت۔ بنا بریں خیلے سہل می نماید کہ در جملۂ قادرِ مطلق تعالےٰ شانہٗ دامنِ کوہ را از گلہائے رنگا رنگ پُر ساخت ازیں قول کہ عقل بر حقیقت بودن ایں فعل دلالت می کند تردّدے در خاطر راہ ندہیم و در جملۂ " فصل بہار صحن چمن را رشکِ باغِ ارم ساخت " نیز ہماں عقل است کہ حکم بمجاز بودنِ ایں فعل می کند۔

اگر قائلے از ماسبق اخذ کند کہ تقریرِ ممہد شما اقتضائے آں می کند کہ طریق

مجاز ہمگی مبنی بر عقل است و لغت را در آں مدخلے نیست چہ لفظ شیر را بہ مشبہ اطلاق نمی کنند تا شیر بودنش ادعا نکنند نہ ہمیں ادعائے محض بل صفات بطش و بارس کہ شیر بداں متصف است برائے مشبہ مسلم می دارند تا بحدے کہ بہ یقین استوار می دارند کہ مشبہ شیرے است از جماعت شیراں کہ از صورت انساں بصورت شیر نمودار گشتہ واز آنچہ گفتہ ایم بوضوح تمام ثابت است کہ اطلاق اسم مشبہ بہ بر مشبہ بر طریق مجاز نمی کنیم تا او را بالعینہ فردے از افراد مشبہ بہ استوار نداریم ولو ادعاءً وچوں چنیں است لاریب کہ جملہ "شیرے دیدم" مجاز باشد از راہِ عقل۔ چنانکہ در جملۂ "فصل بہار صحن چمن را روکش باغ ارم ساخت" دریں ہر دو صورت حکم بمجاز نتیجۂ عقل خواہد بود۔ وعلیٰ ہذا تجویز تقسیم مجاز بسوئے لغوی و عقلی بطلان پذیرفت۔

جوابش آن است کہ آنچہ تو میگوئی راست است کہ حکم بمجاز بودنش حکم عقل است۔ اما چوں بہ نظر غائر درنگری ترا از تسلیم ایں یک نکتہ چارہ نخواہد بود کہ اسمے را چوں بہ غیر موضوع لہٗ اطلاق می کنند در ہمہ حال مجاز است از اسمے کہ موضوع لہٗ آن است و بہ ہمیں سبب مالغت را طریق حکم بمجاز قرار دادہ ایم۔

واگر کسے گوید کہ ما مسلم نمی داریم کہ لفظِ شیر بر غیر موضوع لہٗ اطلاق یافتہ زیرا کہ شما خود قائل ہستید کہ ما بر مردِ شجاع اطلاق ایں لفظ نمی کنیم تا معنیٔ ایں لفظ را در حق وے ادعاءً اثبات نمی کنیم۔ پس دریں صورت قطعاً لفظ شیر در موضوع لہٗ استعمال یافتہ۔ چہ بہنگام اطلاق بہ یقین می دانیم کہ غیر از معنی شیر چیزے دیگر از اوصاف مراد

دبر عجم

نا نمی باشد۔ جوابش آنکہ غایۃ ما فی الباب آنچہ از تقریر بہ پایۂ ثبوت می رسد آنست کہ لفظ شیر بر مرد شجاع بطریق تاویل و تخییل اطلاق یافتہ۔ زیرا کہ بہ یقین معلوم است کہ اطلاق این لفظ بر مردِ شجاع کہ فی الحقیقت آں شیر نیست کردہ ایم نہ بہ چیزے دیگر۔ آیا کسے گماں می برد کہ دریں ادعا غیر از معنئ شجاعت چیزے از لوازم درندۂ مخصوص۔ مثلاً دنداں و چنگال و پیکر مخصوص وغیر ذلک۔ در ارادۂ ما داخل می باشد؟ و ہرچند کہ شجاعت از اخص اوصاف شیر است اما لغت این لفظ را نہ ہمیں بہ ازائے شجاعت تعیین دادہ بل بہ ازائے شجاعت کہ با پیکر و ہیئت مخصوص بداں جثہ تعلق دارد۔ و اگر بہ ازائے مجرد شجاعت بودے لفظ شیر از قبیل صفات بودے نہ از قبیل اسماء۔ و نیز لازم آید کہ ہر چیز کہ در وصف شجاعت بدیں غایت بودے۔ لفظ شیر براں اطلاق یافتے۔ بطریق حقیقت نہ بطریق تاویل تشبیہ۔

در پایان این ہمہ کہ گفتیم امریست کہ از ذکر آں گزیر نیست۔ و آں این است کہ ہرگاہ حکم بہ مجاز بودن موکول بعقل باشد تخصیص اتصاف جملہ بمجاز را وجہے وجیہ باید۔ و الّا چہ مانع خواہد بود ازینکہ کلمۂ مفردہ ہم متصف بمجاز باشد۔ بنا بریں می تواں گفتن کہ فعلے از افعال مثلاً زد کہ صیغۂ ماضی است منفرداً متصف بمجاز بود۔ جوابش آنکہ فعل بر معنئ دلالت لا کند کہ تا آں را بچیزے اسناد نہ کنند حقیقت و مجاز بودن او متصور نباشد وما ثابت کردہ ایم کہ مفہوم مجاز جز و دلالت لفظے نیست۔ بل مجاز

بودن آں بہ نسبتِ امرے است کہ خارج است ازاں ازیں روئے امکانِ حقیقت و مجاز بدون تصور مثبت و مثبت لہٗ صورت نہ بندد و ازیں جاست کہ ما گفتہ ایم مجاز و حقیقت من جہت العقل بدون جملہ و کلام متصور نہ و ہمچنانکہ کلمات مفردہ با صدق و کذب متصف نتواند بود۔ با حقیقت و مجاز نیز اتصاف نہ پذیرد۔ وہذا ظاہر۔

مجازیکہ در جملہ باشد

نظر بہ تسہیل تفہیم تمہید مقدمہ ضروری می نماید۔ تفصیلش آنکہ مدار فائدۂ کلام فی الحقیقت بر اثبات و نفی است۔ زیرا کہ جزء اول و اقدم معانیٔ کلام است کہ سائر معانی بر آں مترتب می باشد و آں منقسم است بر دو حکم اثبات و نفی و اثبات مقتضیٔ مثبت و مثبت لہٗ است چنانکہ گوئی زید زد و زید زنندۂ عمرو است۔ در مثال اول فعل زدن برائے زید ثابت می کنی و در مثال ثانی اثبات صفتے برائے زید و برہمیں منوال است۔ معنیٔ نفی کہ منفی و منفی عنہ را اقتضا می کند چنانکہ گوئی زید نزد و زید زنندۂ عمرو نیست۔ در مثال اول فعل زدن از زید نفی مے کنی و در ثانی نفی صفت ازاں و چوں چنیں است احتیاج افتد بدو چیز کہ اثبات و نفی بداں تعلق مے پزیرد یکے ازاں ہر دو مثبت لہٗ و دیگرے مثبت خواہد بود و ہمچنیں یکے ازاں ہر دو منفی عنہ و دیگرے منفی۔ و ایں معنے در دو جملہ متحقق گردد جملۂ اسمیہ کہ مشتمل

باشد بر مبتدا و خبر و جملۂ فعلیہ کہ متضمن باشد - مر فعل و فاعل را پس
مثبت و منفی را مسند گویند و مثبت لہٗ و منفی عنہ را مسند الیہ - از آنچہ کہ
گفتہ آمد بوضوح مے پیوند د کہ برائے ہر یک از دو حکم اثبات و نفی
احتیاج است بسوئے تقیید دو بار و تعلق بدو چیز۔ تفصیلش آنکہ چون بگوئی
زید زد البتہ دریں مثال اثبات زدن برائے زید کردۂ و اثبات زدن
تقیید اثبات است باضافت آں بسوئے زدن و باز ہمیں تقیید بسند نخواہ
بود۔ بل بار ثانی آں را مقید می کنی یعنی اثبات زدن برائے زید گوئی
لفظ برائے زید تقیید ثانی است کہ حکم اضافت ثانی دارد۔ پس ہمچنانکہ
اثبات مطلق کہ مقید نہ باشد در مثال مذکور متصور نیست بحیثیتے کہ وجود
اثبات بے وجود مثبت لہٗ متصور باشد۔ ہمچناں امکان ندارد کہ اثبات
مقید بہ تقیید واحد وجودے داشتہ باشد۔ یعنی ہمیں اثبات چیزے
بس زیرا کہ مفہوم اثبات چیزے مقتضئ چیزے دیگر است کہ مثبت لہٗ باشد
یعنی اثبات چیزے برائے چیزے و ایں مشتمل است بر دو تقیید اثبات
چیزے و اثبات چیزے برائے چیزے و بر ہمیں نسق قیاس کن۔ حکم نفی
را کہ نفئ مطلق و نفی چیزے فقط متصور نیست۔ بل محتاج است بسوئے
دو قید تا بگوئی کہ نفی چیزے است از چیزے۔

اکنوں بدانکہ بعد از ہر دو تقیید مسطورہ بالا حکمے دیگر است کہ بمنزلہ تقیید
ثالث است تفصیلش بریں منوال است کہ اثبات و نفی گاہے باشد کہ زجہتے
می کنند و گاہے از جہتے دیگر کہ غیر جہت اول باشد چنانچہ در مثال زید زد زدن

را فعل زید ثابت می کنی و در جملۂ زید بیمار گشت برائے زید اثبات صفتے و مانند افعال طبعیہ ہمیں حکم دارد و در بعضے از افعال حکم ہر دو جہت مبنی باشد چناں کہ گوئی زید ایستاد و زید بنشست۔ اگر بگوئی کہ فعل ایستادن و نشستن بامر تو از زید صدور یافت ہمانا جہتے دارد۔ و اگر بگوئی کہ ایستادن و نشستن ہر یک صفتے است کہ مشتمل بر ہیئت مخصوصہ است۔ و در زید متحقق است۔ البتہ ہر یک بجہتے باشد کہ غیر جہت دیگر است۔

و چوں بر اصل سابق وقوف یافتی بدانکہ دریں مقام اصلے دیگر است کہ مقصود بالذات ماست و آں این است کہ فعل بر دو قسم منقسم است متعدی و غیر متعدی و متعدی بر دو نوع است۔ یکے آنکہ مفعول بہ دارد چنانکہ گوئی زید را زدم دریں مثال زید مفعول بہ واقع شدہ کہ فعل زدن از تو بروے وقوع یافتہ و زید بنفس خود مرتکب نشدہ دیگر آنکہ متعدی بسوئے چیزے باشد کہ مفعول علی الاطلاق است و آں در حقیقت بمعنی کرد و ساخت و نمود می باشد کہ از مصدرِ خاص[1] مشتق نباشد بل بر معنے عام مشتمل باشد و ایں چنیں فعل چوں اسناد آں بسوئے چیزے کنند مفعول آں چیز مفعول علی الاطلاق خواہد بود۔ چنانکہ گوئی زید قیام نمود دریں مثال قیام مفعول فی نفسہ است نہ مفعول بہ زیرا کہ چیزے دریں جا یافتہ نشدہ کہ وقوع فعل بر آں متصور باشد۔ پس

---

[1] مراد از مصدر خاص آں است کہ چوں زدن و دانستن وغیرہا معنے خاص داشتہ باشد۔ ۱۲ منہ

اثبات دریں صورت بنفس مفعول تعلق دارد یعنی وصف چیزے نتواند بودن۔ اما نوع دیگر آن است کہ مفعول بہ داشتہ باشد۔ چہ دریں صورت فعل از مصدرے اشتقاق یافتہ کہ در آں معنئ فعل را برائے چیزے ثابت می کنند چنانکہ درجملۂ زید را زدم فعل زدن را متکلم برائے نفس خود اثبات می نماید و اثبات ملحق بہ مفعول نتواند بودن زیرا کہ مفعول بہ چوں فعل فاعل نہ باشد امکان ندارد کہ آں را فعل او ثابت کنند و اثبات آں بطریق وصف از قبیل ابعد محالات است یعنی مفہوم مثال مذکور آن است کہ فعل زدن را متکلم از خود بر زید واقع می کند۔ اما ذاتِ زید را برائے خود ثابت نتواند کردن چہ اثبات معنی ایست لابد است آں را از جہتے۔ و دریں مثال جہتے یافتہ نمی شود و درجملۂ خداوند تعالیٰ زید را زندہ ساخت زندہ ساختن را فعل خداوند تعالیٰ ثابت می کنیم اما ذات زید را فعل او سبحانہ و تعالیٰ ثابت نمی کنیم بل ایں معنی از کلامے دیگر اثبات خواہیم کرد۔ مثلاً خداوند تعالیٰ زید را آفرید یا پیدا نمود وغیر ذلک۔

پس تمہید ایں مسائل می گوئیم کہ ہرگاہ خواہی کہ کیفیت وقوع حقیقت و مجاز در جملہ بدانی لازم است بر تو کہ تحت در دو امر بتامل تمام و انگری۔ یکے آنکہ آیا اثبات فعلے در محلے وقوع یافتہ کہ در اصل شائستہ آن است یا از محلے کہ شائستہ آن است دور افتادہ دیگر آنکہ آیا معنئ مثبت یعنی معنیٔ کہ تعلق بہ اثبات دارد بر اصل مقام خود قائم است یا ازاں عدول یافتہ۔ اول را مجاز فی الاثبات گویند و ثانی را مجاز فی المثبت مثال مجاز فی الاثبات

سعدی گوید ؎

شنیدم کہ جمشید فرخ سرشت بسر چشمۂ بر بسنگے نوشت

نوشتن کارِ کاتب است نہ کارِ جمشید۔ پس مجاز فی الاثبات است چہ اثباتِ فعل بسوئے چیزے کردہ کہ فعل در اصل از شانِ او نیست ہم او گوید ؎

پس از ما بسے گُل دہد بوستاں نشینند با یک دگر دوستاں

گل دادن فعلِ بوستاں یا فصلِ بہار نیست بل از افعال مخصوصۂ ذاتِ خداوندی است پس مجاز فی الاثبات[1] است و مثالِ مجاز فی المثبت اسدی گوید ؎

زدش بر گلوگاہ و مغزش بدوخت
زپیکاں بزخشم اندر آتش فروخت

در جملۂ مغزش بدوخت مسند الیہ پہلوانے است کہ ذکرش در ابیات بالا گذشتہ و در مسند مجاز فی المثبت است زیرا کہ دوختن برائے جامہ موضوع است و اسنادش بسوئے انسان بر جائے خود حقیقت است نہ مجاز و ہمچنیں در مصرع ثانی مجاز فی المثبت است نہ مجاز فی الاثبات سعدی گوید ؎

برفتند و ہر کس درود آنچہ کشت
نماند بجز نام نیکو و زشت

---

[1] اگر گل دادن بمعنی گل شگفانیدن گویند ہم مجاز فی المثبت خواہد بود - ۱۲ منہ

کشتن و درودن تعلق بہ زرع دارد نہ بہ اعمال نظامی گوید ؎

شکستہ چناں گشتہ ام بلکہ خورد   کہ آبادیم را ہمہ باد بُرد

مراد از شکستہ و خورد شدن تباہئ حال است و ہمچنیں در مصرع ثانی مراد از آبادی رونق ایام شباب است و ہر دو مجاز فی المثبت است سعدی گوید ؎

بخون عزیزاں فرو بردہ چنگ
سر انگشتہا کردہ عناب رنگ

دریں شعر مسند الیہ کنیزک است کہ در شعر سابق مذکور است و مراد از چنگ بخونِ عزیزاں فرو بردن خستگئ حال عشاق است۔ بنا بریں مجاز فی المثبت است و اسنادش بجائے خود حقیقت است وگاہے چناں باشد کہ مجاز فی الاثبات و مجاز فی المثبت ہر دو مجتمع شوند۔ شیخ عطار فرمودہ ؎

مگر دیوانۂ می شد براہے   سرِ خر دید در پالیز گاہے
بدیشاں گفت چوں خر شد لگد کوب   چرا ہست استخوانش بر سر چوب
چنیں گفتند کاے پرسندۂ راز   برائے آنکہ دارد چشمِ بد باز

چشم بد مراد از آسیب است کہ آنرا چشم زخم و در عربی عین الکمال گویند و ایں مجاز فی المثبت است و اسناد باز داشتن چشم بد بسوئے خر مجاز فی الاثبات چہ فی الحقیقت اسناد ایں نوع آثار جز بذات خداوندی نتواند بود و ہمچنیں دریں مصرعِ مؤلف۔ ع

کسوتِ زربفت پوشیداست پنداری چمن

دریں مصرع مجاز فی الاثبات والمثبت ہر دو یافتہ می شود۔ چہ مراد از کسوتِ زربفت انواعِ گلہاست وایں مجاز فی المثبت است۔ واسنادِ فعلِ پوشید بسوئے چمن مجاز فی الاثبات است۔

چوں بدانستی کہ منہاجِ فرقِ میانِ مجاز فی الاثبات ومجاز فی المثبت چیست۔ اکنوں بداں کہ وقوعِ مجاز فی الاثبات چنانکہ پیشتر شرح آں بہ تفصیل راندہ ایم ودرضمن امثلہ وانمودہ ایم من حیث العقل می باشد ووقوعِ مجاز فی المثبت من جہۃ اللغۃ۔ دلیل بریں مدعا آن است کہ شرطِ اثبات مقید بودن آن است بادو چیز یعنی اثباتِ چیزے برائے چیزے یا بعبارت دیگر اثبات مسند برائے مسند الیہ۔ وایں معنی مشعر از تالیفِ جملہ است کہ کلام باشد۔ ومعلوم است کہ تالیفِ جملہ نتیجۂ عمل فکر است کہ مشتمل است بر حکمِ عقل نہ بر حکمِ لغت زیراکہ در جملۂ "زید عمرو را زد" اثباتِ فعل برائے زید است ودر جملۂ زید عمرو را نزد نفی آں از زید۔ وایں عملِ اثبات ونفئِ فعل امریست کہ متکلم مدعی آن است وآنچہ از تصدیق وتکذیب یا اعتراف وانکار دریں دعوئے یافتہ شود فی الحقیقت بسوئے متکلم عائد می شود۔ لغت را در آں مدخلے نیست۔ پس چوں چنیں است امرے کہ در آں جملہ از قبیل صحت وفساد وحقیقت ومجاز یافتہ شود حاکم بداں امرِ عقل محض است لغت را ازاں بہرۂ نیست۔ وایں معنی مخصوص بہ لغتے معین نیست بل عام است تازی وعجمی وترکی وہندی وغیرذٰلک را

چہ قضایائے عقولِ اقوامِ مختلفہ متحد الاساس است وایں را اسناد مجازی گویند اما مجاز فی المثبت مثلاً فصلِ بہار زمین مردہ را زندہ ساخت ماخذ بش جز لغت چیزے دیگر نیست زیرا کہ اطلاقِ لفظ زندگی بر چیزے کہ درحقیقت زندگی نیست بر بنائے تشبیہ وتخئیل است ولغت حاکم بدان است کہ زندگی صفتے است کہ ضد مردگی است وعقل را در آں مجالِ تصرف نہ فانہ لا قیاس فی اللغۃ۔

واگر کسے از درِ اعتراض درآید وبگوید کہ آنچہ گفتہ اید کہ مجاز فی الاثبات از جہتِ عقل است ومجاز فی المثبت از جہتِ لغت مامسلم نمی داریم بل گوئیم کہ مجاز در ہردو مسئلہ صورت مجاز فی المثبت دارد زیرا کہ مصدر فعل برائے تاثیر درامرِ حادث موضوع است چنانکہ زندگی موضوع است برائے صفتِ معلومہ ودر جملۂ "فصل بہار زمین مردہ را زندہ ساخت" تعلق فعل بہ طریقِ سبب بہار است ووزانش ہماں وزانِ بہجت وسرسبزئ زمین است کہ تعبیر ازاں بہ زندگی رفتہ پس مجاز در اطلاق فعل برائے چیزے کہ درلغت فعل برائے آں موضوع نیست ہماں اسلوب دارد کہ اطلاق لفظ زندگی برائے چیزے کہ درلغت برائے آں موضوع نیست وچوں دانستن ہردو اسلوب تعلق بہ لغت دارد وشما گفتہ اید کہ مجاز فی المثبت تعلق بہ لغت دارد نہ مجاز فی الاثبات لازم افتاد کہ آنچہ را مجاز فی الاثبات گفتہ اید۔ ہماں مجاز فی المثبت باشد این است تقریر ایراد بروجہ تفصیل وتقریر جواب بریں منوال است کہ طریقِ دخول مجاز در ہردو مسئلہ بریک وتیرہ نیست چنانکہ معترض

گمانِ آں بردہ۔ زیراکہ مدخل مجاز درفعل ازراہِ اضافتِ چیزے بچیزے است نہ بنفسِ اسم۔ چہ اگر گویند کہ فلاں بھجت زمین را زندگی گفت در فعل اصلا مجاز را راہ نیست۔ نعم مجاز است اگر زندگی را بچیزے اضافت کنند بخلافِ مثالِ مذکور چہ دریں صورتِ نفس اسم زندگی در فہم وقوعِ مجاز فی المثبت کافی است وظاہر است کہ دریں مثال سامع مجاز را بے اضافت اسم بچیزے فہم کردن می تواند۔

وآنچہ لابد است از ضبط آں دریں مقام آن است کہ حکمے کہ عقل بوجود آں فتویٰ دہد بہ نحویکہ خلافش بہیچ وجہ جائز نہ باشد آں را بدلالتِ لغت منسوب ومشروط کردن محال است۔ چہ لغت بمنزلۂ امارات وعلامات می باشد و علامت وامارت بے وجود چیزے کہ آں علامت وامارت برآں دال است سودے ندارد مثلاً لفظ ہر کہ اسم موصول است موضوع برائے ذوی العقول دلالت او بریں معنیٰ از جہت لغت صحیح است چہ بہ ازائے ذوی العقول اشیائے غیر ذوی العقول ہم وجود دارند۔ اطلاق ایں لفظ برآنہا صحیح نبود بنا بریں اگر احدے از مدعیان ادعا نماید کہ بعضے از افعال من جہت اللغت دلالت بر قادر مطلق سبحانہ وتعالیٰ می کند در غلطِ فاحش مبتلا بودہ باشد چہ ایں قول مستلزمِ آن است کہ غیر قادرِ مطلق نیز در وجودِ حادث موثر است وایں قضیہ بحکمِ عقل صریح البطلان است۔ وکسے کہ در وقوعِ چیزے از غیر قادر گماں برد۔ گوئی حقیقت وقوع را ندانستہ و بر مذہبش لازم آید کہ مطلقاً وقوعِ فعل نہ بودہ باشد وچوں مطلقاً وقوع را ندانستہ

گوئی آں را بجز فعل ندانسته۔

و آنچه دریں باب از دانستن آں ناگزیر است فرق کردن است میانِ باطل و مجاز۔ زیراکه هردو در ظاهرِ الفاظ متحد الاسلوب هستند اما در حقیقت میانِ هردو بون بین است و دانستنِ ایں فرق موقوف است بر معرفت حد مجاز در جمله۔ چنانچه گفته اند که جمله که مشتمل بر علمے باشد و آں را از محل عقلیِ آں بانوعے از تاول بیروں آرند مجاز است مثالش چنانکه سابق مذکور شد همان دمانیدن فصلِ بهار است مر سبزه را۔ دریں مثال اثباتِ فعل برائے بهار ثابت کرده ایم و پیدا است که ایں معنی خارج از محلِ عقلیِ آں در حقیقت اثباتِ فعل است برائے قادرِ مطلق سبحانه و تعالیٰ که در قضایائے عقول مسلّم و مبرهن است۔ اما بر سبیلِ تاوّل و عرفِ نامهٔ ناس آں را بچیزے که در ظاهر سببِ آن است نسبت کرده ایم و سبب بودن بهار مر سبزه را امریست که بر طریقِ مشاهدهٔ قطعیه علی الدوام مالوف طبائع است تابحدیکه در نفوس استمرار ایں واقعه بمنزلهٔ حقیقت استقرار یافته و ایں نوع مجاز در مجاریٔ کلام بیش از ان است که به ایرادِ امثلهٔ کثیره احتیاج افتد سعدی گوید ؎

بپرور درختے که خار آورد
درختے بپرور که بار آورد

هم او گوید ؎

درخت اندر بهاراں برفشاند زمستاں لاجرم بے برگ ماند

درین ہر دو شعر چنانکہ معلوم است بار آوردن و بر فشاندن فعل درخت نیست بل فعل قادرِ مطلق سبحانہ و تعالیٰ است کہ قدرتِ کاملۂ او ثمرا نہ درخت بیرون می آرد۔ ازیں جا دانستہ باشی کہ باطل و کذب را شانے است غیر شانِ مجاز چہ مبطل و کاذب در اخراج حکم از محلِ اصلی و اسناد آں بسوئے غیر مستحق تاویلے نمی نماید و سببیت مقصودہ را بفاعلیتِ فاعل تشبیہ نمی کند۔ بل اثبات قضیۂ می کند بے آنکہ در آں عمل از چیزے بچیزے رجوع و فرع را بسوئے اصل رد کند۔ چنانکہ در عمل مجاز مقرر است۔ گوئی کورے است کہ غیر صحیح را صحیح و غیر ثابت را ثابت می پندارد۔ و حکمے را کہ در موضوعِ خود متمکن نبود در محل آں گماں سے برد وہمچنیں است حال کاذبِ معتمد کہ بہ تلبیس و تمویہ سامع را می فریبد و از حد تاول خارج افتد۔

مسند الیہ

بداں اے قاریٔ ہوشمند کہ مزیت و فضل کلامے بر کلامے دیگر نہ ہمیں محصور است در فراہم آوردنِ الفاظ و تصحیح وجوہِ لطافتِ تشبیہ و استعارہ بل مزیت و فضل کلامے موقوف است بر تحرّی معانیٔ نحو کہ عبارت از تصحیح ترکیب کلام است بر نہجے کہ قوانینِ متعہدہ نحویہ مقتضیٔ آں است چہ بسا معنیٔ ارجمند است کہ بہ ادنیٰ تغیرِ عبارت یا مخالفتِ قوانین نحویہ از روجِ کمال جودت بہ حضیض نقصان رداءت فرو می افتد و چوں کلام را از اجزائے مختلفہ یعنی اسم و فعل و حرف ترکیب مے

دہند۔ ہر یک از اجزائے ثلاثہ را در کلام حیثیتے حاصل آید کہ دیگرے را نتواند بود و تعیینِ مقام ہر یک در تاثیرِ معنیٔ بلاغت دخلے دارد کہ اگر آں را بہ تقدیم و تاخیر از آں مقام انتقال دہند مفادِ کلام کہ در صورتِ اولیٰ متصور بود در صورتِ ثانیہ مفقود می گردد۔ بل معنیٔ دیگر کہ غیر معنیٔ اول باشد از آں کلام مفہوم می گردد کہ مقصودِ متکلم نیست و ہر چند عامۃ الناس کہ کلامِ ایشاں از اصواتِ حیواناتِ عجم امتیازے بیش ندارد و از معرفتِ اہتمام معنی کہ بہ تعیینِ مقام لفظے حاصل آید عاجز باشند در مفہومِ جملہ "زید دیروز پیشِ من آمد" و دیروز زید پیشِ من آمد فرق نکنند اما بر ماہرِ فنِ بلاغت خود ظاہر است کہ ہر دو جملہ متحد المفہوم نتواند بود و ما ایں معنی را بہ تفصیلِ تمام در بابِ تقدیم و تاخیر شرح دادہ ایم۔ حالا در ایں مقام عوارضِ مسند الیہ را کہ عمدۂ کلام است حوالۂ قلم می نمائیم۔

اما حذفِ مسند الیہ بر وجوہِ متعددہ جائز داشتہ اند۔ اولاً نظر با حتراز از عبث وقتیکہ قرینہ قایم باشد و کلام را بر ظاہرِ حالِ سامع بنا کنند سعدی گوید ؎

بدیں ہر دو خصلت غلامِ توام
چہ نامی کہ مولائے نامِ توام

یعنی من مولائے نامِ توام

ثانیاً برائے حفظِ لسان از ذکرِ آں نظر بہ تحقیر چنانکہ گوئی ناہنجار است ثالثاً نظر بہ عدمِ فرصتِ زیادتِ سخن بوجودِ قرینۂ حال چنانکہ گوئی مار است۔ رابعاً نظر

به احتراز از سوئے ادب چنانکه گوئی " خداوندِ مهربانِ ماست" بترکیب توصیفی۔ خامساً در مقام اخفا از حضّارِ غیر مخاطب بغرضِ سهولتِ انکار یا متکلم را گنجائشے باشد که مرادِ او شخصِ دیگر بود۔ چنانکه گوئی " خبیث است" و مراد تو زید باشد۔

بدانکه در مقام مدح عموماً و در تخلیص خصوصاً حذف مسند الیه واجب دانند انوری گوید ؎

شاہ سنجر که کمترین خدمش ‌ ‌ ‌ ‌ در جہاں پادشاہ نشاں باشد

یعنی آنکس شاہِ سنجر است۔ عرفی گوید ؎

میر ابوالفتح که در سینۂ دولت مهرش
آفتابے است که تحویل ندارد ز حمل

یعنی آں خداوندِ اجلّ که در شعرِ سابق مذکور است میر ابوالفتح است و ایں اسلوبِ کلام را حمل بر بدل از چیزے که در شعرِ سابق ذکر یافته نتواں کرد۔ زیرا که مبدل منه با بدل نسبتِ مثلیت دارد و در هر دو مثال مذکور بدل از مبدل منه بر زیادتِ مفهوم مشتمل است۔ و ایں نکته بر عامیاں مخفی مے ماند۔

اما ذکر مسند الیه نیز بر وجوهِ متعدده می آرند اولاً اینکه اصل در مسند الیه آن است که مذکور گردد و امرے مقتضئ عدول از آں نیست۔ ثانیاً نظر بر زیادت ایضاح و تقریر چنانکه گوئی کسانیکه از صحبتِ جاهلاں بپرهیزند و راست گفتاری و درست کرداری شعارِ خود سازند ایشاں برگزیدگانِ خلقِ عالم هستند لفظ

ایشاں ضمیرِ جمع غائب بطریق ایضاح و تقریر مسند الیہ واقع شدہ۔ ثالثاً برائے تنبیہ غباوت سامع چنانکہ ذکر زید بمیان آمدہ باشد و یکے از حاضراں در حق وے گوید تا بعضے از گراں طبعاں را گمان غیر او نرود "زید آنچہ من می دانم مرد صاحب دل است"۔ رابعاً برائے اظہارِ تعظیم چنانکہ گوئی "جناب آغا خطیب فصیح اللسان ہستند"۔ خامساً برائے تبرک۔ چنانکہ گوئی حضرتِ حق جل و علا خالق ماست۔ سادساً برائے استلذاذ۔ چنانکہ گوئی "یارِ عزیز مہربانِ ماست"۔

اما تعریف مسند الیہ گاہے باشد کہ نظر بہ اقتضائے مقام بہ ضمیر مخاطب یا متکلم یا غائب آرند۔ سعدی گوید ؎

روزگارم بشد بنادانی
من نکردم شما حذر بکنید

و در مسند الیہ غائب گوئی "او برما مہربان است"

وہم بہ ایرادِ اسم عَلم تا احضار مسند الیہ در ذہنِ سامع بہ اسم بالذات مقصور باشد۔ چنانکہ گوئی "زید در فن طبابت یکتائے زمان است" و گاہے از ایرادِ عَلم استلذاذ مقصود باشد۔ جامی در نعت گوید ؎

محمد کش عَلم چوں نامور ساخت
زمیمش حلقۂ طوق و کمر ساخت

و گاہے اظہارِ عظمت شان نظامی گوید ؎

زراچہ منم پیلِ پولاد خائے
کہ برپشتِ پیلاں کشم پیلپائے

اے زراچہ کمن ہستم کہ در شجاعت و جلادت مشہور آفاق است۔ و

گاہے تبرک۔ سعدی گوید ؎

خدائے خواست کہ بر عالمے ببخشاید
ترا برحمتِ خود پادشاہِ عالم کرد

وہم تعریف مسند الیہ بہ اسم موصول می آرند ہرگاہ مخاطب غیر از صلہ بر احوالِ مختصۂ او اطلاعے نداشتہ باشد۔ چنانکہ گوئی۔ "آنکہ دیشب در بزمِ مشاعرہ غزلے تازہ خواندہ بود در فنِ ریاضی مہارتِ تمام دارد وہم تعریف بہ اسم موصول گاہے برائے مصلحت عدمِ تصریح باسم می کنند چنانچہ دریں شعر ؎

آنکس کہ مرا گشت باز آمد پیش
مانا کہ دلش سوختہ بر کشتۂ خویش

وہم نظر بہ تفخیم امرے در محاورہ گویند گذشت آں چہ گذشت فقیر مؤلف را وقتے در ایام شدت سرما بخانۂ دوستے لبِ آب اتفاق مبیت افتاد۔ بہ شیر و برنج لوازم ضیافت بجا آورد۔ چوں بہ بستر خواب مائل شدم۔ گلیمے سبک کہ پنبہ اش بغایت تنک و اجزائش ہم گسستہ پارہ پارہ بزادیۂ گلیم مجتمع گشتہ بود۔ پیش من آورد طوعاً و کرہاً خود را بداں پیچیدم۔ و شب آں ہمہ زحمتِ سرما کشیدم۔

لمؤلفہ ؎

مپرس از من کہ چوں بگذشت آں شب
من و سرما و لب سرگرم یا رب

بامداداں چوں سر از بالینِ خواب برداشتم بہ آبِ یخ لبستہ دست بہ وضوء برافراشتم چوں از فریضۂ صبح فراغت یافتم آں دوست بہ تمہیدِ عذرِ تقصیرے کہ معلومِ او بود زباں بہ معذرت برکشاد۔ روحیؔ خستہ و دژم قطعۂ کہ در کیفیتِ احوالِ آں شب گفتہ بود با قلمِ فرنگی برکشیدہ بہ دستش داد قطعہ ایں است۔ قطعہ ؎

نعوذ باللہ ازیں شہرِ سرد سیر زمیں | کہ از تطاولِ سرمانہ خفتہ ام ہمہ شب
گلیمِ کہنہ بہ بر داشتم زبد بختی | بہ تارہاش دُرِ اشک سفتہ ام ہمہ شب
چو خارِ پشت سر و پائے من شدہ یکجا | تنک[۱] بہ دامنِ سرما نہفتہ ام ہمہ شب
ز سرد مہریِ یارانِ گرم خو گوئی | بہ غنچگی چو گلِ تر شگفتہ ام ہمہ شب
فراخ بود سماطِ برنج و شیر کز اں | زکام و سرفہ و بلغم برفتہ ام ہمہ شب
بر استخوانِ نحیفم برفت آنچہ برفت | ولے برسمِ تکلف نہ گفتہ ام ہمہ شب
کنارِ رود در آں زمہریرِ خیز وثاق | خروشِ نالۂ روحی شنفتہ ام ہمہ شب

دہم لغرضِ تنبیہِ مخاطب بر خطائے کہ در حقِ وے گماں برند۔ سعدی گوید ؎

آنچہ دیدی برقرارِ خود نماند
وآنچہ بینی ہم نماند برقرار

در حقِ مخاطب گمانِ آں بود کہ اعتباراتِ فانیۂ دنیویہ را قرار داد و ثباتے نہادہ فرصتِ عمر را بغفلت می گذارد۔

دہم لغرضِ ایما سوئے جہتِ خبر کہ از قبیلِ خیر است یا شر سعدی گوید ؎

---

[۱] مصغرِ تن - ۱۲ منہ

ہر آنکہ تخم بدی کشت وچشم نیکی داشت
دماغِ بیہدہ پخت و خیالِ باطل بست

دراین شعر درصلۂ اسمِ موصول کہ معطوف و معطوف علیہ است۔ ایماء است بجہتِ خبر کہ مشتمل است بر نوعے از شر کہ تعبیر ازاں بہ خیبت و خسران تواں کردن۔

تعریف مسندالیہ بہ اسم اشارہ ہم می آرند ومعلوم است کہ در زبانِ پارسی اسم اشارہ برائے واحد قریب مذکر باشد یا مونث لفظ ایں موضوع است و برائے جمع اینان و برائے واحد بعید لفظ آں مذکر باشد یا مونث و برائے جمع آناں۔

حافظ گوید ؎

شرابِ لعل کش و روئے مہ جبینان بیں
خلافِ مذہبِ آناں جمالِ اینان بیں

اما ایں ہر دو صیغۂ جمع مخصوص بذوی العقول است و برائے جمع غیر ذوی العقول اینہا و آنہا گویند و ایں ہر دو را ذوی العقول ہم می آرند ومقصود از تعریف مسندالیہ باسم اشارہ گاہے امتیاز آں باشد از غیر بوجہِ کمال۔ عرفی گوید ؎

ایں جام کہ از رائے تیر تو فلک ساخت
زودا کہ کند غنچۂ گل شہرتِ جم را

وہم او گوید ؎

ایں چشمہ و ایں سبزہ و ایں لالہ و ایں گل
آں شرح ندارد کہ بگفتار در آید

وگاہے تحقیر چنانکہ گوئی "ایں آنکس است کہ دیروز پدر خود را دشنام مے داد"۔ وگاہے تعظیم وایں بلفظ آں مے آید۔ در اکثر موارد۔ حکیم سنائی گوید ؎

آں ز فضل آفتِ سرائے فضول
آں علمدار و عِلمدارِ رسول

علم بالفتح اشارہ است بسوئے علمے کہ جناب ختمیت مآب صلی اللہ علیہ وسلم در غزوۂ خیبر بحضرت اسد اللہ الغالب علیؓ ابن ابی طالب رزانی داشتہ دعائے فتح بردست وے فرمود۔ وعلم بالکسر اشارہ است بسوئے حدیث مشہور انامدینۃ العلم وعلی بابھاؓ

ملا غنیمت گوید ؎

عزیز آں انتخابِ سینہ ریشاں   جواب مصرعِ زلفِ پریشاں

وتعریف مسند الیہ بہ اضافت مطرد است ومقصود ازاں گاہے اختصار در کلام باشد تا مفہومش بزودی ہرچہ تمامتر در ذہن سامع استقرار یابد کسے راست ؎

ماہم ایں ہفتہ شد از شہر و بہ چشمم سالے است
حالِ ہجراں تو چہ دانی کہ چہ مشکل حالے است

لفظ ماہم نظر بہ قلتِ حروف در مقامِ اظہار ہجرت و سامت مختصر ترمے

خواہد از لفظ یار نازنین من وغیرہ ذلک وگاہے از اضافت تعظیم ومضاف الیہ مقصود می باشد۔ چنانکہ گوئی "آقایم ہرچہ مرضی باشد بفرمایند پیشِ خدمت بندہ حاضر است" وگاہے تعظیم مضاف۔ جامی گوید ؎

نسیمے کز دیارِ مصر خیزد | کہ در چشمم غبارِ مصر بیزد
مرا خوشتر ازاں باد است صد بار | کہ آرد نافہ از صحراے تاتار

در اضافت غبار بسوئے مصر تعظیم غبار مندرج است کما لا یخفی۔ سعدی گوید ؎

چوں سگِ درندہ گوشت یافت نپرسد
کایں شترِ صالح است یا خرِ دجّال

وگاہے تحقیر مضاف چوں در مثالِ مذکور خرِ دجال۔ بخلاف خرِ عیسیٰ کہ مقصود از اضافت تعظیم مضاف است۔ سعدی گوید ؎

خرِ عیسےٰ اگر بہ مکہ رود | چوں بیاید ہنوز خر باشد

چہ اگر مفہوم تعظیم خر دریں شعر اعتبار نکنند مصرع ثانی بمصرع اوّل مربوط نمی شود۔ وگاہے مقصود ازاں کفایت تفصیل چیزے بود جائیکہ تفصیل متعذر باشد چنانکہ گوئی "چوں درآں بقعہ رحلِ اقامت انداختیم اہلِ بلدہ بتقدیم لوازمِ خدمت ما پرداختند" صائب گوید ؎

با اہلِ درد کار بود داغ عشق را
بر ہر گلے کہ عطر ندارد گداز نیست

وتنکیر مسند الیہ گاہے بقصدِ افراد آں آرند۔ حافظ گوید ؎

لعلے از کانِ مروت بر نیامد سالہاست
تابشِ خورشید وسعیِ باد و باراں باشد

وگاہے تحقیر۔ چنانکہ تنوین در تازی افادۂ تعظیم و تحقیر ہر دو میکند در پارسی یائے مجہول و ہمزہ بر حرف ہائے کہ در آخر کلمہ باشد مفید معنئ تعظیم و تحقیر باشد۔ سعدی در مقامِ تعظیم گوید ؎

یتیمے کہ ناکردہ قرآں درست | کتب خانۂ چند ملت بشست

وہم او در مقامِ تحقیر گوید ؎

طبیبے کہ باشد خودش زرد روئے
ازو دارُوئے سرخروئی مجوئے

وہمزہ متضمنِ معنئ تعظیم مولف راست ؎

نظارۂ کہ رنگ تعلق نثارِ اوست | در بزم دوست داغ دلش در بہا وہند

وہمزہ مشتمل بر معنئ تحقیر۔ میر رضی دانش مشہدی گوید ؎

ذخیرۂ بدل از چشمِ اشکبار نماند | شکست شیشۂ سیماب در کنارم را

وایراد وصفے برائے مسند الیہ نظر بہ کشف و ایضاح آں از آں جہت کنند کہ آں وصف در اصل معنی برائے مسند الیہ موضوع است وہمیں را صفت کاشفہ گفتہ اند۔ چنانکہ اہل میزان در تعریف انساں گویند تن زندہ گویا انسان است و معلوم است کہ دریں مثال ہر چند مسند الیہ بر سہ لفظ مشتمل است اما در معنی آں را حقیقت واحدہ اعتبار باید کرد۔ پس تعدد در لفظ است نہ در معنی و وصف گاہے افادۂ معنی تخصیص کند۔ یعنی از اسمائے نکرہ اشتراکے

که میانِ آنها باشد کم کند. یا رفعِ احتمالِ غیر میان اسمائے معرفه چنانکه گوئی زید تاجر مرد راست باز است وگاہے افادهٔ تاکید محض کند. چنانکه گوئی. "دیروز گذشته باد سرد می وزید" امادر پارسی ایں نوعِ تاکید را از بلاغت نمی شمرند.

ومقصود از تاکید مسندالیه گاہے تحقیق مفہوم وتقریر مدلول آں می باشد وایں در جائے باشد که متکلم سامع را غافل از سماع گماں برد یا احتمال آں داشته باشد که سلسلهٔ آں را بر معنیٔ غیر مقصود حمل خواہد کرد. حافظ گوید ؎

دل ودینم دل ودینم ببرد است
بر ودوشش بر ودوشش بر ودوشش

مقام استشهاد مصرعِ ثانی است که مسندالیه سه بار تکرار یافته ومصرع اول مشتمل بر تاکید است اما موکد مفعول به است نه مسندالیه.

وہم تاکید گاہے در مقام دفع توہم تجوز استعمال کنند. چنانکه گوئی "اعلیٰحضرت خود به نفس نفیس به انصرام ایں مہم بزرگ متوجه شدند" لفظ خود به نفس نفیس بر سبیل توکید است تا سامع را گماں آں نرود که انصرام مہم بردستِ احدِ اعیانِ دولت اتمام یافته. وہم در مقام دفع توہم عدم شمول حافظ گوید ؎

گر من آلوده دامنم چه عجب
همه عالم گواهِ عصمت اوست

لفظ ہمه تاکید است عالم را. ودر پارسی فصیح تاکید بر موکد مقدم آرند

بخلاف تازی۔ کما لایخفیٰ۔

وایراد عطف بیان بعد از ذکر مسند الیہ بغرض افادۂ ایضاحِ آں باسم مختص مطرداست۔ چنانکہ گوئی "مخدومِ ما میرزا علی قلی خاں دیروز از حج بیت اللہ بوطن مراجعت فرمودند" وہمچنیں دریں مصرعِ مولف ع

شہِ شرقِ خورشید برزد علم

خورشید عطف بیان است شہِ شرق را۔

وایراد بدل از مسند الیہ اکثر نظر بہ افادۂ زیادت تقریر می کنند چوں بدل مشتمل باشد بر نوعے از ایضاح وتفصیل چنانکہ گوئی "برادر شما زید شب پیش من آمدہ بود" ومعرفت فرق میانِ عطفِ بیان وبدل خالی از صعوبت نیست کما صرح بہ النحاۃُ۔

وعطف چیزے بر مسند الیہ افادۂ تفصیل کند۔ مع اختصار در عبارت سلمان ساوجی گوید ؎

علت پیری ودرد پا وضعف جسم وچشم
می برد در دِ سرِ من بندہ را از خدمتت

عرفی گوید ؎

ایں چشمہ وایں سبزہ وایں لالہ وایں گل
آں شرح ندارد کہ بگفتار در آید

دریں ہر دو شعر مسند الیہ کہ فاعل فعل است بحرف عطف مربوط است وبہ عطف تفصیل فاعل مطلوب است وتفصیل فعل وقید معہ اختصار در عبارت

ازاں اختیار آمدہ تا ترکیب زید پیش من آمد و عمرو پیش من آمد۔ ازما نحن فیہ خارج ماند زیراکہ دریں ترکیب ہر چند تفصیل مسند الیہ ملحوظ است۔ اما از اختصار عاری است۔ بل از قبیل عطف جملہ بر جملہ است و آنچہ گفتہ اند کہ قید مذکور برائے احتراز است از مثل ترکیب زید پیش من آمد۔ عمرو پیش آمد بے حرف عطف غلط است زیرا کہ دریں ترکیب ہیچ دلالت بر تفصیل مسند الیہ نیست۔ بل گمان آں است کہ کلام ثانی از کلام اول بر سبیل اضراب واقع شد۔

وگاہے عطف افادہ تفصیل مسند می کند چنانکہ گوئی۔ زید آمد پس عمرو و زید آمد باز عمرو۔ فرق میاں پس و باز کہ ہر دو برائے عطف اند۔ ہمان است کہ در تازی میان فا و ثم یعنے پس برائے تعقیب بلا مہلت است و باز برائے تراخی و دریں ہر دو جملہ ہر چند کہ تفصیل مسند الیہ ہم از فحوائے کلام مفہوم می گردد۔ اما مقصود بالذات نیست۔ بل بہ تبعیت تفصیل مسند لازم آمدہ۔ و تفصیل مسند بہ نحوے کہ در جملۂ اولی آمدن عمرو و بعد از آمدن زید بلا مہلت وقوع یافتہ و در جملۂ ثانیہ آمدن عمرو بعد از آمدن زید بتراخی مقصود بالذات متکلم است۔ و ایں نکتہ شنیدنی و گرفتنی است۔

و تاخیر مسند الیہ در جائے کنند کہ مسند مقتضی تقدیم آں باشد۔ چنانکہ در بحث مسند مذکور خواہد شد۔

آنچہ تا غایت سمت ذکر یافت ہمگی نظر بہ مقتضائے ظاہر حال بود و گاہے

چناں باشد کہ بسبب اقتضائے حال اخراج کلام برخلاف اقتضائے ظاہر می کنند و وضع مضمر بجائے مظہر و بالعکس از ہمیں قبیل است. مثال وضع مضمر بجائے مظہر۔ چنانکہ میرزا رفیع قزوینی گوید ؎

با من اگر سپہر بود سرگراں چہ باک
چوں پیر گشت ناز پدر می تواں کشید

درمصرع ثانی ضمیر فعلِ ناقص راجع بسوئے پدر است و ہماں ضمیر مسند الیہ است و ایں خلاف مقتضائے ظاہر است چہ مقتضائے ظاہر آن است کہ می گفت۔ چوں پدر پیر گشت نازش می تواں کشید۔ ونکتہ دریں نقل اسلوب آن است کہ ناز پدر ترکیب اضافی است و مفہوم اضافت مظہر مشعر است از قوت تخصیص مضاف با مضاف الیہ وایں قوت در ترکیب "نازش می تواں کشید" یعنی درصورت اضافت بسوئے اسم مضمر متصور نیست۔ زیراکہ تفاوت است میاں چیزے ثابت بے واسطہ و ثابت با واسطہ فافہم فانہ لطیف۔ ومثال وضع مظہر مقام مضمر۔ چنانکہ عرفی گوید ؎

گل ہم چہ کند باد صبا خواست کہ عرفی
آید سوئے کشمیر و گلشن بر اثر آید

اے گل بر اثرش آید مقتضائے ظاہر آن است کہ می گفت او بر اثرش آید۔ یعنی اسم مضمر مقام مظہر کفایت می نمود امّا نظر بہ زیادتِ تمکن مسند الیہ در ذہن سامع بصورت اسم مظہر مذکور شد و اگر مضمر می بود مفہوم تمکن صورت نمی بست زیرا کہ متکلم درشعر ماقبل اہتمام بہ انتظار گل ذکر نمودہ بعد ازانکہ موجب توقف ظہور

گل را بیان ساختہ ودریں صورت ناگزیر است کہ سامع منتظر بہ صراحت لفظ گل را استماع کند تا کلفت انتظارش مرتفع گردد۔ واز قبیل وضع مظہر مقام مضمر است لفظ زمین در مصرع ثانی شعر فرخی سیستانی اگرچہ ازباب مسند الیہ نیست ؎

چوں تو از بہر تماشا بر زمینے بگذری
ہر گیاہے زاں زمین گردد زبانِ افتخار

وہم لفظ رسول اللہ در شعر سید حسن غزنوی ؒ ؎

یارسول اللہ سزاواری کہ گویم اے خدا
بر رسول اللہ درود از ہرچہ ہست افزوں فرست

واین تکرار متضمن معنیٔ تبرک واستلذاذ است۔
وگاہے مقصود استعطاف واسترحام باشد۔ امیر خسرو گوید ؎

خسرو غریب است وگدا افتادہ در شہر شما
باشد کہ از بہر خدا سوئے غریباں بنگری

ونگفت کہ من غریب ہستم۔

التفات

واز قبیل نقل اسلوب است کلامے کہ در اصلاح علمائے بلاغت آں را التفات می نامند وآں چناں است کہ معنیٔ را بطریقے از طرق ثلاثہ یعنی تکلم وخطاب وغیبت ادا کنند پس ہماں معنے را بطریقے از طرق مذکورہ کہ خلاف مقتضائے ظاہر وخلاف ترقب سامع باشد تعبیر کنند وچوں نقل ہر یک از طریقے

ثلاثہ بہ دیگرے بر دو وجہ امکان دارد۔ نقل اسلوبے دیگر را شش صورت متصور است اما شرط آں است کہ معبر بہ شخص واحد باشد۔ اول از تکلم بخطاب عرفی گوید ؎

قصۂ مہر و وفا با تو نیارم گفتن
کایں حکایت چو نہایت پذیرد اول
عرفی افسانہ مخواں نوبت دیگر شعر است
گوشۂ چشم نمودند کہ تنگ است محل

دوم از خطاب بہ تکلم ہم او گوید ؎

عرفی آغاز گریہ کن شاید | کایں کہن خاکداں خراب شود
شیشۂ آسماں بدستِ تو نیست | گر بیفتم جہاں خراب شود

سوم از خطاب بہ غیبت کسے راست ؎

بدیدہ سوئے تو می آئم اے حور | بروبیت گرفتہ نورٌ علیٰ نور
بہ ماہ عارضش آں سیب سیمیں | حبابے خواستہ از عین کافور

چہارم۔ از غیبت بہ خطاب عرفی گوید ؎

عزم او گر باغبانِ دہر گرد دور نیست
گر شود چوں آفتاب اندر جہاں سایہ گل

بہ خطاب انتقال می کند ؎

ای کہ از اندیشہ عقل صلاح اندیش تو
بر نفس بند درہ غمازیٔ اسرار گل

پنجم از غیبت بہ تکلم انوری گوید ؎

بندہ امشب بہ جمال الدین خطیب　　　او برائے وکلک چوں خورشید ونیر
تا باکنوں خیز و مینرے داشتم　　　زانکہ در عشرت نباشد زو گزیر

ششم از تکلم بہ غیبت انوری است ؎

ورنہ فردا دست ما و دامنت　　　کائے مسلماناں ازیں کافر نفیر
انوری ایں خردگیہا مے کند　　　تو بزرگی کن بر و خردہ مگیر

وچوں مسائل مسند الیہ منجر بہ بحث خلاف مقتضائے ظاہر شد بعضے از موارد آں را کہ بابابِ مسند الیہ تعلق ندارد حوالۂ رقم می سازیم تا موجب ازدیاد بصیرت طالبانِ فن معانی آید۔ ازاں جملہ یکے آں است کہ کلام مخاطب را بر خلاف مراد او حمل کنند حافظ گوید ع

گفتم کہ ماہ من شو گفتا اگر بر آید

معنیٔ ماہ را بر خلاف مراد مخاطب حمل نمودہ و دیگرے راست ؎

اے کہ می گوئی چرا جامے بجانے می خری　　　ایں سخن با ساقی ما گو کہ ارزاں کردہ است

وازاں جملہ است ایراد فعلے بد و معمول کہ یکے از ہر دو حقیقتاً معمول آں فعل باشد و دیگرے مجازاً۔ سعدی گوید ؎

کساں شہد نوشند و مرغ و برہ　　　مرا روئے ناں می نہ بیند نرہ

شہد حقیقتاً معمول فعل نوشند واقع شدہ و مرغ و برہ مجازاً۔ زیرا کہ مرغ و برہ خوردنی است نہ نوشیدنی و ایں را از قبیل ع۔ علفتھا تبناً و ماءً بارداً باید دانست۔

مسند

معنیٔ اسناد معلوم است و مسند در جملۂ اسمیہ خبر است و در فعلیہ فعل و جملۂ فعلیہ یا خبر باشد یا انشاد۔ پس بدانکہ حذفِ مسند جائز است و آں را وجوہِ مختلفہ می باشد۔ مثلاً قصدِ اختصار و احتراز از عبث۔

خاقانی گوید ؎

مرغان و ماہی در وطن آسودہ اند الا کہ من
بر من جہانے مرد و زن بخشیدہ اند الا کہ تو

یعنی من در وطن آسودہ نیستم و تو بر من نہ بخشودۂ و ہم در بعضے از موارد متعلق مسند را ذکر کنند و مسند را حذف۔ چنانکہ سعدی در گلستان از زبانِ یکے از اہلِ مجلس در حقِ مطربے گوید "ہمہ عمرش درمے در کف نبودہ است و قراضۂ در دف" و جائے دیگر گوید "ہمہ کس را دنداں بہ ترشی کند گردد و قاضی را بہ شیرینی"۔ دریں ہر دو جملہ در دف و بہ شیرینی متعلق بہ مسند محذوف است یعنی در دف نبودہ است و بہ شیرینی کند گردد۔ و ہم دریں معنی است۔

شعر اُو ؎

قرار در کفِ آزادگاں نگیرد مال
نہ صبر در دل عاشق نہ آب در غربال

یعنی نہ صبر در دلِ عاشق قرار گیرد نہ آب در غربال قرار گیرد۔

د برائے حذف قرینہ می باید مثلاً وقوعِ کلام در جواب سوالے چنانکہ سعدی در گلستاں گوید "لقمان را گفتند ادب از کہ آموختی گفت از بے ادباں" یعنی من ادب از بے ادباں آموختم۔ و ایں مثال مشتمل است بر حذف مسند و مسندالیہ ہر دو و ازیں واضح تر آنکہ شخصے را گوئی ترا کہ زد؟ او در جواب گوید زید۔

وہم چنیں ذکرِ مسند را وجوہِ مختلفہ است۔ ازاں جملہ تحقیق مع التاکید است۔ چنانکہ سعدی گوید۔ در حال اعرابی کہ شبے یکے را از دوستاں نزدِ خود برد تا وحشتِ تنہائی بہ دیدارِ وے منصرف گرداند۔ چوں آں دوست بر درِ جہاش وقوف یافت۔ تمامی بر دو راہِ خود گرفت۔ بامداداں چوں گریاں دیدندش کسے گفت حال چیست؟ مگر آں دو رہائے ترا دزد برد گفت لا واللہ بدرقہ برد۔ دریں مثال جملۂ لا واللہ بدرقہ برد مقامِ استشہاد است اگر اعرابی در جواب سائل مے گفت لا واللہ بدرقہ یعنی تحقیقِ مضمون در جملہ و تاکید بدزدی رفتن دراہم منصوص نمی نمود۔

وہم در مقامِ تعریض بہ غباوتِ سامع ذکرِ مسند ضروری است بلکہ چنانکہ گوئی زید برادرِ من است در جواب شخصے کہ از تو سوال کند برادرِ تو کدام است۔

وہم در مقامِ تعینِ مسند کہ اسم است یا فعل تا اسم دلالت بر ثبوت و استمرار کند و فعل بر حدوث و تجدد چنانکہ در نحو مقرر است مثلاً گوئی "زید گریان است و زید می گرید" زنہار کہ ہر دو جملہ را متحد المفہوم گمان بری ایرادِ مسند بہ فعل غرض

افادۂ تقیید آن است بہ یکے از ازمنۂ ثلاثہ کہ ماضی و حال و استقبال است بر وجہِ اختصار۔ زیرا کہ فعل بہ نفسِ صیغۂ خویش دلالت بر یکے از ازمنۂ ثلاثہ می کند و درین دلالت حاجت بہ قرائن ندارد۔ بخلاف اسم کہ بے انضمام قرینۂ خارجہ دلالت بر زمان نکند چنانکہ گوئی زید امروز گریان است چوں وضع اسم مبنی است بر ثبوت وجودِ چیزے فی حد ذاتہ بے آنکہ در تحقیق وجود بتدریج حالے از حالے محتاج باشد چنانکہ معہود فعل است زیرا کہ تحقیقِ وجودِ فعل را ناگزیر است از حصول آں شیاء نشیاء پس فرق است میانِ اسناد اسم باسم و میانِ اسنادِ فعل باسم چنانکہ بالا گذشت و برہمیں اصل مبنی است فرق میان ہر دو گونہ اسناد۔

مخفی مباد کہ در بعضے از موادِ کلام مسند را مقید بشرط می کنند و در زبانِ تازی ادوات شرط مختلف است و ہر یک ازاں افادہ بمعنی غیر معنیٰ اداۃ دیگر کند و در زبان پارسی اداۃ شرط ہمیں ہر دو حرف[1] اگر و گر مستعمل است و میانِ ایں ہر دو در افادۂ معنی شرط تفاوتے نیست بخلاف زبان تازی کہ ہر یک از ادوات مثلاً ان و لو و اذا و غیر ذلک افادہ بمعنی جدا گانہ می کند تا جملۂ ان جاءنی زید فاکرمتہ تعلق بہ استقبال دارد و جملہ لو جاءنی زید لاکرمتہ بماضی و جملہ اولیٰ بر جزم وقوع شرط دلالت نمی کند و ثانیہ دلالت مے کند۔ بر عدم وقوع شرط و ہمچنیں

---

[1] و گاہے حرف چو و چوں کہ مشعر از معنی ظرف است متضمن معنی شرط می باشد۔ اما درین مقام خارج از بحث است۔ ۱۲ منہ

ادوات شرط را در زبان تازی معانی مختلفہ قرار دادہ اند و در زبان پارسی شرط ہمیں بریکے از ہر دو اداۂ مذکورہ ایراد می کنند و بس چنانکہ گوئی اگر زید پیش من خواہد آمد و اگر زید پیش من مے آمد حرفِ شرط را نسبت بہ زبانِ استقبال و ماضی امتیازے نیست۔ نعم در زبانِ پارسی نوعِ تفاوتِ معنی از صیغہ فعل می تواں شناختن۔ مثلاً اگر بمعنئ لو۔ سعدی گوید ے

سودِ دریا نیک بودے گر نہ بودے بیم موج
صحبتِ گل خوش بدے گر نیستے تشویش خار

و چوں بر فرق ہر دو زبان در ادواتِ شرط وقوف یافتی بداں کہ تقیید مسند بشرط گاہے بغرض تہدید باشد۔ سعدی گوید ے

ز گوش پنبہ بروں آر و داد خلق بدہ
وگر تو می نہ دہی داد روزِ دادے ہست

فردوسی گوید ے

اگر جز بکام من آید جواب
من و گرز و میدان و افراسیاب

در شرط تہدیدے مضمر است کہ بیش ازاں در الفاظ دیگر متصور نیست و چندانکہ اجمال است وقوعِ آں در نفس اثرے تمام دارد تا مصرعِ ثانی تفصیل آں اجمال است و الحق کہ ادائے ایں معنی بدیں اسلوب لطیف احدے را بسہولت دست ندہد۔

وبغرض توبیخ مع التخجیل ہم او گوید ؎

اگر مادرِ شاہ بانو بُدے

مرا سیم و زر تا بزانو بُدے

شرط متضمن است بر معنئ تبرّی کہ مستلزمِ توبیخ است بہ نحوے کہ افادۂ تخجیل ہم مے کند۔

وبغرض الزام وتبکیت۔ سعدی گوید ؎

گر از عہدِ خردیت یاد آمدے | کہ بیچارہ بودی در آغوشِ من
نکردی دریں روز بر من جفا | کہ تو شیر مردی و من پیرہ زن

پیرہ زن پسرِ خود را بطریق الزام می گوید وحجت او رامی شکند کہ جفائے تو بر من مقتضائے مروّت و احسان نیست وہم متضمن معنئ تخجیل است ومثال تبکیت۔ حافظ گوید ؎

در کوئے نیک نامی مارا گذر ندادند

گر تو نمی پسندی تغییر دہ قضا را

شرط در مصرع ثانی مشتمل است بر تبکیت ومیانِ الزام وتبکیت فرق عام وخاص است۔

وہم افادۂ معنئ تعلیق امرے بمحالِ عقلی یا عادی کند۔ سعدی گوید ؎

اگر مجنون ولیلیٰ زندہ گشتے | حدیثِ عشق ازیں دفتر نوشتے

وہم او گوید ؎

اگر خود برد رد پیشانی پیل   نہ مرد است آنکہ در دے جرمی نیست

وگاہے برائے افادۂ معنیٔ اظہار رغبت در امرے کہ مقصودِ متکلم است

سعدی از زبانِ حال گربہ می گوید ؎

اگر رستم از دست ایں تیر زن   من و موش و ویرانۂ پیرزن

وگاہے برائے ترغیبِ مخاطب یا تفاول گسے راست ؎

جوانی چوں نسیم نوبہار است   ولے بر آب و رنگِ گل ہوا است

اگر دریافتی بر دانشت بوس   وگر غافل شدی افسوس افسوس

در ماسبق ذکر یافتہ کہ در زبانِ پارسی حرف شرط ہمیں اَر و اگر مستعمل است و در تازی برائے شرط ماضی و مستقبل و امر مقطوع و غیر مقطوع حروف جدا گانہ تجویز کردہ اند و ہم گفتہ ایم کہ معنیٔ لَو کہ در تازی برائے شرط ماضی مستعمل است در زبانِ پارسی از صیغۂ فعل ماضی تمنی یا ماضی استمرار کہ با حرف شرط ایراد مے یابد اخذ می کنند و تفصیل معنے لَو آن است کہ ایں حرف برائے شرط در ماضی جائے کہ انتفائے شرط یقینی بود و از انتفائے آں انتفائے جزا لازم آید مستعمل است چنانکہ گوئی لوجاء فی زید لاکرمتہ یعنی اگر زید بیشِ من مے آمد ہر آئینہ لوازم اکرام او را بجا می آورم یا اگر زید آمدے ہر آئینہ لوازم اکرام او را بجا آوردمے ہرگاہ کہ آمدن زید متحقق نشد لوازم اکرام او ہم وقوع نیافت وعلامۂ تفتازانی در مختصر گفتہ انہا للہ لالۃ علی اَنَّ انتفاء الثانی فی الخارج انما ھو بسبب انتفاء الاول ؕ یعنی لَو موضوع است برائے

دلالت بر انتفائے ثانی یعنی جزا در واقع بسبب انتفائے اول یعنی شرط۔

چوں مفہوم لَو بدانستی ہم بریں نسق قیاس کن اگر بمعنیٔ لَو را در زبانِ پارسی پس معنیٔ شعر فردوسی چنیں باشد کہ نابودنِ سیم و زر مرا تا بزانو بسبب آن است کہ مادرِ شاہ بانو (حُرّہ) نیست۔ بل کنیزک بودہ است وہم نظامی گوید ؎

اگر دیدمے در خود افزائشے　　طلب کردمے جائے آسائشے

یعنی عدم طلب جائے آسایش بسبب نادیدنِ افزایش است در خود۔ بدانکہ اگر بمعنیٔ لَو را ناگزیر است از صیغۂ ماضی تمنائی یا استمرار بنحویکہ ہیچ گونہ تحول ازاں جائز نیست۔

واگر گوئی کہ دریں شعر نشاط اصفہانی فعل بر خلاف ایں قاعدۂ مذکور شدہ چنانکہ گوید ؎

سلیماں گر ندادے خاتم از دست　　ترا گفتم زشاہاں ہمسرے ہست

می بینی در مصرع ثانی فعل نہ بصورت ماضیٔ تمنی است و نہ بصورت ماضی استمرار بل بصورت ماضیٔ مطلق است۔ جوابش آنکہ نشاط از اکابر شعرائے اہلِ زباں نیست واگر نظر بہ اہلِ زباں بودنش جائز داریم گوئیم کہ لامحالہ تاویل فعل ماضی مطلق بصورت ماضی تمنی یا استمرار لابداست ورنہ معنیٔ شعر درست نخواہد بود۔ یعنی گفتم بمعنی گفتمے یا مے گفتم۔ نکیف کہ در مصرعِ اول فعل ندادے را بصیغۂ تمنی آوردہ۔

اما در بعضے از مواقع صیغۂ مضارع را کہ بمعنیٔ حال و استقبال ہر دو مستعمل است

نیز استعمال کنند و آں را بمعنیٔ تمنی می گیرند و غرض ازیں نوع تحول انحصار مطلوب باشد کہ متکلم را مرغوب خاطر و مقصود بالذات است۔ حافظ گوید ؎

اگر آں ترکِ شیرازی بدست آرد دلِ ما را
بخالِ ہندوش بخشم سمرقند و بخارا را

دریں شعر فعل آرد کہ صیغۂ مضارع است بمعنیٔ تمنی ماخوذ است و ایں توجیہ مبنی بر بلاغت است و کسانیکہ بمعنیٔ مستقبل گماں بردہ اند شعر را از مقامِ بلاغت منحط ساختہ اند کما لایخفیٰ علیٰ من لہٗ ذوق سلیم و طبع مستقیم و تقدیر کلام اینکہ اگر آں ترکِ شیرازی دلِ ما را بدست آوردے بخالِ ہندو سمرقند و بخارا را بخشیدمے۔ و اگر احدے از مدعیانِ کور باطن سرِ خلاف دارد مصرع حافظ۔ ع

مدعی گر نکند فہم سخن گو سر و خشت
بجوابش برخواں وآنچہ گفتہ آمد بخاطر بنشاں۔

اما تنکیر مسند از برائے حصول معنیٔ تفخیم باشد۔ چنانکہ گوئی "زید مردے است"۔ عرفی گوید ؎

خودستائے است کہ تا من ز رمِ حت نزدم
ایں گماں داشت کہ در دانش نیاورد بدل

یعنی عرفی خودستائے بزرگ است۔

و گاہے برائے استخفاف۔ چنانکہ گوئی او خیلے بد بدہ است و گاہے تخصیص مسند بترکیب اضافی یا توصیفی کنند تا دلالت بر کمال افادۂ معنی کند

سعدی گوید ؎

تو اصلِ وجودِ آمدی از نخست
دگر ہرچہ موجود شد فرعِ تست

یعنی تو اصل وجود ہستی۔ اگر اصل را بسوئے وجود اضافت نمی کرد۔ ہر آئینہ اتمام فائدہ متصور نمی بود و بترکیب توصیفی۔ چنانکہ گوئی زید مردِ پاکباز است۔ عزت شیرازی گوید ؎

گر بکارِ معصیت می آمد آں ہم بد نبود
نامۂ اعمالِ عزت فردِ باطل بودہ است

فردِ باطل ترکیب توصیفی است کہ موجب تخصیص مسند است حاصل شعر آنکہ اعمال حسنۂ عزت از معصیت بدتر است وحصول ایں معنے موقوف است بر تخصیص مذکور۔

اما تعریف مسند از برائے آں بود کہ سامع را افادۂ حکمے برامر معلوم کنند۔ چناں کہ گوئی "زید برادرِ تست۔" و ایں درجائے گویند کہ سامع از ذاتِ زید و نامِ او آگاہ باشد و برادر بودن او را نداند و او را ازیں معنے آگاہ ساختن مقصود متکلم باشد۔ اما درجائے کہ سامع می داند کہ او را برادرے ہست۔ لاکن از تعیین ذات و نام او آگاہی نداشتہ باشد۔ جملۂ مذکورہ را استعمال نکنند۔ بل گویند برادرِ تو زید است۔

ازینکہ گفتہ آمد دانستہ باشی کہ آنچہ علمائے نحو گفتہ اند کہ چوں مبتدا و خبر

ہر دو معرفہ باشد ہر چہ را کہ خواہی مبتدا تجویز کن و دیگرے را خبر نہ علی الاطلاق است زیرا کہ ہر دو جملۂ مزبورہ در مفہوم متساوی الاقدام نیستند۔ بل قولِ نحاۃ مقید است با تحرّیٔ مقام کہ آیا مقصودِ متکلم تعیین ذات و نام زید است یا اخبار از برادر بودنِ او۔ پس بتقاضائے ہر چہ کہ مقصود باشد آں در ترکیبِ کلام مستحق تقدیم بودہ مبتدا خواہد بود و دیگرے خبر متاخر۔ یعنی ہر چہ کہ اہم باشد از مبتدا و خبر تقدیم آں را واجب دانند۔

تقدیم و تاخیر

بداں اے قاریٔ ہوشمند کہ ایں باب مشتمل است بر فوائد کثیرہ و محاسنِ لطیفہ کہ متکلمِ بلیغ را از دانستن آں گزیر نیست و ما بحولہ تعالےٰ برطبقِ قواعد علمِ معانی بعضے از مسائل ضروریہ را در معرضِ بیان می آریم تا پارسی داناں را موجب از دیاد بصیرت افتد۔

پوشیدہ نماند کہ تقدیم چیزے در جملہ بر دو نوع است۔ اوّل تقدیم علی نیۃ التاخیر و صورتش آن است کہ چیزے را مقدم آرند بر ہماں حکم و جنس کہ پیشتر بر آں حکم و جنس بودہ است۔ چناں کہ در جملۂ اسمیہ گوئی "شاعر زید است" و در فعلیہ گوئی "زد عمرو را زید" می بینی کہ لفظ شاعر در مثالِ اوّل از خبریت و لفظ عمرو در مثالِ ثانی از مفعولیت بیروں نرفتہ است۔ بل ہر یک از ہر دو بر ہماں قرار

قائم است که درصورت عدم تقدیم بوده است. ثانی تقدیم لا علی نیتہ التاخیر وصورتش آن است کہ چیزے را مقدم آرند بہ نحوے کہ آں را از حکمے بحکمِ دیگر بل از بابے بباب دیگر نقل کنند و ایں در جائے متصور باشد کہ دو اسم با یک دیگر متصل آرند و ہر یک از ایشاں مبتدا و خبر تواند بود۔ گاہے ایں را بر دیگرے و گاہے آں دیگرے را بر ایں مقدم سازند۔ چنانکہ گوئی۔ زید پسر عمرو است و باز گوئی پسر عمرو زید است دریں ہر دو مثال نتواں گفتن کہ مفہومِ اول عینِ مفہوم ثانی است۔ و نہ بالعکس۔ یعنی زید و پسر عمرو ہر یکے در ہر دو مثال بر یک قرار باقی نماند است و در ایں باب اصلے کہ اعتماد را شاید غیر از عنایت و اہتمام بچیزے امرے دیگر تجویز نکردہ اند۔ یعنی ہمیں عنایت و اہتمام بچیزے موجب تقدیم آں چیز می باشد۔ تفصیلِ ایں اجمال آنکہ بسا باشد کہ غرضِ متکلم مربوط باخبار امرے بروجہ اہم باشد و اگرچہ بہ تعیینِ فاعل و اظہار آں بر غیر التفاتے مقصودِ او نباشد چنانکہ مرد ستمگارہ کہ از ظلم و تعدیٔ او مردم بجاں آمدہ منتظر قتل او باشند و اہتمام آں نداشتہ باشند کہ فلانی او را از ہم در گذراند یا کسے دیگرے اگر بر دستِ زید کشتہ شود مخبر گوید کہ ظالم را زید بکشت دریں مقام مخبر را نشاید کہ بگوید زید ظالم را بکشت چہ او را معلوم است کہ مظلوماں را التفاتے بقاتلِ ظالم مبذول نیست۔ بل بقتلِ ظالم و ہم چنیں بر عکس مذکور اگر در قتل شخصے شبہتے نہ باشد اما بحث در تعیین فاعل باشد مخبر را نشاید کہ بگوید فلانے را زید بکشت بل محل آن است کہ بگوید زید فلانی را

بگشت - سعدی گوید ؎

دوست مشمار آنکه در نعمت زند لاف یاری و برادر خواندگی

درین شعر توجہ متکلم چنانکہ می بینی مبذول است بر دوست ناشمردن شخصے کہ در حالت فراخیٔ عیش مدعیٔ اخوت باشد و غرض اصلیٔ او ہمین است واگر چنیں می گفت ؎

آنکہ در نعمت زند مشمار دوست
لاف یاری و برادر خواندگی

ہر آئینہ شاہد معنی را بر کرسیٔ دیگر جلوہ می داد و اگر می گفت ؎

لاف یاری و برادر خواندگی
آنکہ در نعمت زند مشمار دوست

عارض دل افروز معنی بہ گلگونۂ دیگر آرایش می یافت

بدانکہ بسیارے از غیر محققانِ زبان برآں رفتہ اند کہ تقدیم و تاخیر در ہر جا موجب تغییرِ معنی نمے افتد - بل در بعضے از مواد ہم چنین است و در بعضے ازاں بطریق توسع تقدیم و تاخیر جائز است بے آنکہ در سنخ معنی تغییرے راہ یابد - گوئی ایشاں گماں بردہ اند کہ تقدیم و تاخیر در بعضے از مواد مفید معنی باشد و در بعض دیگر نظر بہ ضرورتِ سجع و قافیہ متکلم و شاعر تصرف و توسع را جائز مے دارد - بے آن کہ قصدِ معنیٔ دیگر کردہ باشد و این آفتے است کہ بسیارے از مدعیانِ تحقیق را پیش آمدہ ایشاں را در بادیۂ ضلالت کشید و طالب تحقیق را نباید کہ

ایں معنی را کہ وہمے بیش نیست چنداں وقعتے نہند۔ چہ تقدیم و تاخیر در عموم احوال موجب تغیر معنی مے باشد و اگرچہ غیر محقق را بر آں اطلاع دست نہ دہد و تصدیق آں چہ ما گفتیم در مادۂ استفہام بر وجہ اظہر در ایں مے تواں دریافت۔ زیرا کہ چوں استفہام از فاعل کنند۔ گویند زید دیروز آمدہ بود؟ و اگر استفہام از وقت آمدن زید کنند گویند دیروز زید آمدہ بود؟ و اگر ازیں ہر دو جملہ یکے را جائے دیگرے نہند غلط فاحش کردہ باشند۔ چہ در جملۂ اولیٰ از وقت فعل سوال نیست بل از فاعل فعل کہ زید است یا شخصے دیگر؟ و در جملۂ ثانیہ استفہام از وقتِ آمدن زید است نہ از زید یعنی دیروز آمدہ بود یا پریروز؟ و ازیں واضح تر آن است کہ در مقام استفہام گویند تو مرا از رفتن باز مے داری؟ و باز گویند تو از رفتن مرا باز مے داری؟ و باز گویند مرا باز مے داری از رفتن؟ و باز گویند از رفتن باز مے داری مرا؟ پیدا است کہ محقق ہر یک ازیں چہار جملہ را کہ متفاوت المعنی ہستند بیک تراز و نمی سنجد بل ماسیق لہ الکلام را و ہر یک علی حدہ تعیین خواہد داد۔

بدانکہ ایں اعتباراتِ مختلفہ کہ بر تقدیم و تاخیر مترتب مے شود ہمیں در صورتِ استفہام محدود نیست۔ بل در صورت نفی نیز ہمبریں نسق قیاس باید کرد۔ مثلاً چوں بگوئی نکردہ ام نفی فعلے مقصود تست کہ ہنوز کردن آں ثابت نشدہ نظامی گوید ؎

نیاوردم از خانه چیزے نخست | تو دادی ہمہ چیز و من چیز تست

وچوں بگوئی من نکردہ ام نفی فعلے از خود مے کنی کہ کردنِ آں ثابت است وہنوز فاعل آں متعین نشدہ۔ سعدی راست ع

من نکردم شما حذر بکنید

وبرہمیں فرق دقیق مبنی است صحتِ جملۂ نزدم الا زید را ولغو بودن جملۂ من نزدم الا زید را۔ زیرا کہ مفہوم جملۂ ثانیہ مشتمل است بر دو معنے متضاد۔ کما ہو الظاہر وہمچنین است حال در تقدیم وتاخیر مفعول۔ پس اگر بگوئی نہ زدم زید را۔ کلامے راست است۔ چہ مفہوم بیش ازاں نیست کہ فعل زدن بر زید واقع نشدہ واگر بگوئی زید را نہ زدم مفہومش آنست کہ فعل زدن از تو بر انسانے واقع شدہ ومردم گماں برند کہ آں انسان زید است وتو نفی بودن آں کردۂ۔ پس در صورتِ اول ترا جائز باشد اگر بگوئی نزدم زید را ونہ دیگرے را از مردم ودر صورتِ ثانی روا نیست اگر بگوئی زید را نزدم ونہ دیگرے را از مردم بل غلط فاحش کردہ باشی کما سبق فی الفاعل وازیں جاست کہ صحیح باشد گفتنِ تو "نزدم زید را بل بنواختم" یعنی بعد از فعلِ منفی فعل مثبت کہ ضد اوست می تواں آورد و صحیح نیست گفتنِ تو زید را نزدم بل بنواختم زیرا کہ غرض تو نہ آن است کہ ایں فعل واقع نہ شد۔ بل آں فعل دیگر وقوع یافت۔ بل غرضِ تو آن است کہ فلاں چیز مفعول نیست۔ بل فلاں چیز است و دریں صورت می باید کہ بگوئی زید را نزدم بل عمرو را وہمیں حکم مفعول است در جار ومجرور

نیز۔ بنا بریں چوں گوئی ندیدم ترا در آں بقعہ مرادِ تو نفی دیدن مخاطب است
در آں بقعہ و چوں گوئی در آں بقعہ ترا ندیدم مرادِ تو آن است کہ در
جائے دیگر او را دیدہ و آنچہ در باب استفہام و نفی معنیٔ تقدیم و تاخیر
را بیان نمودہ آمد ہماں معنے در خبر مثبت قیاس باید کرد۔ چنانچہ ہنگام
اخبار چیزے از فعلے کہ مسند است ذکر آں چیز مقدم آرند پس فعل را
مذکور سازند چنانکہ گوئی زید ایں نامہ را رقم زدہ و من ایں کار کردہ
ام و تو مرا در آنجا دیدہ بودی و ایں اسلوب مقتضیٔ آن است کہ اہتمام بشان
فاعل داشتہ باشی و ایں اہتمام دو صورت دارد یکے آنکہ در آن بر فاعل واحد
نص کنی و آں را برائے او خاص سازی و گمان دیگرے را با او راہ ندہی
چنانکہ گوئی من ایں نامہ را نوشتم و دیگر آنکہ قصدِ تو ہماں قصدِ تخصیص صورت
اول باشد اما بحیثیتے کہ نزد سامع وقوع فعل را تحقیق کنی و او را از شک و
انکار باز داری و اولاً بذکر فاعل پردازی پس فعل را ذکر کنی تا او را
مجال ظن غلط و کذب نماند۔ چنانکہ گوئی او بسیار می بخشد و نام نیک را
دوست می دارد۔ دریں جملہ مراد تو نہ آن است کہ غیر او نمی بخشد و نام
نیک را دوست ندارد بل مراد تو آن باشد کہ بر سامع واضح کردہ باشی
کہ بخشیدن و نام نیک را دوست داشتن شیوۂ اوست۔

نکتۂ لطیفہ۔ مخفی مباد کہ در باب نفی نکتہ ایست کہ عامیاں ازاں غافل
ہستند و بلغاء را ہنگامِ تکلم در مورد مخصوص ملحوظ می باشد و مراد از مورد مخصوص
دریں مقام ارسال المثل است و آں این است کہ در بعضے از موارد نفی

فعل کہ مسند الیہ آں مخصوص است دال بر نفی آں فعل باشد کہ مسند الیہ آں عام است و از عموم مفہوم مثل اخذ می کنند۔ و ایں در کلام اساتذہ بسیار است۔ سعدی گوید ؎

ندیدم چنیں دیو زیر فلک
کز و می گریزند چندیں ملک

دریں شعر فعل منفی مسند است۔ بسوئے متکلم و مراد از نفی فعل نہ مجرد نفی از متکلم است بل از جمیع افراد انسانی و حاصل آں بطریق ارسال المثل آں است کہ خشم دیوے است کہ ملائک از و می گریزند۔ ہم او گوید ؎

نہ ہرگز شنیدیم در عمر خویش
کہ بدمرد را نیکی آمد بہ پیش

یعنی کسے نہ شنیدہ است کہ بدمرد نیکی بیند و مؤلف راست ؎

میارا با جُلِ زریں خرت را ۔۔۔ کہ نشنیدم کس او را مرحبا گفت

یعنی کسے نشنیدہ است کہ خرے مزین بجل را مرحبا گویند فاحفظ فانہ لطیف ۔

مسئلہ درباب نفی

اصل کلی درباب شناختن نفی کہ بچہ چیز تعلق دارد و امتیاز در وجوہِ استعمال آں آں است کہ چیزے را کہ اہتمام بنفی آں مقصود باشد متصل بحرفِ نفی آرند چنانچہ در عمومِ احوال چوں نفی فعل تعلق بفاعل دارد حرفِ نفی را بفاعل متصل آرند

سعدی گوید ؎

نہ باراں ہمے آید از آسماں نہ بر میرود دودِ فریاد خواں

وچوں تعلق بمفعول دارد متصل بمفعول آرند۔ مولوی معنوی راست ؎

بے ادب تنہا نہ خود را داشت بد
بلکہ آتش در ہمہ آفاق زد

وچوں تعلق بہ متعلق فعل دارد نفی را بداں اتصال دہند۔ سعدی گوید

؎ نہ در کوہ سبزی نہ در باغ شخ
ملخ بوستاں خورد و مردم ملخ

پوشیدہ نماند کہ احیاناً نفی را در یک جملہ ذکر کنند وجوابِ آں در جملۂ دیگر بصورتِ نفی ایراد می کنند و دریں اسلوبِ کلام ہر دو معنی مجتمع اند و در معنی صورت اثبات پیدا می کنند بہ نحویکہ قوتِ زائد در اداۓ معنی مخصوص پیدا آید۔ سعدی گوید ؎

قضا نقش یوسف جمالے نکرد
کہ ماہئ گورش چو یونس نہ خورد

صورتِ اثباتش اینکہ قضا ہر نقشِ یوسف جمالے کہ بست ماہئ گور آں را چوں یونس لقمہ ساخت۔ مستبصر می داند کہ اگر متکلم ہمیں معنی را ابتدائً بصورت اثبات ایراد می کرد معنئ عموم نفی بہ حیثیتے کہ فردِ از افرادِ یوسف جمالاں از یں حکم مستثنیٰ نماند متصور نہ بود۔ ہم او گوید ؎

دریں باغ سروے نیامد بلند کہ بادِ اجل بیخش از بن نکند

عمومِ نفی دریں شعر مربوط است به ہر دو جملۂ منفیہ کہ مجتمعاً صورت اثبات پیدا کردہ و بغایت مطبوع افتادہ۔ و ایں اسلوب نفی در کلامِ بلغاء بیشتر از آن است کہ حاجت بہ ایراد امثلۂ کثیرہ افتد۔

و حال ایراد خبر در تقدیم و تاخیر بر حال نفی و استفہام قیاس باید کرد۔ یعنی چوں خواہند کہ از چیزے خبر دہند کہ از و فعلے صدور یافتہ آں چیز را در ذکر مقدم آرند۔ چناں کہ اگر مقصودِ متکلم تحقیق صدورِ فعل از فاعل باشد بمعنی آنکہ سامع را در صدورِ فعل شکے و شبہتے باقی نماند آں را ابتداءً مذکور سازند۔

سعدی گوید ؎

من آنکہ سرِ تاجور داشتم
کہ سر در کنارِ پدر داشتم

دریں شعر مقصودِ متکلم آن است کہ ابتداءً بذکرِ فاعل پردازد تا سامع را از شکِ غیرِ او باز دارد و او را از وصفے کہ فاعل را بداں موصوف ساختہ آگاہ سازد نہ آنکہ ذکرِ فاعل بحیثیتے راندہ کہ از غیرِ او آں وصف را نفی کردہ و او را بداں متفرد وانمودہ۔ حافظ گوید ؎

من از آں حسنِ روز افزوں کہ یوسف داشت دانستم
کہ عشق از پردۂ عصمت بروں آرد زلیخا را

دریں شعر نیز از تقدیمِ فاعل کہ ضمیرِ متکلم است مقصود آن است کہ فاعل آں فعل را کردہ است بہ نحویکہ سامع را در آں شک نہ باشد نہ آنکہ غیرِ او

آں فعل را نگردہ است وہمچنیں است قیاس در تقدیمِ مفعول۔

سعدی گوید ؎

بدے را نگاہ کن کہ بہتر کس است

گدا را ز شاہ التفاتے بس است

واگر کسے اشکال نماید کہ چگونہ لازم آید کہ تقدیمِ ذکر فاعل یا مفعول مستلزم تاکید اثبات فعل برائے فاعل یا مفعول می باشد۔ جوابش آنکہ چوں در ابتداءِ کلام ذکر اسمے رود بمجرد ذکر سامع را گماں آں مے رود کہ ہر آئینہ متکلم چیزے را بداں اسمِ اسناد خواہد کرد و او منتظرِ آں اسناد می باشد۔ پس چوں ذکرِ مسند درمیان آید ذہنش در قبول آں مستعد و باوے مانوس تر افتد وایں معنے بضرورت در اثبات مسند مضبوط تر و در نفی شک و ریب بلیغ تر مے افتد۔

سعدی گوید ؎

سکندر بدیوار روئیں وسنگ بکرد از جہاں راہِ یاجوج تنگ

اگر متکلم دریں شعر بعد از تلفظ اسمِ سکندر سکوت ورزد سامع را رغبت تمام در استماعِ مسند پیدا شود وچوں ذکرِ مسند بشنود ذہنش باوے انس تمام گیرد و بہ حسنِ قبول آں را تلقی نماید۔

واصل کلی دریں باب آن است کہ چیزے را نانیوشاں ذکر کنند آں قدر وقعتے و تاثیرے در دلہا پیدا نمی کند کہ نخست بر وجہِ اجمال برآں تنبیہے رفتہ باشد چہ ایں معنی در تاکید و تحقیق قائم مقام تکریرِ اعلام می گردد وازیں جاست کہ

امام عبدالقاہر جرجانی رحمہ اللہ در کتاب دلائل الاعجاز تصریح بداں نمودہ حیث قال ان الشی اذا اضمر ثم فسر کان ذلک افخم لہ من ان یذکر من غیر تقدم اضمارٍ و در تازی ضمیر قصہ را ہمیں شان است ۔ و اگر کسے بہ امعانِ نظر در اسالیب مختلفۂ کلام اساتذہ وارسد نیکو دریابد و اقتضائے تقدیم فاعل یا مفعول مر تاکید و تحقیق خبر را درجائے بوضوحِ تمام تصدیق مے تواں کردن کہ در کلام سابق از منکرے انکارِ امرے رفتہ باشد ۔ چنانکہ شخصے گوید " از آنچہ کہ گفتی خبر ندارم " بجوابش گوئی " بندگانِ عالی از آنچہ کہ گفتم خود شاں آگاہ ہستند " وہم در مقام شک ایں نوع اسلوبِ کلام را استعمال می کنند ۔ چنانکہ شخصے گوید گویا تو از فعلِ فلانی آگاہ نیستی ۔ بجوابش گوئی من خود از آنچہ کہ رفت آگاہ ہستم ۔ اما سر رشتۂ رفق و مدارات را از دست نمیدہم وہم در مقام تکذیبِ مدعی چنانکہ گوئی " فلانی خود را دلاور گماں می بردواو از سایۂ خود می لرزد وہم در مقامِ وعد و ضمان تا در دلِ موعود لہٗ شکے حادث نگردد چنانکہ گوئی آغا چندیں موجبِ تشویش چیست من تنہا ایں مہم را کفایت میکنم ودر مقام مدح ۔ نظامی گوید ؎

تو آوردی از لطف جوہر پدید ۔۔۔ بجوہر فروشاں تو دادی کلید

و اگر فعل کہ آں را بصورتِ خبر براسمے مترتب میکنند ۔ چنانکہ در مثلہ ذکر آں رفت قابلِ آں نباشد کہ در صدور آں شکے راہ یابد خبر را براسم مظہر یا مضمر مرتب نکنند بلکہ اسم را حذف می کنند ۔ چنانکہ اگر خواہند کہ از خروج شخصے

خبر دہند کہ عادتاً پگاہ بہ تنزّہ و تفرج از خانہ بیروں مے آید بگویند "برفت" و نہ گویند "زید برفت" یا "او برفت" چہ مقام آن است کہ سامع را در آں گنجایش انکار و شک نیست تا احتیاج بہ تاکید و تحقیق افتد و ہمچنین است حال مقامے کہ در آں سامع را یقین آں باشد کہ فلانی پابرکاب است و عزم مصمم برخروج کردہ۔ بگویند "سوار شد" یا "بہ پشت اسپ برنشست" و نہ گویند "زید سوار شد" یا "او بر پشت اسپ بر نشست" وجہش آنکہ دریں صورت حکم جملہ متغیر می شود و محل استعمالش آن است کہ شخصے را گمان آں باشد کہ قبل از رکوب با وے ملاقات خواہد کرد لاکن بعد از رکوب اتفاق افتاد و ازیں روئے مثال مذکور بر رفع نوعے از شک مشتمل است و بسا باشد کہ بر عامیان ایں وجہ امتیاز میان ہر دو اسلوب مخفی مے ماند۔ اما بر ماہر لبیب خود واضح ہست کہ در مقام درنگ کردن شخصے اگر گویند " از در درآمد و آفتاب طلوع کردہ بود" و باز گویند " از در درآمد و طلوع کردہ بود آفتاب" اول از ثانی بلیغ تر است و میان ہر دو تفاوتے است کہ یکے را در محل دیگرے نتواں گفتن۔

دہم بریں نسق کہ در مثبت گفتہ آمد حال منفی قیاس باید کرد۔ چنانکہ اگر شخصے را کہ بر خوبی صنعت خویش مغرور باشد۔ گویند تو نتوانی کردن ایں کار را ہر آئینہ بلیغ تر باشد از جملۂ ایں کار را نتوانی کردن۔

و یکے از مواقع ضروریہ تقدیم اسم آن است کہ در آں مسند الیہ لفظ

دیگر وچنو وچوں تو وچوں من ومثل وغیرہ بسیارند۔ وایں در کلامِ بلغا مطرد است در ہر زبانے وہر زمانے تا بحدیکہ حال ایں الفاظ در تقدیم بر فعل بمنزلۂ مالوفاتِ طبعیہ قرار یافتہ۔ حافظ گوید ؎

فیض روح القدس ار باز مدد فرماید
دیگراں نیز کنند آنچہ مسیحا مے کرد

سعدی گوید ؎

چنوئے خردمندِ فرخ نہاد
ندارد جہاں تاجہان است باد

وبہ ہمیں معنی است لفظ دگر دریں شعر سالک اصفہانی۔ اگرچہ از بابِ مسند الیہ نیست۔ ؎

جستجوئے دگرے داشت چو من پرسیدم
منفعل گشت وبمن گفت ترا مے جویم

ودیگرے گوید ؏ چوں توئے را نزیبد ایں گفتار

نظامی گوید ؎

چو من زنگی آنگہ کہ خنداں شود سیاہ شہرے الماس دنداں بود

اے مثلِ من۔

ودیگرے راست اگرچہ از بابِ اضافت است ؎

بقصدِ جانِ چوں من ناتوانے ز روم وہند وچیں لشکر کشیدی

اے لشکرِ عارض وزلف وخال۔

خبر

علمائے معانی گفتہ اند کہ خبر بر دو گونہ می آرند۔ یکے آنکہ بصورت جزو جملہ باشد۔ چنانکہ اگر خواہند کہ اثباتِ خبر بطریقِ استقرار و استمرار کنند لابداست کہ بصورتِ جملۂ اسمیہ ایراد کنند و اگر ایرادِ خبر بامعنیٔ حدوث و تجدد مطلوب باشد بر طریقِ جملۂ فعلیہ آرند۔ چنانکہ گوئی زید دانا است معنیٔ آن است کہ صفتِ دانستن بطریقِ ثبوت و دوام باذاتِ زید قائم است واگر گویند زید می داند معنیٔ آن است کہ فعلِ دانستن بطریقِ حدوث و تجدد از زید صدور یافتہ۔

بدانکہ ایں ہر دو صورت خبر کہ مذکور شد داخلِ جملہ می باشد یعنی آں را جزوِ جملہ می گویند کہ معنیٔ جملہ بدونِ آں اتمام نہ پزیرد و صورتِ ثانی آن است کہ در بعضے از جملات چیزے مذکور سازند کہ جزوِ جملہ نمی باشد اما بطریقِ زیادت خبر کہ جزوِ جملہ باشد آں را با خبر منضم کنند۔ گوئی خبرِ مطلق را بداں زیادت مقید می سازند چنانکہ گوئی زید سوارہ در معرکۂ جنگ حاضر آمد دریں جملہ مقصود از خبر نہ ہمیں مطلق حضور زید در معرکۂ جنگ است بل حضورے کہ مقترن بارکوب او ست و ایں قید را در اصطلاح نحاۃ حال گویند و حال از روئے معنی خبرے است کہ اثباتش برائے خبر مطلوب می باشد۔ بر ہماں طریق کہ اثبات خبر برائے مبتدا و اثبات فعل برائے فاعل۔

ایرادِ حال خواہ بصورتِ جملہ باشد یا مفرد در معنئ جملہ زیادتے پیدا می کند
کہ در موارِد مختلفہ موجب افادۂ معانی مختلف می گردد۔ اما پارسیان بر تقدم و تاخرِ
حال بر ذوالحال تفاوتے نہ نہادہ اند۔ بخلاف اہلِ عربیت کہ در صورتِ
معرفہ و نکرہ بودنِ ذوالحال در تقدیم و تاخیرِ حال بر ذوالحال فرق می کنند و
ہمچنیں در جملہ و مفرد بودن حال پارسیاں در اکثر موارد شرطے تجویز نکردہ اند
شاعرے گفتہ است ؎

سحر خورشید لرزاں بر سرِ کوئے تو مے آید ... دلِ آئینہ را نازم کہ بر روئے تو می آید

دریں شعر ذوالحال را بر حال مقدم آوردہ و ایں ترتیب مشعر است از
بنائے کلام بر اصلِ طبعی بخلاف مصرع ع

دواں آمدش گلہ بانے بہ پیش

کہ حال را بر ذوالحال مقدم آوردہ۔ اما در تقدیم ذوالحال بر حال
در مثالِ اول و تقدیم حال بر ذوالحال در مثال ثانی نکتہ ایست کہ
بر ادیب لبیب مخفی نتواند بودن۔ زیرا کہ در شعر اول اہتمام مزید
بذاتِ ذوالحال است و در مثالِ ثانی بالعکس یعنی کیفیت پیش آمدن
گلہ بانے کہ موجب بیم سلطان افتادہ کہ دشمنے بارادۂ کشتن بروئے
ہجوم آوردہ مہتم بالشان است تا عذر سلطان در باب بیم کردن از گلہ بانے
درست افتد۔

و در صورتِ جملہ بودنِ حال جملہ را با ذوالحال بحرف واو
ربط دہند۔

سعدی گوید ؎

شنیدم کہ مے گفت و بارانِ دمع | بعارض فرومے دویدش چو شمع

میرزا بیدل گوید ؎

چہ مقدار خوں در عدم خوردہ باشم
کہ برخاکم آئی و من مردہ باشم

باید دانست کہ در حال و نعت فرقِ لطیف است۔ ہرچند کہ حال باعتبار اتصاف ذوالحال با حال معنیٔ وصفیت پیدا می کند۔ امّا اتصاف ذوالحال بصفت در زمانِ ظہورِ فعل ضروری است۔ تا بر کیفیتِ صدورِ فعل از فاعل وکیفیت وقوع آں بر مفعول اگر فعل متعدی باشد دلالت کند۔ و در نعت زمانِ اتصاف عام است۔ از ینکہ مستمر باشد یا غیر مستمر امّا ایں فرق در صورتِ حال منتقلہ درست است۔ چنانکہ گوئی "زید خنداں پیشِ من آمد" نہ در حال موکدہ کہ صفت در آں بر طریق استمرار ثابت است۔

سعدی گوید ؎

اگر من ناجوانمردم بکردار | تو برمن چوں جوانمرداں گذر کن

چوں جوانمرداں حال است از ضمیرِ خطاب و جوانمردی صفتے است ثابت در نفسِ جوانمرد بطریق استمرار۔

از ما سبق معلوم شد کہ حال زیادتے است در خبر و زیادتِ خبر را صور دیگر ہم ہست۔ چنانکہ گوئی "زید دانا است" والبتہ زید دانا ست و "زید دانائے است کہ کارہا را بر وفقِ مصلحت از پیش می برد" ہر سہ جملہ را مفہوم

جداگانہ باشد در جملۂ اولیٰ خبر با خود زیادتے ندارد۔ ومحل استعمالش جائے است کہ مخاطب از دانا بودنِ زید مطلق آگاہ نبود وابتداءً او را آگاہید ن مطلوب متکلم است وجملۂ ثانیہ در جائے استعمال کنند کہ مخاطب از دانا بودنِ زید آگاہ بودہ باشد۔ اما او را امتیاز ایں آگاہی میانِ زید وعمرو نباشد ومتکلم او را ازیں جملہ آگاہ می کند کہ مفہوم خبر از زید بدیگرے تجاوز نکردہ[۱] است وجملۂ ثالثہ در محلے ایراد کنند کہ از مخبر عنہ بر وجہے استخبار رود کہ متضمنِ علتِ اثبات خبر برائے مخبر عنہ باشد وہمچنیں میانِ جملۂ زید شاعر است وجملۂ شاعر زید است تفاوتے است نمایاں کہ اگر یکے را در جائے دیگرے استعمال کنند غلط فاحش کردہ باشند۔ چہ وزان جملۂ زید شاعر است ہماں وزانِ زید دانا است باشد کہ پیشتر گفتہ آمد ومعنیٔ جملۂ "شاعر زید است" آن است کہ غیر از زید کسے شاعر نیست ویا اینکہ زید شاعرے است کہ در برابر او دیگراں را شاعر شمردن عبث است اگرچہ دیگراں ہم شاعر باشند گوئی نفی کمال شاعریت از دیگراں مطلوب است وایں معنیٰ را بعبارتِ دیگر ہم ادا می تواں کردن۔

بدانکہ چوں خبر اسم جنس باشد کہ متضمن نوعے از معنیٔ عظمت بود وافادۂ معنیٔ تخصیص کند وایں درصورتے باشد کہ جنس معنیٰ را بقصد مبالغہ بر مخبر عنہ مقصور دارند۔ چنانکہ گویند زید مردے است وعمرو شاعرے است مراد آں است کہ زید در مردے کامل است وعمرو در شاعری کامل است گوئی کلام بر سبیل نفی

---

[۱] وہم در مقام شک دانا بودن زید آرند۔ ۱۲ منہ

مردی وشاعری از غیر زید و عمرو اجرا یافتہ۔ زیرا کہ دیگراں در وصف مردی وشاعری بہ مبلغ کمال زید و عمرو نرسیدہ اند و ازیں جاست کہ دریں صورت عطف بر مبتدا جائز نہ باشد۔ چنانکہ نتواں گفتن کہ زید مردے است و عمرو نیز یعنی عمرو نیز مردے است۔ زیرا کہ مفہوم جملہ "زید مردے است" بر طریق مبالغہ نفی مردی از غیر زید مے کند۔ پس ثبوت آں برائے عمرو چگونہ صحیح خواہد بود۔

بدانکہ در تحقیق مسئلہ جنسیت خبر امرے دیگر است کہ وقوف برآں از اہم مقاصد ایں باب است و آں این است کہ مفہوم جنسیت خبر غیر مفہوم جنسیت مبتدا است زیرا کہ چوں گوئیم خردمند نکوکار است نکوکاری برائے ہر شخصے کہ با صفت خردمندی متصف باشد ثابت می کنیم گوئی وزانِ ایں جملہ "وزانِ ہمہ خردمنداں نکوکار انند" است وزنہار کہ گماں بری کہ مفہوم ایں جملہ آن است کہ خردمند مثلِ ہمہ خردمندان است۔ بل مفہوم صحیح ایں جملہ آن است کہ نکوکاری مستغرق جنس خردمند و شامل آن است اما جملۂ "تو خردمند ہستی" بوئے از استغراق ندارد زیرا کہ نتواں گفتن "تو ہمہ خردمنداں ہستی" البتہ اگر ادعا کنیم کہ وزانِ ایں جملہ وزانِ جملۂ "تو تنہا ہستی" است۔ کما قیل ؎

لیسَ مِنَ اللہِ بِمُسْتَنکرٍ ان یجمع العَالم فی واحدٍ

صحیح باشد۔

و جملۂ تو "خردمند ہستی" را معنی دیگر ہم ہست و آں این است کہ از مفہوم جنسیت

ارادۂ معنی مصدری کنند و آں را بر مفہوم کمال محدود سازند پس معنیٔ مثال مذکور آں باشد کہ تو در وصف خردمندی کامل ہستی گوئی ما سوا خردمندیٔ مخاطب خردمندیٔ دیگراں حقیقتے ندارد ۔

و درینجا نکتہ ایست کہ بہ ہیچ حال تحول ازاں جائز نیست و آں این است کہ مبتدا را ازاں مبتدا نگویند کہ در آغاز جملہ بداں نطق کنند و نہ خبر را ازاں خبر خوانند کہ بعد از مبتدا منطوق باشد ۔ بل مبتدا را ازاں مبتدا می نامند کہ آں مسندالیہ و مثبت لہٗ و خبر را ازاں خبر گویند کہ آں مسند و مثبت بہ می باشد و ازہمیں جہت یعنی جہت اسناد و اثبات آں را لفظاً واجب التقدیم گفتہ اند و اگر از جہتِ منطوقیت آں در اوّل جملہ آں را مبتدا گفتہ باشیم شکے نیست کہ در جملہ " شاعر زید است " زید را مبتدا گفتن صحیح نہ باشد و نہ شاعر را خبر مقدم گفتن درست آید و بہ چوں چنین است ہرگاہ یکے از دو اسم معرفہ را مبتدا و دیگرے را خبر قرار دہند ناگزیر باشد کہ با دیگرے برائے اول معنیٔ ثابت کنند ۔ چنانکہ گوئی " زید برادر تست " دریں جملہ با لفظ برادر تست برائے زید معنیٔ ثابت کردہٗ و ہرگاہ ترکیب را قلب کنی و گوئی " برادرِ تو زید است " بطریق مسطور ناگزیر است کہ با کلمۂ زید برائے برادرِ تو معنی ثابت کنی و اگر ایں اعتبار را ساقط کنی ہر دو اسم را مبتدا و خبر قرار دادن معنیٔ ندارد و بیش ازیں نخواہد بود کہ یکے بر دیگرے آنکہ بہ حکمے متصف باشد در تلفظ مقدم افتادہ و بس و ایں نکتہ ایست کہ جز بہ بلیغ معنی رس سرے ندارد ۔

حذف

بدانکہ بحث حذف عمدۂ ابحاثِ علم معانی است و دقیق المسلک و لطیف المآخذ۔ زیرا کہ ترکِ ذکرِ چیزے از ذکرِ آں ابلغ می نماید وسکوت ازاں از نطق بداں احسن۔ وحذف اکثر در جملۂ خبریہ باشد کہ مبتدا را در آں محذوف آرند۔

چنانکہ انوری گفتہ است ؎

اگر باور نمے داری بیا تا راست بنمائم
عزیز الدین طغرائی عزیز الدین طغرائی

یعنی آنکس عزیز الدین طغرائی است وبس۔

عرفی گوید ؎

آستینے ز وفا بر مژہ ام کش تا چند | پوشم این چشم تر از حد خداوند اجل
میر بوالفتح کہ در سینۂ دولت شہ ہرس | آفتابے است کہ تحویل ندارد ز حمل

یعنی آں خداوند اجل میر ابوالفتح است و احتمالِ بدل از خداوند اجل تجویزے است مرجوح و ایں نوع حذف در مقام مدح و ہجا کثیر الوقوع است

ہم انوری گوید ؎

محمدؐ آنکہ باقبال او دہد سوگند | رُوانِ پاک محمدؐ بایزدِ متعال

یعنی آنکس محمدؐ است و ایں اسلوب حذف را در تحقیق معنیٔ بلاغت دخلے تمام است بہ نحویکہ اگر حذف نہ نماید کلام را از پایۂ بلاغت فرو افگندہ باشد

و این معنی مخصوص بحذف مبتدا نیست بل ہر اسمے و فعلے کہ حذف آں در جائے مستحسن باشد آں را واجب الحذف و در نفس خود مضمر داشتن از ذکرِ آں اولیٰ دانند۔ چنانچہ دریں شعر ملا غنیمت ؎

مرا خود عرصۂ اندیشہ تنگ است تر اگر با قضا یارائے جنگ است

دریں شعر جزائے شرط محذوف است یعنی بجنگ بصیغۂ امر۔ می بینی کہ ذکرِ جزا دریں مقام چہ قدر زشت می نماید۔ و اضمار آں در نفس چہ قدر مستحسن۔

و آنچہ در بابِ حذف از دانستن آں ناگزیر است آن است کہ حذف را اعم ازیں کہ حذف فعل باشد یا حذفِ اسم یعنی فاعل یا مفعول محل مناسب درکار است۔ چہ حذف ہر یک را مقامے است کہ در غیر آں حذف صحیح نباشد و اگر مقصود از ذکرِ فعل مطلقاً اخبار از وقوع آن است۔ حاجت بذکر فاعل یا مفعول نمی افتد۔ بل اخبار بصیغۂ مصدر کفایت می کند۔ چنانکہ گویند۔ کشتن و زدن در آں روز عام بود۔ دریں جملہ مقصود اخبار از مطلق وقوع فعل کشتن و زدن است نہ اخبار از فاعل کہ فلانی بکشت و زد یا مفعول کہ فلانے را بکشت و بزد۔ اما چوں مقصود اخبار از فاعل باشد گویند زید بکشت و اگر مقصود اخبار از مفعول باشد۔ گویند عمرو را بکشت و اگر مقصود اخبار از ہر دو باشد گویند زید عمرو را بکشت۔ چہ ہمچنانکہ تعلق فاعل بہ فعل ازاں جہت است کہ فعل از وے صدور یافت یا مفعول ازاں جہت است کہ فعل بر وے وقوع یافت و متکلم بلیغ را اصل

اقتضائے مقام در ذکر و حذف ہر یکے نظر باید کرد۔ چہ بسا می باشد کہ ذکر فعل متعدی می کنند و مراد مطلق اثباتِ معنیٔ مصدری باشد۔ نہ وقوع آں بر چیزے معین کہ آں را مفعول تواں گفت۔ سعدی گوید :-

"حکیمے را پرسیدند نیک بخت کیست و بدبخت چیست؟ گفت نیکبخت آنکہ خورد و کشت و بدبخت آنکہ مرد و ہشت" مراد شیخ از ہردو فعل خورد و کشت نہ آن است کہ وقوعِ ہردو بر چیزے معین اتفاق افتادہ۔ بل مقصود آن است کہ از نیک بخت فعل خوردن و کشتن صدور می یابد و از بدبخت مردن و ہشتن۔ فردوسی گوید ؎

پئے مشورت مجلس آراستند
نشستند و گفتند و برخاستند

دریں شعر مفعول فعل گفتن مقصودِ متکلم نہ بودہ است۔ اگر ذکر می یافت قیمت شعر را می شکست۔ و از ہمیں قبیل است ایں شعر سعدی ؎

نگفتہ ندارد کسے با تو کار
و لے چوں بگفتی دلیلش بیار

فعل گفتی در مصرع ثانی حاجت بذکر مفعول نداشت۔ حذف شد و ہم دریں شعر مشہور ؎

و انکس کہ نداند و بداند کہ بداند　　در جہلِ مرکب ابدالدہر بماند

ہردو فعل یعنے نداند و بداند ثانی احتیاج بذکر مفعول ندارد۔ نظامی گوید ؎

پدید آورِ خلق و عالم توئے
تو میرانی و زندہ کن ہم توئے

یعنی فعل میراندن و زندہ کردن مخصوص بذات تست۔

و بالجملہ ذکرِ مفعول در امثالِ ایں مواضع کہ مذکور شد منافیٔ غرض متکلم و موجب تغیّر معنی میگردد۔ چہ غرض متکلم ہمیں اثبات فعل برائے فاعلے ہست کہ از شانِ اوست صدورِ ایں چنیں فعل از وے یا عدم صدورِ آں و لہذا تعدیۂ فعل بذکرِ مفعول مانع مقصود متکلم می باشد و علیٰ کل حال آنچہ از التزام آں متکلم را گریز نیست آنست چیزے را کہ اظہارِ آں داخلِ غرضِ او نیست از چیزیکہ غرضِ اصلیٔ اوست امتیاز دہد۔ زیرا کہ در بابِ ضرورتِ ذکرِ مفعول می تواں گفتن کہ اگر مجرد اثباتِ فعل برائے فاعل مقصود باشد۔ گویند "فلانے بسیار می بخشد" و اگر اثبات بخشیدن جنس خاص دون غیرہ مقصود باشد گویند فلانی بسیار زر و سیم می بخشد و ایں در محلے گویند کہ مخاطب بخشیدن زر و سیم را منکر باشد و غیر از زر و سیم را مسلم دارد۔

و اما اگر مخاطب مطلق فعل بخشیدن را انکار آرد۔ جملۂ اولیٰ استعمال کنند۔ فتدبر فانہ عظیم النفع۔

بدانکہ مقامے است کہ در آں مفعول را لفظاً حذف می کنند بسبب آنکہ ذکرش بمیان آمدہ باشد یا قرینۂ حال بر وے دال باشد و باآنکہ مقصودِ متکلم است اضمار و اخفائے آں در نفس اولیٰ دانند۔ بایہام آنکہ مجرد اثبات معنی مقصود است نہ تعدیۂ فعل بسوئے چیزے۔ چنانکہ سعدی گفتہ ؎

گر نہ بیند بروز شپرہ چشم چشمۂ آفتاب را چہ گناہ

مفعولِ فعلِ منفی در مصرع اول باآنکہ مقصودِ متکلم است محذوف است ۔ چہ تقدیر آن است کہ اگر شپرہ چشم در روز روشن چیزے را دیدن نتواند ۔

وایں نوعِ حذف را حذفِ جلی مے گوئیم ۔ چہ مقامے باشد کہ حذف درآں جا خفی باشد ۔ نظامی گوید :-

دگر بارہ خوں درجگر جوش زد قضارا قدر بر بناگوش زد

یعنی متنبہ ساخت تقدیرش اینکہ قضا انگشت بر بناگوش قدر زد چنانکہ معمول است کہ چوں خواہند کہ شخصے را باشارہ آگاہ سازند سرِ انگشتِ سبابہ را با ابہام پیوستہ سبابہ را بر بناگوش مے زنند ۔

و مقامے باشد کہ مفعول درآں جا معلوم و مقصودِ متکلم باشد بدلیلِ تعین کہ غیرِ آں دیگرے نتواند بودن اما حذف می کنند تا سامع را بعنایتِ تمام و اہتمام بالا کلام بداں متوجہ سازند ۔ سعدی گوید ؎

دریاب کنوں کہ نعمتت ہست بدست
کایں دولت و ملک میرود دست بدست

صیغۂ امر کہ صدرِ شعر است محذوف المفعول است یعنی فرصتِ کامرانی واکتسابِ حسنات را دریاب وہم ازیں قبیل است ایں شعر اد ؎

خور و پوشش و بخشائے و راحت رساں
نگاہ مے چہ داری زبہرِ کساں

ہر سہ فعل را مفعول محذوف است وظاہر است کہ بقرینۂ حال ہر سہ متعین است۔ چہ خوردن و پوشیدن و بخشیدن را مفعول غیر از خوردنی و پوشیدنی و بخشیدنی چیزے دیگر نتواند بود۔ اما لازم است بطریق وجوب کہ لفظاً منطوق نباشد۔ زیرا کہ ذکر مفعول منطنۂ آں بود کہ مخاطب خوردنی و پوشیدنی و بخشیدنی بر وجہے کہ می باید نمی خورد و نمی پوشد و نمے بخشد و ایں معنٰے مقصود متکلم نیست بل مقصود آن است کہ چوں مخاطب ازیں ہر سہ گونہ عمل عاری است و از انتفاع و تمتع بمال غافل است او را بر عمل بدال برانگیزد و از غفلت باز آرد۔

و از مقامات لطیفۂ حذفِ مفعول مقامے ست کہ فعل را ذکر کنند و مفعولش بہ اعتمادِ ذکرِ آں در نتیجۂ آن فعل مذکور سازند۔ چنانکہ گویند "بفرمود تا او را بزدند" یعنے فرمود کہ او را بزنید تا ملازمان او را بزدند۔

سعدی گوید ؎

بفرمود بفروختندش بسیم ۔۔۔ کہ رحم آیدش بر غریب و یتیم

یعنی خلیفہ فرمود کہ نگینِ انگشتریش بفروشید ملازماں بارگاہ آں را بفروختند۔ جملۂ بفروختندش بسیم کہ بطریق نتیجہ بر فعل مفعول مترتب گشتہ۔ دال است بر تعینِ مفعول کہ متکلم بر اعتماد آں بذکرش نہ پرداخت و اگر لفظاً ذکر آں جائز مے داشت کلام باستعمال نوعے از تکرار بضرورت از حیز بلاغت بیروں مے افتاد و از ہمیں قبیل است حذفِ مفعول مکن دریں شعر سعدی ؎

مکن بر کف دست نہ ہر چہ ہست
کہ فردا بدنداں گزی پشتِ دست

دریں شعر تقدیر کلام بر دو گونہ می تواند بود۔ اول اینکہ چناں مکن کہ فردا حسرت خوری۔ باز بطریق استیناف می گوید کہ ہر چہ ہست بر کفِ دست سائلاں بنہ۔ بریں تقدیر کاف مصرع ثانی معنیٔ بیان کلمۂ چناں را کہ محذوف است افادہ می کند۔ دیگر اینکہ چناں مکن کہ بر کفِ دست سائلاں چیزے نہ نہی۔ بل ہر چہ ہست بر کفِ دستِ ایشاں بنہ۔ زیراکہ فردا روز قیامت حسرت بری۔ بریں تقدیر کاف مصرع ثانی افادۂ معنیٔ علت می کند وہم ازیں وادی ست۔ مصرع۔ ع مکن مکن کہ نکو گوہراں چنیں نکنند تکرار فعل مبنی بر تاکید است۔ تقدیرش اینکہ زنہار چنیں مکن زیراکہ نکو گوہراں چنیں نکنند۔

بداں کہ مقامے است کہ حذف مفعول در آں بعلتِ ایرادِ نفی بر اسم مظہر نہ مضمر مستحسن بل لازم مے شمرند۔ در محاورہ گویند "ہر چند کہ جُستم زید را نیافتم" دریں جملہ متکلم اگر مفعولِ فعل جستم را لفظاً ذکر می کرد ومفعول نیافتم را محذوف وے گفت ہر چند کہ زید را جستم نیافتم معنے بر کرسئی دیگر جلوۂ ظہور مے یافت کہ مقصود متکلم نبود چہ مقصود آن ابست کہ اسناد نایافتہ شدن بسوئے اسمِ مظہر کند نہ اثبات جستہ شدن زید۔ نعم اگر ایں اثبات مقصود متکلم می بود جملۂ ثانیہ بجائے خود درست می افتاد وہم ازیں قبیل است ایں شعر مؤلف ؎

خرد روزے زمن پرسید گفتم تن زنے اے نادان
کہ مثلِ او دریں عالم نبود است و نخواہد بود

دریں شعر مفعول فعل پرسید محذوف است تقریرش اینکہ خرد از من روزے پرسید آیا مثلِ ممدوح موجود است چوں مصرع ثانی دلالت بر سوال می کند۔ حاجت بذکرِ آں نبود و مع ہذا نفی وجود مثل بصراحت تمام باسم مظہر (مثل) بلیغ تر می نماید از نفی بہ اسمے مضمر۔ زیرا کہ اگر در سوال مفعول بصراحت مذکور می بود ہر آئینہ درجواب ضمیرے راجع بسوئے مفعول می بائست و نفی بر ضمیر مفعول یعنی مثل ورودے یافت و ایں اسلوب مقصد متکلم را منافی می افتاد۔ سعدی گوید

بغرید بر من کہ عقلت کجاست
چو دانی و پرسی سوالت خطاست

مفعول ہر دو فعل محذوف است۔ تقدیرش اینکہ چوں حقیقتِ حال را می دانی و حقیقتِ حال را می پرسی ہر آئینہ بر غلط ہستی۔

بدانکہ حذف مفعول را مقامات متعددہ بیان نمودہ ایم۔ قاری را باید کہ ہر جا حذف مفعول دریابد آں را وجہ وجیہ حسب اقتضائے مقام تجویز نماید۔

انشاء

بدانکہ مراد از انشاء کلامے است کہ نسبتِ مذکورہ اش خارجے نداشتہ

باشد کہ بداں مطابقت یا عدم مطابقت آں تجویز نمائیم و مراد از خارج امرے است واقع کہ ازاں حکایت کنند وگاہے مراد ازاں فعل متکلم یعنی ایراد کلام مذکور باشد۔ پس چنانکہ در اخبار ہمیں دو معنی را اعتبار کردہ اند در انشاء نیز معتبر داشتہ اند و دریں مقام بحث از معنیٔ ثانی است۔

اما انشاء کہ مشتمل بر معنیٔ طلب است مستدعی مطلوبے باشد کہ ہنوز در معرض حصول نیامدہ۔ زیرا کہ طلب حاصل ممتنع است و اگر صیغۂ طلب را برائے مطلوب حاصل استعمال کنند محمول بر معنیٔ حقیقی نخواہد بود۔ بل بر طبق قرائن معنیٔ مناسب آں مقام تجویز کنند و انواع طلب بر چند نوع است ازانجملہ یکے تمنی است و آں عبارت است از طلب حصول چیزے بر سبیل محبت و پارسیاں بہ اظہار ایں معنی کلمۂ کاشکے ، کاج اے کاشکے ، کاشکے استعمال می کنند و در تمنی امکان حصول مطلوب شرط نیست۔ بل با امر ممکن و ممتنع ہر دو تعلق مے پذیرد بخلاف ترجی کہ جز بر امر ممکن وارد نمی شود۔ چنانکہ روزے پیرے خرف در بازی گاہ طفلاں بحسرت در ایشاں می نگریست و می گفت اے کاش من طفل بودمے تا خود را یکے از ایشاں یافتمے و چنانچہ دریں شعر ؎

اے کاش ہر دو گوش من احوال بد چو چشم
تا ہر چہ گفتی از تو مکرر شنیدمے

و ہر گاہ چیزے کہ تمنی بداں تعلق دارد ممکن الحصول باشد لابد است کہ امید حصولش بکلی منقطع بودہ باشد۔ نظامی گوید ؎

مرا کاشکے بودے آں دسترش کہ بگذارمے حاجت کس بکس

وہم دریں شعر ؎

آنکہ دائم ہوس سوختن ما می کرد کاش می آمد و از دور تماشا می کرد

و گاہے لفظ آیا کہ برائے استفہام است معنئ تمنی را متضمن باشد

حافظ گوید ؎

آنانکہ خاک را بہ نظر کیمیا کنند
آیا بود کہ گوشۂ چشمے بما کنند

دریں شعر لفظ بود کہ افادۂ معنئ امکان مے کند ہر چند کہ برائے ترجی است و لفظ آیا دریں مقام بر حقیقت، استفہام محمول بودہ قطعاً متضمن معنئ حسرت است و مفہوم ہر دو لفظ مجموعاً افادۂ معنئ ترجی و حسرت مے کند یعنی اے آہ گوشۂ چشمے بما کنند۔ و احتمال مجرد ترجی اگرچہ مرجوح ہست ہم دارد۔ و مفہوم تمنی گاہے بحرف ترجی اخذ کردن نزد ائمہ بلاغت مقرر است و برائے ترجی کلمات بوکہ، بود کہ، باشد کہ، مگر، شاید استعمال مے کنند۔ و کلمۂ دریغا محض برائے اظہار معنئ حسرت است۔

سعدی گوید ؎

دریغا کہ بے ما بسے روزگار بروید گل و بشگفد لالہ زار

احیاناً کلمۂ کاش کہ مخصوص بہ تمنی است بداں منضم می کنند و مقصود ازاں اظہار حسرت و تمنی باشد۔ نظامی گوید ؎

دریغا کاش گر ما در نزادے وگر زادے بخورد سگ بدادے

ومفهوم کلمۂ باشد قریب مفہوم بود کہ ہست۔ حافظ گوید ؎

کشتی شکستگانیم اے باد شرطہ برخیز
باشد کہ باز بینیم آں یارِ آشنا را

وہمچنیں لفظ شاید ومگر قریب المفہوم اند۔ سعدی گوید ؎

ہر بیشہ گماں مبر کہ خالیست
شاید کہ پلنگ خفتہ باشد

وہم او گوید ؎

مگر روزگارے ہوس راندمے ‌ ‌ ‌ زخود گرد محنت برافشاندمے

ویکے از انواعِ طلب استفہام است وآن عبارت است از طلب حصول چیزے در ذہن وکلماتش این است۔ چہ، چہا، چوں، چگونہ، چرا، چساں، چند، کہ، کدام، کدامین، کجا، کے، آیا فرق میانِ چہ وچہا آن است کہ چہ عام است وچہا خاص۔ زیرا کہ استعمال چہا جز برامرے بزرگ نمی کنند۔ حافظ گوید ؎

سحر بلبل حکایت با صبا کرد
کہ عشقِ گل بما دیدی چہا کرد

یعنی عشقِ گل از انچہ کہ برمن رفت از جورِ ایام ہجراں وجفائے بادِ خزاں امرے صعب وبزرگ است کہ قیاسِ آں تعلق بدیدن دارد وکلمۂ چہ افادۂ معانیٔ مختلفہ می کند۔ از انجملہ معنیٔ عظمت است عرفی گوید ؎

چہ بلا عیب تراشم کہ حسد کم بادا ‌ ‌ ‌ مشنو عیب زرد بدہی زسیم وغل

یعنی بزرگ ترعیب جو ہستم ۔

وبمعنیٔ تحقیر۔ سعدی گوید ؎

چہ مردی کند در صف کارزار　　چو دستش تہی باشد و کارزار

وبمعنیٔ استعجاب کسے راست ؎

ندانم چہ گفتی چہ انگیختی

کہ گفتی و از دیدہ خوں ریختی

وبمعنیٔ کثرت ۔ سعدی گوید ؎

ہمی گفت و در روضہائی جمید　　کزاں خار بر من چہ گلہا دمید

وبمعنیٔ زجر ۔ سعدی گوید ؎

ز ہجران طفلے کہ در خاک رفت

چہ نالی کہ پاک آمد و پاک رفت

وبمعنیٔ استحسانِ چیزے ۔ سعدی گوید ؎

چہ خوش گفت یکتاش با خیلتاش

چو دشمن خراشیدی ایمن مباش

و ایں احتمال معنیٔ کثرت نیز دارد ۔

وبمعنیٔ سوال از تعینِ چیزے ۔ چنانکہ گوئی " در قُتّ چہ باشد " و

برائے طلب حقیقت چیزے چنانکہ ؎

چیست دانی بادۂ گلگوں مصفا جوہرے

حسن را پروردگار و عشق را پیغمبرے

وبمعنیٔ سوال از اسناد جملہ کہ وقوع ولا وقوع عبارت از آن است
چنانکہ گوئی "امروز زید در مجلس شوریٰ چہ گفت ؟" وچوں در جملہ
بتکرار آید افادۂ معنی مساوات کند۔ سعدی گوید ؎

چو آہنگ رفتن کند جان پاک
چہ بر تخت مردن چہ بر روئے خاک

وہم او گوید ؎

چو مردانگی آید از رہزناں   چہ مردانِ لشکر چہ خیلِ زناں

وچوں ، وچگونہ ، وچساں متقارب المفہوم اند وبرلئے دریافت
کیفیت چیزے استعمال می کنند۔ سعدی گوید ؎

نمی دانم حدیث نامہ چون است
ہمی بینم کہ عنوانش بخون است

نظامی گوید ؎

بتدبیر آنم کہ سر چوں نہم   چگونہ سر از کار بیروں نہم

ظہوری گوید ؎

دہد بجائے سقنقور بختِ بدکافور   چساں بحجلۂ دل آورم عروس رجا

چگونہ وچساں ہر دو از گونہ وساں کہ از کلماتِ تشبیہ شمردہ اند
با حرف استفہام انضمام یافتہ ومرکب بمعنی چہ طور مستعمل است ۔
وچند برائے دریافت مقدار چیزے ۔ چنانچہ دریں شعر
مولوی معنوی ؎

چند چند از حکمتِ یونانیاں حکمتِ ایمانیاں را ہم بخواں

و اگر مقدار عدد چیزے مطلوب باشد در بعضے از موارد کلمۂ تا بیفزایند چنانچہ گوئی۔ "چند تا نان پیش تست"

و کلمۂ چنداں محض برائے استفہام مقدار چیزے مستعمل نیست بل مطلق برائے اظہار مقدار در مقامِ خبر آرند و اکثر در مقامِ اظہارِ معنی مبالغہ مستعمل است۔ سلمان ساوجی گوید ؎

چنداں گریستم کہ من بعد گر کسے
آید بکوئے ما نتواند ز ما گذشت

و بمعنی اظہارِ غایتِ مقدار حافظ گوید ؎

چنداں بود کرشمہ و نازِ سہی قداں کاید بجلوہ سروِ صنوبر خرامِ ما

و کہ و کدام ہر دو مطرد است برائے تعیین فردے از ذوی العقول و ہر دو متقارب المفہوم اند۔ کسے راست ؎

عاشق کہ شد کہ یار بحالش نظر نہ کرد
اے خواجہ درد نیست و گرنہ طبیب ہست

و کدام عام است برائے مذکور و نیز برائے غیر ذوی العقول اہلِ زبان در محاورہ گویند "بکدام محلہ می نشینی، کدام کتابے خوانی" و کہ این بمعنی کدام است اما فرقِ میانِ ہر دو از بس لطیف است کہ ادراک آں تعلق بذوقِ صحیح دارد و ہیچ کس از مؤلفانِ نحو و لغت پارسی بداں تصریح ننمودہ۔ و چوں مسلم است کہ زیادت لفظ دال بر زیادت معنی باشد لامحالہ میانِ ہر دو فرقے

باید و آں این است کہ محل کدام عام است و محل کدامین خاص ۔ چہ مفہوم کدامین شائبہ از معنیٔ حیرت و استعجاب با خود دارد ۔

میرزا صائب گوید ؎

ندانم سنگ از دستِ کدامین طفل بستانم
کہ دارد در جنوں آدینہ بازارے کہ من دارم

ناصر سرہندی راست ؎

کدامیں مست راامشب سرے جنگ است با زاہد
کہ مینا ہم زجوشِ مے زرہ زیرِ قبا دارد

و فقیر مؤلف راست ؎

کدامیں شمع رخسارے بہ بالینم نشست امشب
کہ از ہر ذرۂ خاکم دو صد پروانہ می خیزد

کجا بمعنیٔ سوال از مکان انوری گوید ؎

کند اعدائے ملک از ننگ عصیاں
بدل گویا کجا شد بے گناہی

میرزا بیدل گوید ؎

اے حیرت واماندہ کجا میروی امروز
نقشِ قدمے داشتی اکنوں ہمہ گامی

و ہم استعمال کجا بمعنیٔ چگونہ و چساں مطرد است ۔
عرفی گوید ؎

دبیر عجم

کجا بحسن بود با تو ہمعناں نرگس　　　　تو چشم عالمی و چشم بوستاں نرگس

شاه آفرین گوید ؎

کجا از اہلِ صورت شیوۂ تجرید می آید
کہ نتواند ز خود تصویر پیراہن جدا کردن

و گاہے بہ تکرار برائے معنی تباعد میان دو چیز مستعمل شود ـ

حافظ گوید ؎

صلاحِ کار کجا و من خراب کجا
بہ بیں تفاوت رہ از کجاست تا بہ کجا

و ہم عرفی گوید ؎

طرزِ کلام غیر کجا وین روش کجا
نشاس را کسے نشاسد ز نوعِ ناس

و فردوسی در شاہنامہ اکثر کلمۂ کجا را بمعنیٔ کاف بیان آوردہ ـ

و کلمہ کے برائے سوال از وقت موضوع است ـ ماضی باشد یا مستقبل چنانکہ گوئی " کے آمدی و کے میروی " و آیا موضوع است برائے استفہام اما بیشتر استعمال او در مقام تردد کردہ اند و تردد گاہے متعلق بوقوع فعل باشد ـ چنانکہ گوئی " آیا خوردہ یا نہ " یا بفاعل چنانکہ " آیا زید آمدہ بود یا عمرو " یا بمفعول چنانکہ " آیا زید عمرو را زد یا بکر را " و اگر بر صیغہ مضارع آرند افادۂ معنی استقبال کنند ـ چنانکہ " آیا زید را میزنی و او برادر تست " و اغلب کہ ابن کلمہ در کلام منظوم استعمال مے کنند ـ

وچرا برائے طلب سبب امرے استعمال کنند۔ سعدی گوید ؎

چرا انستانی از ہر یک جو سیم
کہ گرد آید ترا ہر روز گنجے

بر ماہر لبیب مخفی نیست کہ گاہے معنئ استفہام بدون انضمام کلمۂ استفہام از فحوائے کلام مفہوم میگردد و سامع از طرز تلفظ متکلم معنئ استفہام اخذ می کند۔ چنانکہ گوئی " خانہ روم ؟ ایں کتاب زید است ؟ پدر زید شب آمدہ بود؟ وغیر ذلک " وکلام استفہام در مواضع مختلفہ افادہ معنئ مختلفہ می کند و بہ قرائن مناسبہ تعیین معنی می تواں کردن۔ اعم ازینکہ حرف استفہام مذکور باشد یا نہ۔ چنانکہ در مقام استبطاء یعنی چیزے را در معرض توقف یا فتن۔ گوئی " چہ حیلہا کہ بکار نبردم ؟ ودر مقام تعجب گوئی از چیست کہ زید ہنوز از خانہ بیروں نیامدہ ؟ ودر مقام تنبیہ مخاطب چوں بر غلط کار بند باشد گوئی " چہ میکنی ؟ یا کجا میروی ؟ " مقصود آن است کہ بر غلط ہستی ودر مقام تہکم واستہزاء و تندیم چنانکہ شخصے را کہ در برابر دشمن بدولی نماید بگوئی " توئی کہ ترا رستم زماں گویند۔" وچنانکہ با دوستے کہ در دوستی دغل روا داشتہ باشد بگوئی " آیا تقاضائے مصاحبت قدیمہ ہمیں بود " ودر مقام تحقیر کسے گوئی " ایں کیست ؟ " باآنکہ تو میدانی کہ ایں فلاں کس است ودر مقام استبعاد گوئی ایں بداں سکے ماند ؟

واز انواع طلب صیغۂ امر است وآں عبارت است از طلب فعلے کہ غیر منع باشد بر طریق استعلاء۔ وعلماء اصول را دریں باب اختلاف بسیار

است کہ صیغۂ امر دلالت بر وجوب می کند یا بر اباحت و ندب و چوں دلائل ہر طائفہ خارج از مبحث ماست بترقیم معانیٔ مختلفہ آں اکتفاء مستحسن می نماید و شکے نیست کہ چوں بصیغۂ غائب باشد خالی از استعلاء نباشد و افادہ معنیٔ وجوب کند۔ سعدی گوید ؎

چوں بندہ خدائے خویش خواند
باید کہ بجز خدا نداند

یعنی واجب است کہ بجز خدا دیگرے را نداند۔ و بصیغۂ مخاطب گاہے افادۂ معنیٔ اباحت کند۔ اہلِ زبان در محاورہ می گویند "اگر فردا می آئی پیش من بیا یا پیش جناب آغا انشاء اللہ کارت سرانجام می یابد" یعنی پیش یکے از ہر دو یا پیش ہر دو یا نہ پیش یکے از ہر دو۔

و گاہے متضمنِ معنیٔ تعجیز مے باشد چنانکہ گوئی "اگر از دست ابنائے روزگار بالائے آسماں توانی رفتن برو" و گاہے اہانت چنانکہ در مثل گویند "سگ باش و برادر خورد مباش" و ہم گویند گم شو پدر سوختہ و گاہے تسویہ چنانکہ گوئی۔ "صبر کن یا فریاد آنچہ از دستِ تو رفت رفت"، و گاہے دعا سعدی گوید ؎

کریما بہ بخشائے بر حالِ ما
کہ ہستیم اسیرِ کمندِ ہوا

لہ۔ صیغۂ امر متکلم نیز در پارسی با لفظ باید مطرداً مستعمل است اہلِ زبان در محاورہ گویند "امروز باید برویم بزیارت جناب صدر اعظم" ۱۲ منہ

پوشیدہ نماند کہ پارسیاں در نظم اشعار صیغۂ بیا کہ امر حاضر است بالعموم در ابتدائے شعر می آرند و مقصود از اں ہیچ معانی از معانیٔ مسطورہ بالا نمی باشد بل مجرد برائے استلفات مخاطب بامرے کہ بعد از اں مذکور باشد می آرند۔ عرفی گوید ؎

بیا کہ با دلم آں مے کند پریشانی
کہ غمزۂ تو نکرد است با مسلمانی

وگاہے متضمن معنئے تنبیہ باشد و اساتذہ در غزل و مثنوی ساقی را بدیں اسلوب خطاب کردہ اند۔ نظامی گوید ؎

بیا ساقی از مے نشاں دہ مرا
از اں داروئے بیہشاں دہ مرا

طغرا گوید ؎

بیا ساقی کہ عید نوبہار است گلستاں جلوہ گاہ آں نگار است

حافظ گوید ؎

بیا ساقی بدہ رطل گرانم کہ در دستِ شبِ ہجراں اسیرم

و از انواع طلب صیغۂ نہی است و آں عبارت است از طلب امتناع از چیزے بطریق استعلاء، وہم افادۂ معانیٔ دیگر کند از انجملہ تہدید است چنانکہ شخصے را کہ از قبول نصیحت تو سرباز زند گوئی "حرفِ مرا مشنوی مشنو روزے چند صبر کن" دریں جملہ مقصود از صیغۂ نہی حقیقت نہی نیست بل بواسطۂ تہدید معنیٔ امر مقصود است۔

بدانکہ بعد ایں ہر چہار یعنی تمنی و استفہام و امر و نہی تقدیر شرط جائز است۔ چنانکہ در تمنی نظامی گوید

مرا کاشکے بودے آں دسترس
کہ نگذارمے حاجتِ کس بکس

یعنی اگر مرا دسترس بودے حاجت کس بکس نگذاشتمے و در استفہام سعدی گوید

چرا گفتم بشہر اندر نیائی   کہ بارے بندے از دل بر کشائی

تقدیر کلام این است بدو گفتم کہ چرا بشہر اندر نیائی تا بندے از دل غمزدۂ خود بر کشائی۔ یعنی اگر بشہر اندر آئی دل خود را از غم برہانی و در امر سعدی گوید

خواہی کہ خدائے بر تو بخشد
با خلق خدائے کن نکوئی

یعنی اگر با خلق نکوئی کنی خدا بر تو بخشد و در نہی سعدی گوید

مگو اندوہِ خویش با دشمناں   کہ لاحول گویند شادی کناں

یعنی اگر اندوہِ خویش با دشمناں بگوئی لاحول گویند۔

و تقدیر شرط در غیر مواضع مذکور ہم جائز است و از انواعِ طلب صیغۂ نداست و آں عبارت است از طلب اقبالِ مخاطب۔ بحرف ندا قائم مقام می خوانم لفظاً یا تقدیراً و گاہے حرفِ ندا در غیر ایں معنے استعمال یابد از انجملہ اغراء است۔ یعنی برانگیختن مخاطب را چیزے چنانکہ شخصے را کہ

تنظلم پیش آید گوئی "اے ستم دیدہ از چیست کہ گریہ مے کنی ؟" دریں جملہ مراد از صیغۂ ندا طلب اقبال آں شخص نیست ۔ چہ اقبال حاصل است بل مراد متکلم بر انگیختن است ۔ آں شخص را بر مبالغہ در اظہارِ تنظلم تا دیگرا بر مظلومیت او توجہ زیادے مبذول دارند ۔ و اختصاص چنانکہ گوئی "ہاں اے رفیق ! چندیں موجبِ تردد چیست من تنہا ایں مہم را می توانم از پیش بردن" دریں مثال متکلم منادے را از امثالِ او بہ ندا مختص ساخت ۔ و تعجب چناں کہ گوئی "اے عجب ایں چہ حرف است کہ بر زبان آوردہ ۔" و اظہارِ حسرت و اندوہ چنانکہ دریں شعر ؎

اے وائے بر اسیرے کز یاد رفتہ باشد
در دام ماندہ باشد و صیاد رفتہ باشد

مخفی مباد کہ گاہے در کلامِ بلغاء انشاء بصورتِ شرط می آید و ایں در جائے است کہ نظر بہ پاسِ ادب مخاطب بہ صیغۂ امر خطاب مستحسن نہ شمرند چنانکہ گوئی اگر جناب ایشاں توجۂ گرامی مبذول فرمایند مشکلے کہ دارم آسان می گیرم مقصود آں است کہ بر مشکل من متوجہ مباش ۔

اسمِ موصول

اسم موصول را چنانکہ در نحو مبین شدہ جملۂ می باید کہ آں را صلہ می نامند اما در علمِ معانی آنچہ از دانستن آں گزیر نیست آں است کہ لابد است مر اسم

موصول را از حیثیتِ مخصوصه که موجبِ اجتلابِ وصفِ معرفه بجمله می گردد۔ چنانکه انوری گفته است

ع

محمدؐ آنکه باقبالِ او دہد سوگند

روانِ پاکِ محمدؐ به ایزدِ متعال

اسم محمدؐ خبرِ مبتدا ء محذوف است کما مر۔ و جملۂ آنکه روانِ پاکِ محمدؐ باقبالِ او سوگند دہد۔ مصدر باسمِ موصول نعت است از اسم معرفه۔ پس میگوئیم که اگر متکلم نعتِ اسم معرفه بجملۂ مصدّره باسم موصول نمی کرد ممدوح را از اغیار امتیازے که بدیں نعت مراو را حاصل آمده متصور نمی بود و وزانش وزاں اسمے است که آں را با سمے موصوف سازند که باعلامتِ فاعلیت منضم باشد۔ چنانکه گوئی " مردِ دانشور یا خردمند و غیر فلک "۔ آیا مے تواں گفتن که مردِ دانش یا مردِ خرد بترکیبِ توصیفی معنیٔ دارد؟ الّا که از وادیٔ " زید عدل است " تجویزه نمایند۔ اما خالی از تکلف نیست پس ہمچناں که بے انضمامِ علامتِ فاعلیت بلفظِ دانش و خرد نعتِ اسمے نتواں کرد۔ نعتِ معرفه با جمله بدونِ اسم موصول ہم متصور نیست۔

اما دریں مقام نکته ایست که کشف آں از مہماتِ علم معانی است و آں این است که از چه روی گویند که نعتِ معرفه با جمله ممتنع است بخلافِ نکره که با جمله انش وصف می تواں کرد۔ در سببش گفته اند که ہمگی جملات در حکمِ نکره می باشد بدلالت اینکه جمله مستفاد است و مستفاد امرے مجہول می باشد نه امرے معلوم و

از ہمیں جہت در نوعیتِ جملہ گونۂ تنکیر حادث مے گردد۔ و با اسم نکرہ موافق افتد بخلافِ معرفہ کہ دریں معنیٰ جملہ را بداں موافقت نبود۔

وتبیین ایں مقال آن است کہ معرفہ را وقتے با جملہ وصف تواں کردن کہ اسم موصول میان معرفہ و جملہ واسطہ گردد و مخاطب از مضمونِ جملہ پیشتر آگاہ باشد یا مضمون جملہ امرے باشد کہ پیشتر در حضرتِ مخاطب وقوع یافتہ باشد۔ چنانکہ اگر زید را روزے دیدہ باشی کہ پیش متکلم شعرے می خواند۔ باز در وقتِ دیگر از متکلم استفسار کنی زید کہ آں روز پیش شما شعر مے خواند۔ باز کے می آید؟ حرف کاف دریں مثال مفید معنیٔ اسم موصول است و افادۂ کہ دریں اسلوب کلام مضمر است آن است کہ ذکرِ چیزے بصفتِ معلومۂ مخاطب از ذکر چیزے کہ خلافِ آن است تفاوتے عظیم دارد۔ زیرا کہ عاقل مے داند کہ وزانِ جملۂ "ایں آنکس است کہ برسمِ سفارت دریں ملک وارد شدہ" بروزانِ جملۂ "ایں کس برسمِ سفارت دریں ملک وارد شد" نیست و چوں ایں معنے را کما ہو علیہ بدانستی علت بودن جملۂ موصولہ در وصف معرفہ بہ نیکوترین وجہے برتو روشن گردد۔

قصر

در لغت بمعنی باز داشتن است و در اصطلاحِ معانی عبارت است از تخصیص چیزے بچیزے بر طریقِ مخصوص کہ معہود اہلِ زبان است و آں بر دو نوع

است - اول حقیقی - دوم غیر حقیقی - و ہر یک ازیں ہر دو بر دو قسم است اول قصر موصوف علی الصفۃ - دوم قصر صفت علی الموصوف و مراد از صفت دریں مقام نہ اصطلاح اہل نحو است بل مراد از معنی ایست عارض کہ قائم بغیر باشد - چوں کتابت کہ باذات زید قائم است مثال قسم اوّل از قصر حقیقی چنانکہ گوئی " زید نویسندہ بیش نیست " مفہوم ایں جملہ آن است کہ زید غیر از وصف نویسندگی وصفِ دیگر باخود ندارد و ایں قسم قصر در نفس الامر یافتہ نمی شود بجہت آنکہ حصرِ صفات بچیزے امریست متعذر بل محال پس اثبات صفتے و نفی ماسوائے آں بچگونہ صورت بندد -

و مثال قسم ثانی یعنی قصر صفت علی الموصوف و آں کثیر الوقوع است چنانکہ گوئی " دریں شہر غیر از مردم خواندہ کسے دیگر نہ بینی " مفہوم این جملہ آن است کہ وصف بودن دریں شہر جز مردم خواندہ دیگر کسے را دست ندادہ یعنی ناخواندہ را دریں شہر بودن حاصل نیست و گاہے ازیں قسم ثانی مبالغہ مقصود مے باشد - چوں افراد غیر مذکور را بازائے افرادِ مذکور بمنزلۂ معدوم قرار دہند - چنانکہ در مثال مذکور اگر در شہر بعضے از افراد مردم ناخواندہ ہم باشند و در برابر خواندگان ایشاں را قدر و منزلتے نہ بہی و وجود ایشاں بمنزلۂ عدم قرار دہی و چنانکہ نظامی راست ؎

نباید ز ما جز نظر کردنی	دگر خفتنی بازیا خوردنی

چوں اعمال و افعال دیگر را معتد بہ نمی دانند -

و قصر موصوف علی الصفۃ غیر حقیقی عبارت است از تخصیص امرے بصفتے غیر

صفت دیگر. یا تخصیص امرے بصفتے بجائے صفت دیگر و قصر صفت علی الموصوف غیر حقیقی تخصیص صفتے یا امرے غیر امرے دیگر یا تخصیص صفتے یا امرے بجائے امرے دیگر۔ و معنیٔ غیر صفت دیگر آن است کہ مخاطب اشتراک آں امر در دو صفت اعتقاد داشتہ باشد و متکلم آں را از ہر دو صفت بہ یک صفت تخصیص دہد۔ از انچہ کہ گفتیم معلوم شد کہ ہر یک از قصر موصوف علی الصفۃ و قصر صفت علی الموصوف بر دو قسم است اول تخصیص بہ چیزے کہ غیر چیزے دیگر باشد۔ دوم تخصیص بچیزے بجائے چیزے دیگر۔

چوں ایں قدر دانستی بدانکہ خطاب با قسم اوّل[۱] از ہر دو قصر یعنی قصر موصوف علی الصفۃ و قصر صفت علی الموصوف شخصے را کنند کہ معتقدِ اشتراکِ دو صفت در یک موصوف باشد در قصر موصوف علی الصفۃ۔ و معتقد اشتراک دو موصوف در یک صفت باشد در قصر صفت علی الموصوف۔ پس با جملۂ "زید نویسندہ بیش نیست" شخصے را خطاب کنند کہ معتقد اتصاف زید باشد با کتابت و شعر وغیرہ و با جملۂ "نویسندہ ہمیں زید است و بس" شخصے را خطاب کنند کہ معتقدِ اتصاف زید و عمرو باشد۔ با کتابت و ایں قسم قصر را در اصطلاح قصر افراد خوانند۔

و خطاب با قسمِ ثانی[۲] از ہر دو قصر یعنی قصر موصوف علی الصفۃ و قصر صفت علی الموصوف شخصے را کنند کہ بر عکس حکم متکلم معتقد باشد پس با جملۂ "زید ہمیں ایستادہ"

---

[۱] اے تخصیص بچیزے کہ غیر چیزے دیگر باشد ۱۲ منہ [۲] اے تخصیص بچیزے بجائے چیزے دیگر ۱۲ منہ

است وبس" شخصے را خطاب کنند کہ معتقد نشستن زید است ۔ نہ معتقد ایستادن و با جملۂ شاعر بجز زید کسے دیگر نیست شخصے را خطاب کنند کہ معتقد شاعریت عمرو باشد نہ شاعریت زید و در اصطلاح ایں قسم قصر را قصر قلب خوانند وہم بدیں قسم ثانی شخصے را خطاب کنند کہ ہر دو امر یعنی اتصاف امرے بصفتے وصفتے دیگر در قصر موصوف و اتصاف امرے بصفتے و امر دیگر بداں در قصر صفت بہ اعتقاد او مساوی باشند ۔ پس بدیں تعہد با جملۂ زید ہمیں ایستادہ است وبس شخصے را خطاب کنند کہ اتصاف زید بہ ایستادن و نشستن ہر دو گماں برد و بہ تعیین نداند و با جملۂ شاعر بجز زید کسے دیگر نیست شخصے را کہ اعتقاد شاعریت زید و عمرو داشتہ باشد بے تعیین یکے از ہر دو و ایں قسم قصر را قصر تعیین خوانند ۔

بداں کہ شرطِ قصر موصوف در قصر افراد آں است کہ میانِ ہر دو صفت منافات نباشد ۔ تا اعتقاد مخاطب در بابِ اجتماع ہر دو در یک موصوف صحیح تواند بود و شرط قصر موصوف در قصر قلب آں است کہ میانِ ہر دو صفت منافات باشد و شرط قصرِ تعیین معین نیست بل عام است کہ میانِ ہر دو صفت منافات باشد یا نہ ۔ فلہذا امثلہ کہ برائے قصر افراد و قصر قلب درست باشد ۔ برائے قصر تعیین ہم درست خواہد بود ۔

مخفی نماند کہ قصر را طرق مختلفہ است و ما بعضے را حوالۂ قلم می کنیم از انجملہ یکے عطف است چنانکہ از بابِ قصر موصوف در قصر افراد گوئی زید شاعر است

نہ کاتب[1]. و زید کاتب نیست بل شاعر است و در قصر قلب گوئی زید بیدار
است نہ خفتہ و زید بیدار نیست بل خفتہ است و اگر گوئی کہ در مثال اخیر
چوں لفظ بیدار نیست دلالت می کند بر خفتہ بودن زید پس ذکر لفظ بل خفتہ
است مستلزم تکرار باشد. گوئیم حال نہ آں چناں است کہ گمان بردہ زیراکہ
ہرچند لفظ بیدار نیست بر خفتہ بودن دلالت می کند اما از ہمیں قدر فائدہ
تنبیہ بر ردِ خطائے مخاطب حاصل نمی شود۔ چہ مخاطب معتقد جانب خلاف
است یعنی زید را بیدار گمان بردہ است۔ و از بابِ قصرِ صفت در
قصر افراد و قلب گوئی زید شاعر است نہ عمرو۔ و عمرو شاعر نیست
بل زید است۔

و از انجملہ یکے نفی و استثناء است چنانکہ از بابِ قصر موصوف در
قصر افراد گوئی زید جز شاعرے نیست و در قصر قلب گوئی زید را ہر سحرگاہ جز
درخواب نیابی و عرفی راست۔

بروح اللہ نخندانند حسن آفتاب ما
مگر بینند گریانش مگر یابند بریانش

مستثنیٰ منہ دریں بیت ہنگام است یعنی ہیچگاہ آفتاب ما را بروح اللہ
نخندانند مگر وقتیکہ او را بریاں یا گریاں یابند و از باب قصر صفت در قصر افراد
و قلب ہر دو بحسب اعتقاد مخاطب گوئی شاعرے جز زید کسے دیگر نیست۔
باید دانست کہ اصطلاح نفی و استثناء چنانکہ وضع الفاظ برآں دال

---

[1] حرف نہ دریں مقام برائے عطف است ۱۲ منہ

است تقاضائے آں دارد کہ حرف نفی را بر حرف استثناء مقدم آرند۔ چنانکہ در امثلہ می بینی و با ایں اختلاف اسلوب در معنی تفاوتے روئے ندہد۔

واز انجملہ ہم تقدیم است و آں عبارت است از مقدم آوردن چیزے کہ مستحق تاخیر است چوں تقدیم خبر بر مبتداء و تقدیم معمولات فعل بر فعل۔

نظامی گوید ؎

توئی گوہر آمائے چار آخشیج مسلسل کن گوہراں درمزیج

گوہر آمائے مبتداء موخر و توئی خبر مقدم است زیرا کہ مقصود متکلم ازاں آن است کہ تو گوہر آمائے چار آخشیج ہستی بل مقصودش آنکہ گوہر آمائے چار آخشیج ہمیں ذات اقدس تست وبس۔ پس ایں شعر مثال قصر صفت باشد و وزانش آن است کہ گوئی "من ہستم کہ باز داشتم ترا از دشمن تو" وزلالی خوانساری درمناجات گوید ؎

الٰہی من ترا دانم دگر ہیچ
دلم چوں خطِ ترسا می خورد پیچ

مقصود متکلم آن است کہ جز تو دیگرے را ندانم و ایں معنی از تقدیم ضمیر منصوب منفصل مخاطب بر فعل دست دادہ۔

بر قاری لبیب پوشیدہ نیست کہ از تقدیم و تاخیر کلمات در معنی مقصود تغیرے عظیم راہ می یابد و بسا باشد کہ معنیٔ قصر از فحوائے کلام بقرائن و احوال متکلم و مخاطب حاصل می گردد و اگر خواہی ایں معنے را بروجہ بصیرت تصدیق کنی دریں شعر شیخ نیکو تامل کن ؎

نہ من کردم از دست جورت نفیر
کہ خلقے ز خلقے یکے گشتہ گیر

مقصود متکلم آن است کہ نہ ہمیں من از دستِ جورِ تو می نالم بل ہمہ عالمیان نالان اند۔ می دانی ایں معنیٰ از چہ روئے صورت حصول بستہ استقامتِ طبع حکم می کند کہ تحقیق ایں معنی بر انفصالِ حرفِ نفی از فعل و تقدیم ضمیر مرفوع متکلم برآں مترتب گشتہ و اگر ور ترکیبِ کلمات ایں ہر دو موجب را بمعرض تغیر و تبدل ور آری از معنیٔ حصر دیگر در کلام نشانے نخواہی یافت و ازانجملہ است کلمۂ مرکہ مفید معنیٔ حصر است و افادۂ معنیٔ قصر کند۔ چنانکہ سعدی گوید ؎

مراورا رسد کبریا و منی کہ ملکش قدیم است و ذاتش غنی

مخفی نماند کہ طرق قصر علاوہ بریں کہ ذکر یافت دیگر ہم ہست کہ بعضے ازاں مخصوص بزبانِ تازی است۔ و ما آنچہ را کہ ور زبان پارسی مستعمل است حوالۂ قلم ساختیم۔ والعلم عند اللہ تعالیٰ۔

فصل و وصل

وصل عطفِ بعضے از جملہ است بر بعضے و فصل بخلافِ آں و مسائل ایں باب از علمِ معانی را ادق و اغمض گفتہ اند و بعضے برآنند کہ بلاغت شناختن حقیقت فصل و وصل است یعنی کسے کہ از ادراکِ مقامِ فصل و وصل حظے ندارد او را بلیغ نتواں گفت و غیر از زیرک لطیف الطبع کہ بلاغت در فطرت او ودیعت نہادہ

باشد احدے را نمی رسد کہ بدعوئ مہارت فصل و وصل گردن برا فرازد و چوں دولت ایں سعادت کسے را بتوفیقِ ازلی میسر آید ہر آئینہ او را احرازِ فضیلت علم معانی بر وجہِ اصوب و اتم دست دہد۔

در نحو قرار یافتہ کہ عطف بر دو گونہ است۔ اول عطف مفرد بر مفرد و ثانی عطف جملہ بر جملہ و ما اولاً بفائدۂ عطف مفرد بر مفرد می پردازیم سپس فائدہ عطفِ جملہ بر جملہ را شرح دہیم۔

بداں کہ فائدۂ عطف مفرد بر مفرد آن است کہ ثانی را با اول در سلسلۂ حکمے فراہم آرند۔ یعنی ثانی و اول را با فعل ہم نسبت سازند۔ تا اگر اول در حکم فاعل باشد ثانی نیز فاعل آں فعل بود۔ و اگر اول در حکمِ مفعول است ثانی نیز مفعول آں فعل باشد و ہمچنیں اگر یکے در حکمِ مبتدا یا خبر یا مضاف یا مضاف الیہ وغیر ذٰلک باشد۔ بر دیگر نیز ہماں حکم عائد گردد۔ و بالجملہ اول و ثانی ہر دو بے ہیچ تفاوت در یک حکم شریک باشند۔

سعدی گوید

یا رب ز باد فتنہ نگہدار خاکِ پارس
چندانکہ خاک را بود و باد را بقا

یعنی چندانکہ خاک و باد را بقا بود۔

و عطف جملہ بر جملہ را دو صورت است اول آنکہ جملۂ معطوف علیہ حیثیتے داشتہ باشد کہ بر طریق فاعل یا مفعول یا چیزے دیگر با فعلے یا اسمے تعلق دارد و

بہماں حیثیت جملۂ ثانیہ را بروے عطف کنند تا ہر دو بحیثیتِ واحدہ دریک حکم جمع آیند۔ بنابریں ایں عطف از قبیل عطف مفرد بر مفرد باشد چنانکہ سعدی گوید "حکما گفتہ اند تونگری بدل است نہ بمال"۔ دریں مثال کہ ہر دو جملۂ اسمیہ متضمن است جملۂ ثانیہ معطوف است بر جملۂ اولیٰ و ہر دو جداگانہ مفعول فعل گفتہ اند واقع شدہ و چنانکہ گوئی "از خانہ بیروں آمدم و بادِ حرف زدم موجب ملال جناب آقا افتاد"۔ ہر دو جملۂ معطوف و معطوف علیہ فاعل فعل افتاد واقع شدہ و در جملۂ "در معرکۂ کارزار آئی و مردانہ جاں دہی بہ از آنکہ چوں زناں بربستر" ہر دو جملۂ اولین معطوف علیہ با معطوف مبتدا واقع شدہ یعنی بیروں آمدن و جاں دادن در معرکۂ کارزار۔

اما صورتِ ثانی از عطف جملہ بر جملہ آن است کہ ہر دو جملہ را در سلکِ حکمے منتظم نتواں کرد۔ زیراکہ حیثیت آں یکے غیر حیثیت دیگرے باشد چنانکہ گوئی "زید آمد و عمرو بگریخت" دریں مثال نتواں گفت کہ حرف عطف ہر دو جملہ را از روئے قواعد نحو در سلک حیثیت واحدہ منتظم ساختہ۔ بل ہر دو جملہ در جائے خود حیثیتے جداگانہ پیدا کردہ و ہمیں عطف است کہ اکابرِ علماء را از معرفتِ ضرورت و عدم ضرورت خود متحیر ساختہ زیراکہ می تواں گفت کہ چہ فرق است میانِ ایرادِ ہر دو جملہ با عطف و میانِ ہر دو بے عطف۔ یعنی قائل را می رسد کہ بگوید میانِ معنئ زید آمد و عمرو بگریخت با حرفِ عطف و میانِ معنئ زید آمد عمرو بگریخت بے حرفِ عطف فرقے نیست و طالبِ ہوشمند را ناگزیر است کہ دریں مسئلہ بغور وارسد

تا بداند کہ مطلوب این نوع عطف چیست و مقصد آں چہ؟

سوال۔ پیداست کہ غرضِ عطف مفرد بر مفرد افادۂ فراہم آوردن دو چیز باشد در حکمے چنانکہ مذکور شد و ہمچنین است فائدہ عطف جملہ بر جملہ کہ در باب سبق ذکر یافت اما فائدۂ عطف جملہ بر جملہ در مثال زید آمد و عمرو بگریخت ظاہر نیست زیرا کہ واؤ عطف دو چیز را در یک حکم فراہم آرد و درین صورت حکمے معلوم نیست کہ در آں ہر دو را فراہم آرند۔ پس فائدہ عطف چہ باشد؟ جواب آن است کہ ہر چند حکمے بظاہر معلوم نیست کہ بواسطۂ حرف عطف ہر دو را در آں فراہم آرند۔ اما دریں نوع عطف امرے موجود است کہ ہر دو جملہ را در اں جمع مے آریم و آں این است کہ کلام "زید آمد و عمرو بگریخت" بر زبان نمی آریم تا زید و عمرو را بمنزلۂ نظیر یک دیگر و شریک در امرے باور نہ کنیم و ضروری است کہ زید را حیثیتے حاصل شدہ باشد کہ سامع بعد از استماعِ حال زید منتظر آں باشد کہ حالت عمرو را بداند و حالت زید سبب حالتِ عمرو باشد۔ چہ تا این معنے در ہر دو متحقق نگردد عطف را ہیچ معنی متصور نیست و ہمچناں باشد کہ گوئی "امروز از خانہ بیرون آمدم و زید را مدت دہ سال است کہ ندیدہ ام" خوب می دانی کہ میان ہر دو جملہ ربطے معلوم نیست و لہذا کلام بے معنی است و از ہمیں قبیل است این شعر ؎

زمانہ تیغ بدست است و آب دریارا
بکیل مشت کراشد مجالِ پیمودن

چگونہ مے بینی بے ربطی میان بودن زمانہ تیغ بدست وعدم امکان پیمودن آب دریا بکیلِ مشت چہ بظاہر میانِ ہر دو امر مناسبتے نیست تا تجویز عطف ثانی بر اول درست آید۔

پوشیدہ نماند کہ چنانکہ مسند الیہ دریں نوعِ عطف در جملۂ اولیٰ واجب است کہ با مسند الیہ جملۂ ثانیہ تعلق نظیر وشبیہ یا نقیض بودن داشتہ باشد۔ ہمچنیں واجب است کہ مسند در جملۂ ثانیہ نظیر وشبیہ یا نقیض مسند جملۂ اولیٰ باشد چنانکہ اگر گویند" زید بلند بالا است وعمرو شاعر" کلامے باشد کہ مستمعان قائلش را بریشخند گیرند زیرا کہ میان بلند بالا بودن وشعر گفتن ربطے نیست نعم اگر گویند" زید کاتب است وعمر شاعر" یا" زید بلند بالا است وعمرو کوتاہ قامت" ہر آئینہ کلامے بلیغ باشد۔

وبالجملہ ضروری است کہ معنیٔ جملۂ اولیٰ با معنیٔ جملۂ ثانیہ مشابہتے ومشاکلتے داشتہ باشد تا یکے را الفتِ دیگرے تواں گفتن یعنی میان ہر دو مسند الیہ نوعے از تشابہ احوال باشد کہ حال یکے از ہر دو بحال دیگرے در نفسِ سامع مضموماً ومجتمعاً استقرار یابد۔ چنانکہ گویند" علم نور است وجہل ظلمت۔

سعدی گوید ؎

نانم افزود و آبرویم کاست

بے نوائی بہ از مذلت خواست

وایں معنی را بوضوحِ تمام تواں دریافتن در جائے کہ ہر دو جملہ را مسند الیہ شیٔ

واحد بود۔ چنانکہ گویند "زید می دہد و می ستاند" و می خرد و می فروشد و می بندد و می کشاید وغیر ذٰلک۔ فائدہ عطف دریں امثلہ بقوتِ تمام ظاہر می شود زیراکہ بواوِ عطف دو فعل را بسوئے یک مسند الیہ اسناد می کنند یعنی محدث عنہ یا دو وصف متصف است و اگر حرفِ عطف را حذف کنی و بگوئی "زید می دہد می ستاند" احتمال است کہ سامع مسندِ ثانی را مبطل مسندِ اول گمان برد کہ مقصودِ متکلم نیست و باوا و اگرچہ بظاہر دو فعل است اما ہر دو را بمنزلۂ فعل واحد باید دانست۔ چنانکہ دریں شعر ؎

ازاں نقشِ نوی با کہنگی بست　　　کہ ہم جاں بخش و میرانندہ او ہست

میراندن و زندہ کردن ہر دو را بمنزلۂ فعلِ واحد قرار دادہ اسناد آں بسوئے ضمیرِ غائب نمودہ ھُو محی و ممیت ہر چند احیا و اماتت دو فعل است اما در نفوس بالعموم استقرار یافتہ کہ نسبت بفاعلِ حقیقی بمنزلۂ فعلِ واحد است۔

درباب فصل و وصل قضیۂ شرط و جزا مقتضئ تحقیق اصلے عظیم است صورتش آں است کہ چوں دو جملہ را کہ یکے بر دیگرے معطوف باشد مجتمعاً شرط قرار دہند معنئ شرط نہ در ہر یک از ہر دو منفرداً متحقق است و نہ در یکے از ہر دو منفرداً بے تعلق دیگرے بل معنئ شرط در ہر دو مجتمعاً ثابت است۔ چنانکہ گوئی اگر دیگر گرد ایں کار گردی و دراداے لوازم منصب تہاون جائز داشتی ترا زیر چوب شلاق می کشم۔ دریں مثال در ہر دو جملہ کہ یکے بر دیگرے معطوف است یک شرط قرار یافتہ کہ یک جزا می خواہد و اگر ہر یک از معطوف علیہ و معطوف منفرداً بطریق استقلال

شرط قرار دہند دو شرط باشد و دو شرط را دو جزا می باید۔ اما چنانکہ می بینی در مثالِ مذکور ہمیں یک جزا واقع شدہ و اگر گویند کہ شرط منفرداً در یک جملہ از ہر دو قرار یافتہ و دیگرے را در شرط دخلے نیست لازم آید شریک بودن چیزے در جزم بالشرط کہ شرط نیست و فساد آں ظاہر است و ما چون در معنی مثال مذکور بہ تامل مے نگریم چناں بوضوح می پیوندد کہ جزا شرط امرے است کہ وجوب آں بہ مجموع مفہوم جملتین تعلق دارد نہ با مفہوم یکے از ہر دو جملہ. کما ہو الظاہر

و باید کہ قاری آگاہ باشد ازیں کہ سبیل ایں نوع دو جملہ کہ ہر دو را بمنزلۂ جملۂ واحدہ قرار می دہند سبیل آں دو جزو است کہ باجتماع ہر دو جملہ منعقد شود و مجموع جملہ بمنزلہ خبر یا صفت یا حال وقوع یابد چنانکہ گوئی زید پدرش درگذشت و زید پدرش مردے خردمند است و امروز با مردے کہ پدرش کریم الطبع است برخوردم و زید سوارہ پیش من آمد و غلامش در پئے او دواں بود پس ہمچنانکہ خبر وصفت و حال لامحالہ از اجتماع ہر دو جزو حاصل می آید شرط را نیز ہمیں حال است کہ از اجتماع ہر دو جملہ حاصل مے آید نہ از یکے از ہر دو۔

در باب ضرورتِ ایراد رابطہ چنانکہ در بعضے از مفردات معہود است کہ صفتے را با اسمے ربط می دہند و بحرف عطف احتیاج نمی افتد۔ سعدی گوید ؎

خداوند بخشندۂ دستگیر　　کریمے خطا بخش پوزش پذیر

ہمچنیں در ترکیب جملہ با جملہ در بعضے از مواد کہ بیشتر از قبیل صفت و تاکید می باشد۔ حاجت بایراد حرف عطف نمی افتد۔ سعدی گوید ؎

مہتری در قبولِ فرمان است　　ترکِ فرمان دلیلِ حرمان است

مصرع ثانی بمنزلۂ تاکید مصرع اول است حاجت باپرا دعطف ندارد زیرا
کہ مفہوم مصرع ثانی آن است کہ ترکِ فرمان موجبِ حرمان است و بر طریق اعتبار
مفہوم مخالف می تواں گفتن کہ قبول فرمان موجب سعادت است و این مفہوم
بعینہٖ مفہوم مصرعِ اول است۔ گویا متکلم بر طریق تاکید می گوید ؎

مہتری در قبول فرمان است
مہتری در قبول فرمان است

پس مصرع ثانی بمنزلہ تاکید و تحقیق مصرع اول است وہم ازیں قبیل
است ایں قطعہ شیخ قطعہ ؎

اے کریمے کہ از خزانۂ غیب | گبر و ترسا وظیفہ خور داری
دوستاں را کجا کنی محروم | تو کہ با دشمناں نظر داری

شکے نیست کہ شعر ثانی تاکید و تحقیق شعر اول می کند چہ مفہوم شعر اول
آن است کہ دشمنانِ خود را از رحمتِ عامۂ خویش محروم نگذاشتہ بطریقِ
لزوم می تواں گفتن کہ دوستانِ تو بر وجہٖ اولیٰ از خزانۂ رحمتِ تو بہرہ ور
ہستند۔ پیدا است کہ مفہوم شعر ثانی غیر ازیں مفہوم چیزے با خود ندارد پس
شعر ثانی تاکید شعر اول است۔

بدانکہ بسیارے از نا واقفانِ اصول معانی کہ از فہم دقایق کلامِ بلیغ
قاصر ہستند پے بمقصود متکلم نبردہ دریں نوع اسلوبِ کلام جملۂ ثانیہ را بر استیناف حمل
می کنند و آنرا از ماقبل منقطع گماں برند ولعمری انہم قد ضلوا و اضلوا و استیناف
را محلے است کہ اگر متکلم در آں عطف کند معنئ کلام فاسد گردد۔

اما فرق میانِ آں دو جملہ کہ یکے بعد دیگرے بربطِ صفت و موصوف یا تاکید و موکد یا بیان و مبیّن مربوط باشند و میان آں دو جملہ کہ ازیں نوعِ تعلق عاری باشند برادیبِ لبیب از ضروریاتِ علم معانی است زیرا کہ بسا باشد کہ ایں فرق نظر بدقت و غموض معرفت فصل و وصل بربسیارے از اذکیاء مخفی مے ماند۔ تا بہ اغبیاء چہ رسد و استیناف فی الحقیقت قطع کلام است از ماقبل بہ نحویکہ مابعد آں را با ماقبل ربطے و تعلقے از روئے قواعد نحو تجویز نتواں کردن بل مابعد کلامے باشد کہ بعد از اتمام ماقبل آں را مجدداً آغاز دہند۔ بسببِ آنکہ غالباً جملہ اولیٰ متضمن سوالے باشد کہ از فحوائے کلام مفہوم می گردد۔ و جملہ ثانیہ کہ آں را مستانفہ نامند بمنزلۂ جواب مے آرند۔ چناں کہ گوئی ’’دمن سخن او را استوار ندارم بحکم آنکہ آنچہ نظر بحالات متوقع باشد در انصرام آں باید کوشید مہمے سترگ درپیش است و خصم در فراہم آوردن جمعیت خویش۔

دریں کلام جملۂ مہمے سترگ درپیش است معطوف علیہ است و جملہ خصم در فراہم آوردن جمعیت خویش معطوف و ہر دو جملہ مجتمعاً کلامے است کہ از ماقبل منقطع است حاجت بہ ایرادِ حرف عطف ندارد زیرا کہ عطف بر جملہ آنچہ نظر بہ حالات الخ منجر مے گردد بفساد معنی۔ چہ لازم مے آید عطف بر جملہ کہ سبب فعل منفیٔ سابق الذکر است۔ و جملۂ ثانیہ یعنی مہمے سترگ الخ نہ سبب است و نہ داخل سبب بل جواب سوالے

است مقدر۔ تقدیرش اینکہ حالا نظر بہ حالات چہ چیز متوقع است بجوابش گفت مجھے ستر گ الخ سعدی گوید ؎

بحسرت در زمیں رفت آں گلِ نو

صبا بر استخوانش گل دماناد

مصرع ثانی بر طریق استیناف است چہ توجیہ کلام آن است کہ چوں آں گلِ نو کہ مراد از شاہزادۂ جوانمرگ است بحسرت از دارِ دنیا رحلت نمود۔ سزا او ارچہ اجر باشد۔ بجوابش گفت کہ صبا بر استخوانش گل دماناد۔ و مؤلف راست ؎

بپرسیدش کہ چونی گفت رنجور غمِ جانکاہِ دردت چشمِ بد دُور

دریں شعر چنانکہ مے بینی دو استیناف واقع شدہ بدیں تقدیر کہ عادت مالوفۂ مردم برآں رفتہ کہ چوں از کسے بپرسند کہ حال تو چیست واو می گوید کہ بیمار ہستم بارِ دیگر از وے بپرسند کہ علتِ تو چیست او بجوابش علت خود را اظہار مے کند۔ ہمچنیں دریں شعر در جوابِ سوال اول گفت کہ رنجور ہستم و بجواب سوالِ ثانی کہ مقدر است گفت غمِ جانکاہ دردِ تو مرا بیمار ساختہ و ایں سوال از فحوائے کلام مفہوم می گردد و چوں بیمارِ محبت علت خود را دوست می دارد و نمی خواہد کہ بہ شود بارِ دیگر استینافاً می گوید کہ چشمِ بد دور۔ یعنی خدا ایں علت مرا بچشمِ بد مرساد۔ کہ بہ شود زیرا کہ ایں علت عین صحت من است و جملۂ چشمِ بد دور جواب سوالے است مقدر کہ جملۂ اولیٰ یعنی رنجور ہستم بعلتِ غمِ جانکاہ دردِ تو۔ برآں

دلالت می کند تقدیرش اینکه می خواہی خدا علتِ ترا دفع کند؟ گفت چشم بد دور یعنی نمے خواہم۔

واگر دریں نوعِ اسلوب کلام کہ آں را باستیناف یاد کردیم وارسی معلوم تو گردد کہ سوالے مقدر بیش از سہ قسم نہ بود۔ یکے آنکہ سوال از مطلق سبب بود چنانچہ دریں شعرِ سابق یعنے چیست سبب علت تو۔ زیراکہ در عرف متقرر است کہ چوں گویند کہ فلانے علیل است از سبب علت او سوال کنند و نمی گویند کہ سبب علتِ او چنین است و چنان است۔ دوم آنکہ از سببِ خاص سوال کنند۔ چنانکہ مولف راست ؎

زہیر چرخ نتوانم گریزم

زہیر چرخ جز ایں کار ناید

تقدیر سوال اینکہ آیا پیر چرخ را ہمیں کار است؟ بجوابش گفت بلے از پیر چرخ جز ایں کار چیزے دیگر متصور نیست۔ سوم اینکہ سوال از غیر ایں ہر دو صورتِ مذکورہ باشد۔ چنانکہ مؤلف راست ؎

مرا گویند دردِ او ندارم

غلط گفتند از دردش نزارم

تقدیر سوال این است کہ آیا مردم راست می گویند یا غلط بجوابش گفت غلط می گویند۔

بدانکہ استیناف گاہے بہ اعادۂ اسمے متانف عنہ و گاہے بہ ایراد صفتے می آرند۔ مثالِ اعادۂ اسم۔ مولف راست ؎

مروت کردہ بارے بہ یارے
بہ یارے غمگسارے جاں نثارے

ومثالِ ایرادِ صفتے بہ تغیرِ مصرع ثانی ؎

مروت کردہ بارے بہ یارے
وفادارے رہِ محنت سپارے

واین نوع استیناف موثر تر افتد چہ ذکرِ صفتے مستانف عنہ منطوی بر علتِ مسند است یعنی مروت کردن۔ وگاہے استیناف بتمامہ حذف کنند و چیزے دیگر بجائش آرند۔ چنانکہ سعدی گوید ؎

پنداشت ستمگر کہ ستم بر ما کرد
بر گردنِ او بماند و بر ما بگذشت

تقدیرش اینکہ ستمگر در گمانِ ستم کردن بر صواب است یا بر خطا؟ جوابش آنکہ بر خطا است ومصرع ثانی کہ متضمن معنئ جواب است قائم مقام این جواب است۔

مخفی نماند کہ بسا باشد کہ خبر را بصورتِ انشاء می آرند و این نوعِ اسلوبِ کلام را در نفوس تاثیرے عظیم باشد۔ چنانکہ سعدی گوید ؎

سگ آخر کہ باشد کہ خوانش نہند
بفرمائے تا استخوانش دہند

مصرع اول مشتمل است بر معنئ استفہام کہ مشعر از انشاء است اما در معنی خبر است۔ چہ مراد آن است کہ سگ فرومایہ ترینِ حیوانات است واین جملہ خبر است نہ انشاء وگاہے بالعکس یعنی انشاء را بصورت خبر می آرند و

این ہم موجب تقویتِ معنیٔ مراد می افتد۔ چنانکہ دریں شعر ؎

دریں دارِ مکافات آنکہ بدکرد	نہ با جانِ کسے با جانِ خود کرد

یعنی بد مکن و ایں جملۂ انشاء است۔

چوں ازیں معنے آگاہ شدی بداں کہ ہر گاہ دو جملہ درپئے ہم در کلامے وقوع یابند یا ہر دو لفظاً و معناً خبر باشند یا انشاء یا ہر دو لفظاً خبر باشند و معناً انشاء، یا بالعکس یا اول انشاء باشد و ثانی خبر یا بالعکس یا اول لفظاً خبر باشد و معناً انشاء، یا بالعکس۔ پس در جمیع ایں صورِ مذکورہ نظر باید کرد بضرورتِ امرے جامع کہ میانِ ہر دو جملہ متحقق باشد و لابد است کہ جامع باعتبارِ مسند الیہ و مسند اعم ازیں کہ ہر دو اسمیہ باشند یا فعلیہ یا یکے اسمیہ باشد و دیگرے فعلیہ بوضاحتِ تمام ثابت باشد چہ معرفتِ فصل و وصل موقوف بر عدم و وجود جامع است۔

و جامع میانِ دو جملہ گاہے عقلی باشد و آں امرے است کہ بسببِ آں عقل مقتضی باشد جمع ہر دو را در قوتِ عاقلہ بنا برآں کہ ہر دو متحد النصور باشند یا متماثل یا متضائف۔ زیرا کہ قوتِ عاقلہ مثلین را از تشخص خارجی مجرد ساختہ ازاں انتزاع معنیٔ کلی نمودہ ادراک آں مے کند۔ چوں ادراکِ معنیٔ انسان کہ مشترک است میان زید و عمرو و غیرہما۔ و آں مفہوم کلیٔ انسان است و مراد از تماثل دریں مقام آن است کہ ہر دو در صفتے کہ با ہر دو نوعے از اختصاص داشتہ باشد شریک باشند و متضایف بودن ہر دو اسبت بحیثیتے کہ

تعقلِ یکے بے تعقلِ دیگرے امکان ندارد چوں تعقل علت بہ نسبت تعقل معلول وبالعکس و تعقلِ اکثر نسبت بہ تعقلِ اقل وغیر ذلک۔ وگاہے وہمی وآں امرے است کہ بسببِ آں وہم ہر دو را در قوت مفکرہ فراہم آرد بنا برآں کہ میان تصور ہر دو شبہ تماثل باشد۔ چناں کہ میانِ تصور بیاض وحمرتِ دو جامہ۔ چہ قوتِ عاقلہ را با حکمے دریں نوع تماثل کہ از جزئیات است تعلقے نیست۔ چناں کہ میانِ تصور متضادین چوں سواد وبیاض وکفر وایمان وغیر ذلک۔ وگاہے خیالی وآں امرے است کہ خیال ہر دو را در قوتِ متخیلہ فراہم آرد واسباب فراہم آوردن مختلف است واز ایں جاست کہ صور ثابتہ در خیالِ ہر یک از افرادِ انسانی بر یک ہیئت نہ باشد چہ می تواند کہ بعضے از صور در خیالِ زید براں ہیئت نہ باشد کہ در خیالِ عمرو ثابت است وبعضے از صور کہ از خیالِ زید گاہے غائب نشود در خیالِ عمرو گاہے وقوع نیابد۔

ازیں کہ گفتہ آمد بوضوح مے پیوندد کہ حال میانِ دو جملہ گاہے برغایتِ انقطاع یکے از دیگرے مبنی باشد۔ بنا بر اختلاف ہر دو در خبر وانشاء۔ وایں اختلاف اعم است ازیں کہ لفظاً باشد یا معناً۔ وگاہے باشد کہ حال میان ہر دو مبنی بر غایت اتصال باشد۔ بناء بر بودن ہر دو بر ربط موصوف وصفت یا موکد وتاکید وگاہے باشد کہ حالِ ہر دو میانِ غایت انقطاع وغایتِ اتصال متوسط باشد بصورتِ اولیٰ وثانیہ ترک عطف واجب است وبصورتِ ثالثہ عطف

ضروری است ۔

ایجاز و اطناب

علماء بلاغت ایجاز و اطناب را از قبیل امور اضافیہ قرار دادہ اند و گفتہ اند کہ نتوانیم تعیین مقدار کلامے کردن کہ آں را معیار کلی قرار دادہ افراد مختلفۂ کلام را بداں موازنہ کنیم ۔ زیرا کہ کلامے نسبت بہ کلامِ دیگر کہ ازاں زائد است موجزے تواند بود و ہمچنیں کلامے نسبت بہ کلامِ دیگر کہ ازاں ناقص است مطنب ۔ بل کلامے را کہ متعارف اوساط الناس است معیار تواں گرفت ۔ چہ کلامِ ایشاں در ادائے معنیٔ مقصود نہ قابل مدح می باشد نہ قابلِ مذمت نظر بدیں معنے می تواں گفتن کہ ایجاز ادائے معنیٔ مقصود را گویند بعبارتے اقل از متعارف عامۂ ناس بہ نحوے کہ مخل معنے نباشد و اطناب ضد آن است یعنی ادائے معنی بعبارتے اکثر از آں کہ خالی از فائدہ نباشد و اگر الفاظِ عبارت در ادائے مقصود نہ اقل باشد نہ اکثر آں را مساوات گویند ۔

وصاحب کتاب المعجم فی معاییر اشعار العجم گفتہ کہ معنیٔ بلاغت آن است کہ آنچہ در ضمیر باشد بلفظ اندک بے آنکہ بتمامِ معنیٔ آں اختلال راہ یابد بیان کند و در آنچہ بہ بسطِ سخن احتیاج افتد از قدرِ حاجت در نگزارند و بحدِ ملال نرسانند و اہلِ نقد گفتہ اند کہ بلاغت لفظ نیکو است با صحت معنی و فصاحت پاکیزگیٔ سخن است از دشواری و بلاغت در سہ نوعِ سخن پیدا شود ۔ ایجاز

ومساوات وبسط (اطناب) اما ایجاز آن است کہ لفظ اندک بود ومعنیٔ آن بسیار چنانکہ سنائیٔ گفتہ است ؎

تا بحشر اے دل ار ثنا گفتی — ہمہ گفتی چو مصطفیٰ گفتی

ومساوات آں بود کہ لفظ با معنی برابر بود۔ شاعرے گفتہ است۔ ؎

سوال رفتے پیشِ عطا ہمیشہ کنوں
ہمی عطائے تو آید پذیرہ پیشِ سوال

وبسط آن است کہ معنی را بہ الفاظِ بسیار شرح کند وبچند وجہ آں را موکد گرداند۔ چنانکہ اگر لفظے مشترک المعنی باشد بیانِ مرادِ خویش ازاں بکند واگر تفسیرے احتیاج افتد در رفع التباس اشباعے بجا آورد۔ پس تشبیہات واستعارات جملہ از بابِ ایجاز است وایغال ولف ونشر وتقسیم وہرچہ ازیں صناعات از برائے زیادت بیانے یا رفع اشتباہے استعمال کند۔ ہمہ از قبیل بسطِ سخن است وچناں کہ گفتیم در ایجاز ومساوات باید کہ از اخلالِ معنی محترز باشد در بسط نیز باید کہ از اطنابِ بے فائدہ واستعمال الفاظ غیر محتاج الیہ اجتناب واجب داند۔

وبالجملہ کلام را از ہرزہ وفضول پاک ساختن ووسعتِ نطاق معنی را ملحوظ داشتن ایجاز است۔ وازیں جاست کہ علی ابن ابی طالبؓ کہ درفنِ بلاغت تالیٔ صاحب جوامع الکلم است۔ صلی اللہ علیہ وسلم فرمودہ اند" ماراٰیتُ بلیغاً قطّ الّا ولہ فی القول ایجاز و

فی المعانی اطالۃً وکلام را بروجہ تبیینِ معانی بسط دادن بہ نحوے کہ مشتمل بر فوائد و مصالح باشد و از حشو و زوائدے کہ در معنے دخلے ندارد۔ پاک نمودن اطناب است و اگر الفاظ بقدر معانی و معانی بقدر الفاظ باشد بے آنکہ در نقصان و زیادت تفاوتے داشتہ باشد۔ آں را مساوات خوانند و ایں متوسط است میانِ ایجاز واطناب۔

باید دانست کہ ایجاز از بلغاء است و ہم اطناب حدِ ایشاں۔ اما مساوات متعارف عامۂ ناس است کہ نہ بلاغت دارند و نہ فہاہت و آنچہ بعضے از ادباء گفتہ اند کہ اطناب مشترک است میانِ خواص و عوام محل نظر است زیرا کہ اطناب نہ آن است کہ کلام را با حشوِ بے ضرورت کہ مبنی بر مصلحتے نہ باشد۔ بسط دہند بل نظر بہ مقتضائے حال کلام را تطویل دہند و ادراک مقتضائے حال کار بلغاء است نہ شیوۂ جہلا و محققین فن بلاغت گفتہ اند کہ ہر یک از ایجاز و اطناب را محلے است درخورِ آں تا یکے را در جائے دیگرے نتواں نہادن و ادیب بلیغ آن است کہ ضرورتِ محل را مواز نہ کند تا چیزے کہ مناسب آں محل است بعمل آرد۔ زیرا کہ حاجت ایجاز در محل خود بر نسبت حاجت اطناب است در محل خود۔

آوردہ اند کہ یحییٰ ابن خالد برمکی دو کس از کُتّاب را فرمان داد تا بر موضوع معین انشاء کتابے نمایند ہر دو بر طبق اشارت وے

در انشاءِ کتابے سعیِ بلیغ کردند۔ یحییٰ چوں مسودۂ ہر دو را بمطالعہ در آورد دید کہ یکے بہ تنگنائے ایجاز راہ پیمودہ و دیگرے بفراخنائے اطناب قدم سودہ۔ آں را گفت نتوانم بیفزائم و ایں را گفت نتوانم بکاہم۔ والحق آنچہ گفت براستی نزدیک تر است چہ ہر متکلم بلیغ نظر بہ قرائن و احوال سررشتۂ ایجاز و اطناب را حسب اقتضائے حال نگاہ دارد و چوں ادراکِ قرائن و احوال ہر شخصے را بر یک وزن دست ندہد۔ ایجاز و اطناب را ہم معیارے متعین نتواں کردن۔

امامساوات۔ چنانکہ سعدی گوید۔ ع

دشمن چہ کند چو مہرباں باشد دوست

عبارتِ ایں مصرع درادائے معنیٔ مقصود نہ کم است نہ زیادہ بل متوسط است میان ایجاز و اطناب۔

واما ایجاز بر دو نوع گفتہ اند یکے ایجاز قصر و دیگر ایجاز حذف ایجاز قصر قلت الفاظ و کثرت معانی را گویند و ایں نوع ایجاز در زبان پارسی مخصوص بہ شیخ شیراز است و کتاب گلستانش شاہد ایں مقال در تباہیٔ حال ظالمے کہ آتش در انبار مِش انتاد و جملہ املاکش پاک بسوخت مے گوید۔ از بستر نرم ش بر خاکستر گرمش نشاند۔ در توصیف جملہ کہ بر حدِ اعجاز رسیدہ ہمیں بس است کہ شیخ ابوالفضل باآں فصاحت و بلاغت کہ داشت مے گوید

"ہمہ شب سر بجیبِ تفکر فرو بردم تا جملۂ ہم معنیٔ ایں جملۂ شیخ بدیں سلاست و عذوبتِ الفاظ و جامعیت و وسعتِ معنی انشا کنم نتوانستم و دم از عجز زدم" وہم در واقعۂ جوانِ مشت زن کہ با ناخدائے کشتی دست و یخہ شدہ بود می گوید۔

"چنداں کہ دستِ جواں بریش و گریبانِ ملاح رسید او را بخود در کشید و بے محابا فرو کوفت۔ یارش از کشتی بدر آمد کہ پشتی کند ہمچناں درشتی دید پشت بگردانید" بہ بیں تا چہ اختصار است کہ بلاغت را از آں آبے بر روئے کار است و با ایں ایجاز کہ اِنّ مِنَ البیانِ لسِحرًا در شان اوست۔ خللے در ادائے معنی مقصود راہ نیافتہ۔

و در واقعۂ پیر مردے کہ دخترے نازنین پری روئے را بحبالۂ نکاح در آورد و بہ سخنانِ رنگین و دل آویز می خواست تا دلِ او را بدست آرد و خود را بوے سپارد۔ دختر باوے سر آشتی نداشت و تخم بے مہریٔ او در زمین دل مے کاشت۔ می گوید "زن جوان را اگر تیرے در پہلو نشیند بہ کہ پیرے"

والحق کہ حقیقتِ سحرِ حلال ہمیں است:

اما ایجازِ حذف آن است کہ جزوِ جملہ یا جملہ را حذف کند حیاتیکہ ذکر آں ضروری نیست بہ اعتماد اینکہ سامع بقرائن و احوال از آں آگاہ تواند بود اگرچہ در بابِ حذف ازیں نوع امثلہ ذکر یافتہ دریں مقام بعضے را انظر

بہ توضیح مقام اعادہ مے کنیم مثالِ حذف فاعل سعدی گوید ؎

بشہرے دراز شام غوغا فتاد گرفتند پیرے مبارک نہاد

فاعل گرفتند محذوف است یعنی اہل شہر۔ نیز دریں شعر ؎

بآب زمزم و کوثر سفید نتواں کرد
گلیم بختِ کسے را کہ بافتند سیاہ

فاعل بافتند محذوف است یعنی عاملان قضا و قدر ۔

مثالِ حذف مفعول فردوسی گوید ؎

پے مشورت مجلس آراستند نشستند و گفتند و برخاستند

مفعول گفتن دریں شعر محذوف است یعنی سخنانِ کنگاش وہم سعدی گوید ؎

نگفتہ ندارد کسے باتو کار ولے چوں بگفتی دلیلش بیار

در مصرع ثانی مفعول گفتی محذوف است یعنی سخنے وہم او گوید ؎

بفرمود بفروختندش بسیم
کہ رحم آمدش بر غریب و یتیم

تقدیر کلام چنیں است بفرمود تا آں نگینِ گراں بہا را بفروشید ایشاں آں نگین را بفروختند یعنی مفعول فرمود محذوف است مثالِ حذف شرط سعدی گوید ؎

مگر ملائکہ بر آسماں وگرنہ بشر بحسن صورتِ او در زمیں نخواہد بود

تقدیر کلام چنیں است ۔ مگر ملائکہ بر آسماں بحسن صورتِ او باشند

واگر ملائکہ بر آسمان بحسنِ صورت او نباشند بشر بحسنِ صورت او در زمین نخواہد بود۔ این شعر چنانکہ مثال حذفِ شرط است مثال حذف غیرِ شرط ہم می تواند بودن مثال حذف جزا سعدی گوید ؎

شب چو عقد نماز بر بندم چہ خورد بامداد فرزندم

جزا محذوف است وتقدیرِ کلام این است کہ چوں شب عقد نماز بر بندم این خطرہ بدلم خطور می کند وگاہے جزا را حذف کنند وچیزے دیگر بجائش نہند۔ سعدی گوید ؎

نا سزائے را چو بینی بختیار
عاقلاں تسلیم کردند اختیار

تقدیرِ کلام این است چوں ناسزائے را بختیار بینی تسلیم شو وعلتِ جزا در مصرعِ ثانی قائم مقام جزا ساختہ وازین قبیل است شعر ملا غنیمت ؎

مرا خود عرصۂ اندیشہ تنگ است ترا گر با قضا یارائے جنگ است

تقدیرِ کلام این است اگر ترا با قضا یارائے جنگ است برو با قضا جنگ کن ومصرعِ اول قائم مقام جزا است مفہومش اینکہ من با قضا یارائے جنگ ندارم وگاہے جزِ و جزا را حذف کنند۔ سعدی گوید ؎

تنے چند بر گفت او مجتمع
چو عالم نباشی کم از مستمع

یعنی کم از مستمع مباش مثال حذف مسند الیہ انوری گوید ؎

گر دل ودست بحر وکاں باشد دل ودستِ خدائگاں باشد

شاہ سنجر کہ کمترین خدمش	در جہاں پادشاہ نشاں باشد

یعنی آں خدائگاں شاہ سنجر است۔ مثال حذف مسند۔ سعدی گوید ؎

اے دلِ عشاق بدامِ تو صید

ما بتو مشغول تو با عمر و زید

تقدیرش اینکہ ما بتو مشغول ہستیم و تو با عمرو زید مشغول ہستی۔ اما جزو مسند کہ جار و مجرور است مذکور است و مثالِ حذفِ مسند تام چنانکہ در جواب شخصے کہ از تو پرسد "تراکہ زد" گوئی "زید" یعنی زید زد مثال حذفِ موصوف سعدی گوید ؎

دل آرامے کہ داری دل درو بند	دگر چشم از ہمہ عالم فرو بند

یعنی معشوقِ دل آرام وہم او گوید ؎

یکے پرسید زاں گم کردہ فرزند،

کہ اے روشن گہر پیر خردمند

یعنی از آں پیرِ گم کردہ فرزند۔

وہم عطار گوید ؎

یکے پرسید زاں شوریدہ ایام	کہ تو چہ دوست داری گفت دشنام

ہر آں چیزے کہ دیگر می دہندم	بجز دشنام منت می نہندم

یعنی از آں شخصِ شوریدہ ایام و حکیم ناصر خسرو گوید ؎

کنارہ کند زو خردمند ہردم	نگیرد بجز جاہل اندر کنارش

یعنی مرد خردمند و مرد جاہل مثالِ حذف صفت سعدی در گلستاں گوید

"شنیده ام که شتراں را بسخره مے گیرند" اے شترانِ قوی و توانا را چہ مقرر است کہ جز شتران قوی الجثہ را بسخرہ نمے گیرند و ہم در محاورہ گویند "مردے باید تا ایں مہم را از پیش برد" یعنی مرد بلند ہمت مثالِ حذفِ مضاف۔ سعدی گوید ؎

چو پاکانِ شیراز خاکی نہاد
ندیدم کہ رحمت برآں خاک باد

یعنی اہلِ خاک ۔ اما مثال حذف جملہ و ایں بالعموم میان دو جملہ برائے ربط واقع مے شود ۔ قدسی گوید ؎

بگفتے یار کہ در عشق من گواہم نیست
جز اشکِ سرخ و رخِ زرد من گواہم نیست

جملۂ بگفتم یا جواب دادم محذوف است ۔

واطناب را غرضے ملحوظ می باشد وآں ایضاح بعد الابہام است چنانکہ مولف گوید در مناجات ؎

منور کن حریم سینہ ام را
مجلّٰی کن ز زنگ آئینہ ام را

ظاہر است کہ تجلیہ از زنگ مخصوص بچیزے زنگ آلود است پس ذکر آئینہ بمنزلۂ تفسیر چیز زنگ آلود واقع شدہ و از قبیل ایضاح بعد الابہام است ۔ ذکر دو چیز در بجز کلام و تفسیر آں ہر دو بدو اسم کہ یکے بر دیگرے معطوف باشد ۔ انوری گوید ؎

جہاندارے کہ خورشید است وسایہ
یکے شاہنشہی دیگر الٰہی

خورشید وسایہ دو[1] اسم است مبہم ودر مصرع ثانی تفسیر ہر دو ایراد کردہ یعنی ممدوح خورشید شاہنشہی وسایۂ الٰہی است وایں را در اصطلاح توشیع خوانند۔

واز قبیل ایضاح بعد الابہام است۔ تخصیص بعد تعمیم تا مخاطب را از مزیتِ خاص بر عام آگاہ سازند۔ سعدی گوید ؎

جوانمرد گر راست پرسی ولی است
کرم پیشۂ شاہِ مرداں علی است

جوانمرد بمنزلۂ اسم جنس است کہ امیر المومنین علی رضی اللہ عنہ از جملۂ افراد آں فردے است اما چوں اوج پروازش حدِ بلند پروازان فضائے کرم دیگراں نیست مجدداً بذکرش اہتمام نمود وگاہے بتکریر بر وجہ تاکید معنئ اطناب حاصل آید۔ چنانکہ دریں رباعی ؎

باز آ باز آ ہر چہ ہستی باز آ
گر کافر و گبر و بت پرستی باز آ
ایں درگہ ما درگہ نومیدی نیست
صد بار اگر توبہ شکستی باز آ

وگاہے بہ ایغال وآں ختم کردنِ بیت است بر چیز یکہ مفید نکتۂ باشد اگرچہ معنئ بیت بدونِ آں اتمام یابد وآں نکتہ گاہے تحقیق تشبیہ باشد

---

[1] در عربی بجائے دو اسم اسم مثنیٰ آوردہ اند اما در زبانِ پارسی تثنیہ نمی باشد واسم مثنیٰ در عربی دو فرد از یک نوع می باشند بنا بریں ما بجائے ایں نوع اسم دو اسم مختلف النوع ذکر کردیم۔ ۱۲ منہ

نظامی گوید ؎

تذروانِ رومی و زاغانِ زنگ
شدہ سینۂ بازِ یعنی دو رنگ

لفظ یعنی دو رنگ تحقیقِ مفہوم تشبیہ می کند و اگرچہ در اتمام معنئ بیت دخلے ندارد و گاہے زیادتِ مبالغہ۔ سعدی گوید ؎

آنکہ نباتِ عارضش آبِ حیات می خورد
در شکرش نگاہ کند ہر کہ نبات می خورد

لبِ نازنین را با شکر تشبیہ دادہ وجہ شبہ میلِ خاطر است کہ لازمِ حلاوت است و مرغوبِ خاطر بودنِ حلاوت برائے آنکس کہ نبات می خورد حلاوت لبِ نازنین را بر وجہِ کمال ثابت می کند۔

و بعضے گویند کہ ایغال مختص بہ شعر نیست بل عام است در نثر ہم استعمال می کنند۔ چناں کہ گوئی " پندِ پدر را گوش دار پدرت در مصلحتِ تو بجاں مے کوشد" پدر را بر پسر شفقتِ طبعی است۔ اما عجز کلام مشتمل بر تحریضِ پسر است۔ تا پندِ پدر را بسمعِ قبول اصغا نماید۔ و بہ تذییل و آں ایراد جملہ ایست بعد جملہ کہ متضمنِ معنئ جملہ اولیٰ باشد و گاہے جملۂ ثانیہ را بطریقِ ضرب المثل با جملۂ اولیٰ ضم کنند۔

یغما گوید ؎

گفتم تنہا بزلفِ مشکیں — دل بردی دعالمے گواہ است
گفتا دلِ خویش را نگاہ دار — وز وے نگرفتہ پادشاہ است

مصرع چہارم چنانکہ می بینی بر سبیلِ ارسال المثل ایراد یافتہ وگاہے اطناب بہ تکمیل دست دہد و ایں در کلامے تجویز کنند کہ موہمِ خلاف مقصود باشد و بدفع ایہام چیزے با کلام انضمام یابد۔ عرفی گوید ؎

آمد آشفتہ بخوابم شبے آں مایۂ ناز

بروش مہر فزا و بہ نگہ صبر گداز

لفظ آشفتہ در ترکیب نحوی حال است از فاعل آمد و چوں گمان آں بود کہ سامع را از آشفتگیٔ نازنین وہمے ناشی گردد کہ با عاشق سرگرانی خواہد نمود در مصرع ثانی ایں وہم را مرتفع ساخت وگفت کہ با آں آشفتگی اداہائے معشوقانۂ او دل از دستِ عاشق می ربود و او را بیخود می ساخت۔

وگاہے بہ تتمیم و آں عبارت است از ایراد فضلہ در کلامے کہ موہمِ خلاف مقصود نباشد۔

وغرض از آں نکتۂ باشد۔ سعدی گوید ع شکم تا بہ نافش دریدند مشک۔ ترکیب جملہ چنیں است کہ شکم مشک تا بہ نافش دریدند۔ ضمیرِ شین فضلہ است و غرض از آں مبالغہ است۔

وگاہے بہ اعتراض و آں عبارت است از ایراد چیزے در اثنائے کلام یا میانِ دو کلام متصل بحیثیتے کہ جزوِ جملہ نتواند بود و غرض از آں سوائے دفع ایہام نکتۂ دیگر باشد۔ حافظ گوید ؎

بدم گفتی و خورسندم عفاک اللہ نکو گفتی

جوابِ تلخ می زیبد لبِ لعلِ شکر خا را

جملهٔ عفاک اللہ جملۂ معترضہ است ونکتۂ مقصودہ دعا بروجہے کہ موجبِ انجذاب خاطرِ نازنین افتد۔ ہم انوری گوید ؎

آسماں در کشتئ عمرم کند دائم دو کار
گاہِ شادی بادبانی گاہ اندوہ لنگری
گر بخندم واں پس از عمریست گوید زہر خند
ور بگریم واں بہر روزے است گوید خوں گری

جملۂ آں پس از عمرے است وجملۂ آں بہر روزے است۔ ہر دو برسبیلِ اعتراض واقع شدہ کہ موجبِ ازدیادِ بلاغت کلام است وتفصیلش در علمِ بدیع مذکور است۔

بہرۂ سیمیں

در علمِ بیان

وآں علمے است مشتمل بر قواعدِ معلومہ کہ بداں معرفتِ ایرادِ معنیٔ واحد بطرق مختلفہ در وضوحِ دلالت حاصل آید۔ بہ نحویکہ بعض از بعض دیگر واضح وازبعض دیگر اوضح باشد و دلالت بر سہ قسم است۔

اول۔ آنکہ مراد از لفظ دلالت بر تمام معنیٔ موضوع لہٗ باشد چوں دلالت

انسان بر حیوان ناطق و این را دلالت وضعی گویند۔

دوم۔ آنکه مراد از لفظ دلالت بر جزو معنیٔ موضوع لہٗ باشد چوں دلالت انسان بر حیوان کہ جزوے است از حقیقت انسان و این را دلالت تضمنی خوانند۔

سوم۔ آنکہ مراد از لفظ دلالت بر امرے باشد کہ خارج از حقیقتِ معنیٔ موضوع لہٗ و لازم آن است۔ چوں دلالت انسان بر ضاحک کہ خارج از حقیقتِ انسان و لازم آن است و این را دلالت التزامی گویند۔ قسمِ اول را دلالت مطابقی و دوم و سوم را دلالت عقلی خوانند۔

وچوں این قدر بدانستی بداں کہ ایرادِ معنیٔ واحد بر طرقِ مختلفہ بدلالتِ عقلی متصور است نہ بدلالتِ مطابقی۔ چہ مطابقی در وضوح و خفا مدارجِ متعددہ ندارد۔ بل آں را ہمیں یک طریق بیش نیست۔ زیرا کہ سامع اگر از معنیٔ شیر کہ درندۂ مخصوص است آگاہ باشد وضوح و خفائے بدلالت معنیٔ ندارد و اگر آگاہ نیست نیز ہمیں صورت دارد۔ نعم این وضوح وخفا درصورتِ دلالتِ عقلی بلاریب متصور است چہ می تواند کہ شئے واحد لوازم متعددہ داشتہ باشد و دلالت او بر بعضے از آنہا واضح و بر بعضے دیگر خفی باشد و مبنائے علم بیان ہمیں دلالت عقلی است وبس۔

وچون از لفظ لازم معنیٔ آں مراد باشد۔ دریں صورت دوام متصور است

یکے آنکہ اگر قرینہ بر عدم ارادۂ موضوع لہ، در آں جا قائم باشد آں را مجاز گویند۔ چنانکہ گوئی شیرے دیدم کہ تیر می انداخت دریں جا تیر انداختن قرینہ ایست کہ متکلم از لفظ شیر مردِ شجاع ارادہ کرد و اگر قرینہ مذکور نہ باشد و ارادۂ ہر دو معنی یعنی لازم و ملزوم در آں جا جائز باشد آں را کنایہ خوانند۔ چناں کہ گویند آتش دیگدان فلاں کس نے میرد۔ یعنی بسیار مہمان نواز است و نسبت مجاز با کنایہ نسبت مفرد است با مرکب و در مجاز ناگزیر است کہ در معنیٔ موضوع لہ، یعنی معنیٔ حقیقی و معنیٔ مجازی علاقہ یافتہ شود پس اگر علاقۂ تشبیہ است آں را استعارہ خوانند۔ چناں کہ در مثال مجاز گذشت و اگر ماسوائے تشبیہ علاقۂ دیگر است چنانکہ در جائے خود شرح دادہ خواہد شد انشاء اللہ تعالیٰ۔ آں را مجاز مرسل نامند۔ چنانکہ گویند فلاں را بر تو دستے نیست و فلاں در دوستیٔ تو پائے ندارد۔

ازیں جا دانستہ باشی کہ مسائل علمِ بیان در چار چیز انحصار دارد۔ یعنی تشبیہ و استعارہ و مجاز مرسل و کنایہ۔

تشبیہ

وآں صفتِ چیزیست بہ چیزے کہ مقارب و مشاکل آں باشد از یک جہتِ مخصوصہ یا از جہات متعددہ نہ از جمیع جہات۔ اول را مشبہ گویند و

ثانی رامشبہ بہ وایں ہر دو را طرفین تشبیہ گویند وجہت یا جہات متعددہ راکہ ہر دو در آں مشارک باشند وجہ شبہ گویند و حرفِ تشبیہ راکہ واسطۂ اظہار مماثلت آں یکے با دیگرے باشد اداۃ تشبیہ گویند۔ ازیں کہ گفتیم معلوم شد کہ برائے تحقق تشبیہ چہار چیز ضروریست مشبہ و مشبہ بہ و وجہ شبہ و اداۃ تشبیہ وایں چہار را ارکان تشبیہ گویند وایں مقام داعی است بہ بیان چند چیز و ما ہر یک را بحولہ تعالیٰ شرح مے دہیم۔

مشبہ و مشبہ بہ

باید دانست کہ طرفین تشبیہ یا مدرک بہ یکے از حواسِ خمسۂ ظاہری باشد یا مدرک بہ عقل۔ اما آنچہ مدرک بہ حواس است از مبصرات چنانکہ اسدی طوسی گوید ؎

عذارے چو گل خاطر افروز دید فروزندہ چوں صبح نوروز دید

واز مسموعات چنانکہ خاقانی گوید ؎

گاہ چو حالِ عاشقاں صبح کند تلونے
گاہ چو خُلقِ دلبراں مرغ کند نواگری

واز مشمومات چنانکہ ہم او گوید ؎

زاں مئے گلگوں کہ بیدِ سوختہ پرورد بوئے گل مشک بید خام برآمد

واز مذوقات سعدی گوید ؎

شکل امرود تو گوئی که به شیرینی و لطف   کوزهٔ چند نبات است معلق برباد

واز ملموسات چنانکه خاقانی گوید ؎

برچوں پرند لیک دلش گونهٔ پلاس
من بر پلاس صبر کنم از پرندِ او

باید دانست که نوعے از حسیات آن است که اجزائے آں را خیال ترکیب دہد واگرچہ مرکب درخارج وجود نداشتہ باشد چنانکہ عنصری گوید ؎

صبح را بنگریں پروین بداں ماند درست
کز پسِ سیمیں تذروے بُستدیں عنقا سرے

سیمیں تذرو وبسدیں عنقا اگرچہ درخارج وجود ندارد اما اجزائش ولو تقدیراً درخارج موجود است۔

اما طرفین عقلی آن است کہ عقل ادراک آں نماید نہ حس چنانکہ حکیم سنائی گوید ؎

مردگی جہل و زندگی دین است   ہرچہ گفتند مغز آں این است

جہل و دین مشبہ و مردگی و زندگی مشبہ بہ واقع شدہ واینہا ہمہ مدرک بہ عقل میشوند نہ بہ حس وآنچہ ادراک آں تعلق بوجدان دارد مثل لذت والم وجوع وشبع وغیر ذلک از قسم عقلی است وآنچہ را وہم صورت میدہد نیز از نوع عقلی مے شمارند و فرق میانِ وہمی وخیالی آن است کہ خیال آنچہ از حسِ مشترک اقتباس می کند قوت متخیلہ آں را ترکیب میدہد مثل علم یا قوت وتذرو سیمیں کہ مذکور شد

وہم از حسِ مشترک اقتباس نمے کند بل از پیش خود اختراع صور می نماید و متخیلہ آں را ترکیب می بخشد مثل تصورِ انسانے کہ دہ سر داشتہ باشد و بالجملہ وہم چیز ہائے نادیدہ را کسوت صور می پوشاند۔ و خیال آنچہ از حسِ مشترک اقتباس نمودہ ہماں دارد۔ پس وہم بر چیز ہائے غائب حاکم است بخلافِ خیال کہ آں از مدرکاتِ حسّی تجاوز نمی نماید۔

و می تواند بود کہ یکے از طرفین حسی باشد و دیگرے عقلی مانند تشبیہ عدل بہ میزان و تشبیہ عطر بہ خلق کریم و حاصل مبحث آں است کہ طرفین تشبیہ چہار صورت دارد۔ یکے آنکہ ہر دو حسی باشند۔ دوم آنکہ ہر دو عقلی باشند۔ سوم آنکہ مشبہ حسی و مشبہ بہ عقلی باشد و چہارم بالعکس

وجہ شبہ

وجہ شبہ چنانکہ مذکور شد عبارت است از معنیٔ کہ طرفین تشبیہ در آں اشتراک داشتہ باشند و آں گاہے واحد باشد یا متعدد و متعدد یا در حکم واحد است بسبب آنکہ یک حقیقت از چند چیز ترکیب یافتہ و یا در حکم واحد نیست۔

اما وجہ شبہ واحد حسی است یا عقلی۔ و در حسی لازم است کہ طرفین نیز حسی باشند و ماخوذ از عقلی غیر عقلی نخواہد بود و در وجہ شبہ عقلی لازم نیست کہ طرفین نیز عقلی باشند بجہت آں کہ عقل ادراک محسوسات کردن مے تواند و حس از ادراک معقولات عاجز است و

به ہمیں معنیٰ اشارت کردہ اند علمائے بلاغت التشبیہ بالوجہ العقلی اعم من التشبیہ بالوجہ الحسی۔

یعنی تشبیہے کہ در آں وجہ شبہ عقلی باشد عام تر است از تشبیہے کہ وجہ شبہ در آں حسی باشد۔ زیرا کہ وجہ شبہ عقلی از طرفین حسی باشند یا عقلی اخذ مے تواند شد۔ برخلاف وجہ حسی کہ جز از طرفین حسی ماخوذ نہ باشد۔

اما وجہ شبہ متعدد کہ در حکم واحد باشد و آں را وجہ شبہ مرکب نیز خوانند عبارت از ہیئتے است معین مرکب از چند چیز و ایں نیز حسی باشد یا عقلی وحسی را چند اقسام است اول آنکہ طرفین حسی باشند و وجہ شبہ مرکب حسی چنانکہ ابو الفرج گوید ؎

بارہ ور زیر راں چو ہیکل چرخ　　چتر بر فرقِ سر چو خرمنِ ماہ

وجہ شبہ در تشبیہ اسپ با آسمان عظمت وجسامت و سرعت سیر است و در تشبیہ چتر بہ خرمن ماہ استدارت و درخشندگی و ایں ہمہ از محسوسات است

دوم آنکہ ہر سہ مرکب حسی باشند۔ چنانکہ خاقانی گوید ؎

گوئی شررے کہ جست ز انگشت

زنگی بہ ہوا اسناں بر انداخت

وجہ شبہ دریں تشبیہ ہئیتے است کہ از پریدن چیزے سرخ و درخشاں کہ بسرعت تمام از چیزے سیاہ بر آمدہ بہ ہوا حرکت نماید متخیل شود نہ آنکہ تشبیہ شرر با سناں و تشبیہ زغال بہ زنگی جدا گانہ بطریق استقلال مقصود است۔

سوم ۔ آنکہ مشبہ مفرد حسی و مشبہ بہ و وجہ شبہ مرکب حسی باشند ۔
عبدالواسع گوید ؎

زلفین تو قیرے است برانگیختہ از عاج
رخسارِ تو شیرے است برآمیختہ با مُل

مقصود دریں شعر تشبیہ رخسار است با شیرے کہ با شراب آمیختہ باشد و وجہ شبہ امتزاج سُرخی با سپیدی است ۔

چہارم آنکہ مشبہ بہ مفرد و مشبہ و وجہ شبہ مرکب باشد ۔ خاقانی گوید ؎

چوں ریمِ آہن بزخمِ آہن صد چشمہ کنند چشم دشمن

مشبہ دریں جا صد چشمہ نمودن چشم دشمن بزخم سنان است و مشبہ بہ ریم آہن ۔ و اول مرکب و ثانی مفرد است و وجہ شبہ ہیئتے است کہ بشکلِ خانۂ زنبور باشد ۔

اما وجہ شبہ مرکب عقلی چنانکہ انوری گوید ؎

درجہانی و از جہاں بیشی
ہمچو معنی کہ در بیاں باشد

وجہ شبہ دریں شعر راجح بودن محاط است بر محیط ۔

اما وجہ شبہ متعدد چناں است کہ چند چیز را وجہ شبہ سازند و ہر یک از آں بہ نفسِ خود مستقل مقصود بود ۔ بخلاف مرکب کہ در آں جا از مجموع یک ہیئت مقصود باشد و وجہ شبہ متعدد از سہ قسم بیروں نیست اول آنکہ ہمہ اجزائے وجہ شبہ حسی باشند ۔ چنانکہ دریں شعر حافظ ؎

آفتاب است و ماه باده و جام
در میانِ مہ آفتاب بیار

وجہ شبہ در تشبیہ بادہ و جام با آفتاب و ماہ درخشندگی و استدارت وگردش است۔

دوم آنکہ ہمہ اجزائش عقلی باشند و قسم سوم آنکہ بعضے حسی باشد و بعضے عقلی۔

غرضِ تشبیہ

غرض تشبیہ اکثر راجع بہ مشبہ می گردد و آں بر چند اقسام است۔

اول آنکہ غرض از تشبیہ بیانِ امکانِ وجودِ مشبہ باشد در جائے کہ ادعائے امتناعش نیز امکان دارد۔ بدر الدین فارسی در وصف شمشیر گوید ؎

مار را ماند کہ بر تو نقطہائے گوہر است
وین عجب کز پوست ہر ساعت برون آئی چو مار

حافظ عمری و ہستی بے وفا مانند عمر
دشمنِ جانی و جان آسا ہمی آئی بکار

در ہوائے معرکہ چوں ابر و برقی در صفت
گر بگریی ابر سانی ور بخندی برق وار

مقام استشہاد شعر ثالث است کہ در آں شمشیر را با ابر و برق تشبیہ دادہ و امکان وجود مشبہ را در مصرع ثانی بیان نمودہ۔ زیرا کہ گریۂ ابر و خندۂ برق ہر دو را برائے او ادعا کردہ۔

دوم آنکہ غرض از تشبیہ بیان حال مشبہ باشد۔ خاقانی گوید ؎

خصمت ز دولت بے نوا و انگہ ورت کردہ رہا
چشمش بدرد و توتیا بر باد نکبا داشتہ

یعنی حالِ خصم تو کہ از دولت بے بہرہ است و رجوع بہ آستانِ تو نمی کند چناں است کہ چشم او بدرد باشد و چارۂ آں از دست دادہ باشد

سوم آنکہ غرض از تشبیہ بیانِ مقدارِ حالِ مشبہ باشد۔ کمال اسمٰعیل گوید

مانندِ پنبہ دانہ کہ در پنبہ تعبیہ است
اجرامِ کوہہاست نہاں درمیانِ برف

غرض از تشبیہ مبالغہ در کثرت برف است۔

چہارم آنکہ غرض از تشبیہ آں باشد کہ حالت مشبہ را خاطر نشانِ سامع کنند۔ حکیم سنائی گوید

صورتِ ابلہاں چو دیگ تہی است
از دروں خالی و بروں سیہ است

و ایں را اکثر بصورتِ تمثیل آرند۔

پنجم آنکہ غرض از تشبیہ تزئین مشبہ باشد در نظر سامع انوری گوید

بہ بیں وقتِ سخن گفتن لبِ شیریں و دندانش
تو گوئی دُرِّ عمان است در لعلِ بدخشانش

غرضِ از تشبیہ لب و دندانِ معشوق بہ دُرّ و لعل تزئین آن است۔

ششم آنکہ غرض از تشبیہ تقبیح باشد در نظر سامع۔ سنائی در ہجو علمائے جاہ طلب گوید

چوں کمیزِ شتر ز باز پساں
رنجہ دارند ہمچو خر مگساں

ہفتم آنکہ غرض از تشبیہ ندرت حضورِ مشبہ باشد در ذہن۔
انوری گوید ؎
آتشِ سیال دیدستی درآبِ منجمد
گر ندیدستی بخواہ از ساقیانش ساغرے
حضورِ صورتِ آتشِ سیال درآبِ منجمد عادتاً ممتنع است۔
دریں اقسام کہ شمردیم غرض تشبیہ راجع بہ مشبہ باشد وگاہے باشد کہ بہ مشبہ بہ واین بردو نوع است۔
اول آنکہ چیزے را کہ در وجہ شبہ ناقص باشد مشبہ بہ قرار دہند تا ادعائے کمال او را وجہے بدست افتد۔ چنانکہ حکیم ازرقی گفتہ رباعی ؎
آتش بہ سنانِ دیو بندت ماند — پیچیدنِ افعی بہ کمندت ماند
اندیشہ برفتنِ سمندت ماند — خورشید بہ ہمت بلندت ماند
دریں رباعی سنان وکمند وسمند وہمت را مشبہ بہ ساختہ وغرض ازیں اثباتِ کمال ہر چہار چیز است۔
دوم آنکہ چیزے را کہ اہتمام مزید بہ شان او داشتہ باشد۔ مشبہ بہ سازند۔ جامی گوید ؎
بس کہ در جانِ فگار وچشمِ بیدارم توئی
ہر کہ پیدا می شود از دور پندارم توئی
بداں کہ مشبہ بہ بالعموم در وجہ شبہ کامل می باشد۔ اما چوں طرفین مساوی باشند آں را تشبیہ نخوانند بل تشابہ گویند۔

چنانکہ دریں شعر ؎

یا شراب است اینکہ میریزم ز چشم
یا سرشک است اینکہ دارم در قدح

تقسیم تشبیہ بہ اعتبار طرفین

و آں بر چند قسم است ۔

اوّل آنکہ طرفین مفرد غیر مقید باشند ۔ چنانکہ تشبیہ رخسار با گل و تشبیہ علم بہ نور ۔

دوّم آنکہ ہردو مفرد مقید باشند ۔ چنانکہ تشبیہ سعی بے سود بہ آہن سرد کوفتن یا بہ نقشِ روئے آب ۔

سوّم آنکہ یکے مفرد مقید و یکے مفرد غیر مقید باشد ۔ انوری گوید ؎

رُخسارہ چو گلستانِ خندہ زلفیں چو زنگیانِ لاعب

چہارم آنکہ ہردو مرکب باشند و معنیٔ مرکب بودن طرفین آن است کہ ہر یک ہیئتے باشد از چند چیز فراہم آمدہ ۔ چنانکہ خاقانی گوید ؎

دیدہ باشی عکس خورشید آتش انگیز از بلور
از بلوریں جام عکسِ مے ہماں انگیختہ

پنجم آنکہ یکے مفرد و دیگرے مرکب باشد ۔ چنانکہ ہم او گوید ؎

بلبلہ چوں کبک خوں گرفتہ بمنقار کز دہنش نالۂ حمام بر آید

ششم آنکہ ہردو متعدد باشند و ایں دو صورت دارد ۔ ملفوف و

مفروق۔ ملفوف آن است کہ اول چند مشبہ را ذکر کنند و باز چند مشبہ بہ را۔ عبد الواسع گوید ؎

تا فتنہ زلف و شگفتہ رخ و زیبا قدِ او
مشک سارا و گل سوری و سروِ چمن است

و مفروق آن است کہ یک مشبہ با یک مشبہ بہ ذکر کنند و باز یکے دیگر در مقابل او کمال اسمٰعیل گوید۔ رباعی ؎

رویت دریائے حسن لعلت مرجان | زلفت عنبر صدف دہن دُر دندان
ابرو کشتی و چینِ پیشانی موج | گردابِ بلا غبغب و چشمت طوفان

ہفتم آنکہ یکے واحد و دیگرے متعدد باشد۔ پس اگر مشبہ واحد و مشبہ بہ متعدد بود آں را تشبیہ جمع خوانند۔ و اگر بالعکس باشد تشبیہ تسویہ مثالِ اول جامی گوید ؎

عارض است ایں یا قمر یا لالہ حمرا است ایں | یا شعاعِ شمس یا آئینۂ دلہاست ایں

و مثال دوم ؎

روئے رقیب حالِ من زار و زلفِ یار
ایں ہر سہ تیرہ چوں شبِ تاریک بے وقار

تقسیم تشبیہ بہ اعتبار وجہ شبہ

و ایں بر چند نوع است نوع اول آنکہ تشبیہ بر طریق تمثیل آرند و آں تشبیہے است کہ وجہ شبہ در آں از چند چیز منتزع باشد تفصیل ایں

در جائے دیگر مذکور شده و آنچه دریں مقام ناگزیر است از دانستن آن آن است که صاحب اسرار البلاغت گفته که وجه شبه در تشبیه تمثیل باید عقلی باشد نه حسی و آنچه در آں وجه شبه حسی باشد آں را تشبیه متضمن تمثیل گویند و از عبارت صاحب مفتاح و مطول چناں بوضوح مے پیوندد که وجه شبه در تشبیه تمثیل حسی و عقلی بر هر دو طریق مے آید بنا بریں بقول صاحب اسرار البلاغت دریں شعر حکیم سنائی ؎

زاں از و خصم او فزوں تر بود | که خرد را امام حیدر بود
مرد را چوں ز پس بود خورشید | سایه بیشی بر و کند جاوید

وجه شبه هیئت شخصے است که نور از پس و ظلمت در پیشاپیش او بود و ایں مرکب منتزع از چند چیز و از حسیات است تشبیه تمثیل نخواهد بود۔ بل تشبیه متضمن تمثیل است و بقول صاحب مفتاح و مطول تشبیه تمثیل است و دریں دو شعر نظامی ؎

نظر کردم ز روئے تجربت هست
خوشی هائے جهاں چوں خارش دست
که اول دست را خارش خوش افتد
بآخر دست در دست آتش افتد

وجه شبه امرے است که آغازش مرغوب و انجامش ناگوار باشد و ایں مفهوم امر عقلی است پس اطلاق تشبیه تمثیل بر آں بر هر دو قول صحیح باشد۔
نوع دوم غیر تمثیل و آں تشبیهے است که وجه شبه در آں مرکب از چند

چیز نباشد بلکہ واحد بود یا متعدد و امثلۂ آں در بحث وجہ شبہ سابقاً مذکور شد۔

نوع سوم تشبیہ مجمل و آں تشبیہے است کہ وجہ شبہ در آں مذکور نہ بود۔ و دریں صورت وجہ شبہ گاہے باشد کہ ظاہر بود۔ بر ہمہ کس چوں تشبیہ شجاع با شیر و گاہے خفی کہ غیر از خواص آں را در نیابند خاقانی گوید ؎

بے نفضج دولت او برسامی است عالم گر فتنہ ہر زمانش بحران تازہ بینی

وجہ شبہ در تشبیہ عالم بہ برسامی اختلال و برہم زدگیٔ اوضاع است و ایں در بادی النظر بر ہر کس ظاہر نیست و در تشبیہ مجمل گاہے باشد کہ وصف ہیچ یک از طرفین مذکور نہ شود۔ خاقانی گوید ؎

از عارض و روئے و زلف داری طاؤس و بہشت و مار باہم

و گاہے وصف طرفین را ذکر کنند۔ رودکی گوید ؎

چا کرانت بگہ رزم چو خیاطانند گرچہ خیاط نیند اے ملک کشور گیر
بہ گز نیزہ قد خصم تو مے پیمایند کہ ببرند بہ شمشیر و بدوزند بہ تیر

لفظ گز پیمودن و بریدن و دوختن وصف ملائم مشبہ بہ است و نیزہ و شمشیر و تیر ملائم مشبہ و گاہے وصف مشبہ تنہا ذکر کنند۔ عبدالواسع جبلی گوید ؎

خمیدہ قامت و رخ پر سرشک و دل پر نار ز جور گردوں بدخواہ تو چو گردوں باد

و گاہے وصف مشبہ بہ تنہا حکیم سنائی گوید ؎

اثنائش چو قطرۂ باراں　　　　کاوّل و آخرش بود چو میاں

چہارم تشبیہ مفصل۔ و آں تشبیہے است کہ وجہ شبہ در آں ذکر کنند۔ سلمان ساوجی گوید ؎

لغزد خرد ز لعلِ تو چوں از شراب پا
لرزد دلم ز چشمِ تو چوں از خمار دست

وجہ شبہ لغزیدن و لرزیدن است ۔

پنجم ۔ تشبیہ قریب مبتذل و سبب قرب و ابتذال چند چیز است آں کہ وجہ شبہ واحد باشد۔ یا آں کہ مشبہ بہ نسبتِ قریبہ با مشبہ داشتہ باشد۔ مثلاً تشبیہِ کنار با سیب یا آں کہ مشبہ بہ اکثر در ذہن حاضر شود ۔

ششم تشبیہ بعید غریب ۔ و اسباب بعد و غرابت چند چیز باشد ۔ یکے آں کہ وجہ شبہ متعدد یا مرکب از چند چیز بود۔ دیگر آنکہ مشبہ بہ را با مشبہ نسبت بعیدہ باشد ۔ چنانکہ مختاری گوید ؎

ابر سیاہ و برف سفید و زمین سبز
طوطی ہمے پدید شد از بیضۂ غراب

ابر و برف را با زاغ و بیضہ مناسبتے نیست و یا آں کہ مشبہ بہ بہ ندرت در ذہن حاضر شود ۔ بہ سبب آں کہ از وہمیات یا از خیالات باشد و یا آنکہ وجہ شبہ مرکب عقلی باشد ۔

تقسیم تشبیہ باعتبارِ غرض

وآں بر دو قسم است ۔ مقبول و مردود ۔ اما مقبول آں است که در افادۂ غرض کامل باشد و مشبہ بہ در وجہ شبہ مشہور و مسلم بود و مردود بالعکس آں ۔

تقسیم باعتبار اداۃ تشبیہ

اگر اداۃِ تشبیہ مذکور باشد آں را تشبیہ مرسل گویند و الا تشبیہ موکد خوانند ۔

تبصرہ

بدانکہ قوت وضعفِ تشبیہ موقوف بر حذف و ذکر ارکانِ تشبیہ است پس تشبیہے کہ در آں اداۃ و وجہ شبہ را حذف کنند قوی باشد بہ نسبت تشبیہے کہ در آں ہر دو یا یکے ازیں ہر دو مذکور باشد ۔

صاحب کتاب المعجم گوید کہ تشبیہ کامل آں بود کہ معکوس تواں کرد یعنی مشبہ و مشبہ بہ را بیک دیگر تشبیہ تواں کرد ۔ چنانکہ شب را بزلف و زلف را بہ شب و نعل را بہ ہلال و ہلال را بہ نعل و ناقص تر تشبیہات آں است کہ وہمی بود و آں را در خارج مثالے تصور نتواں کرد ۔ چنانچہ بعضے متعسفان تنورۂ آتش را بہ دریائے پر از مشک تشبیہ کردہ است و درخشیدن آتش از میانِ انگشتِ سیاہ

را موجِ زرِ سیّال مانندہ کردہ و از شعراء ازرقی بدیں صنعت مولع تر بودہ است و تشبیہاتِ نیک و بد بسیار کردہ و باز می گوید کہ تشبیہ بر انواع است۔

اوّل تشبیہ صریح آن است کہ بعضے از کلماتِ تشبیہ در و مستعمل باشد چنانکہ گویند ایں ہمچنان است یا بداں مے ماند۔

دوم تشبیہ کفایت آن است کہ خالی باشد از حروفِ تشبیہ۔

سوم تشبیہ مشروط۔ آن است کہ حرفِ شرط در آں بکار برند چنانکہ بخاری گفتہ ؎

اگر مورے سخن گوید و گر موئے رواں دارد
من آں مورِ سخن گویم من آں مویم کہ جاں دارد

چہارم۔ تشبیہ معکوس۔ آن است کہ چیزے را بچیزے تشبیہ کنند۔ بعد ازاں مشبہ بہ را بوجہے باوّل تشبیہ کنند۔ چنانکہ عنصری گفتہ ؎

زسمِ ستوراں و گرد سیاہ زمیں ماہ و روئے زمیں روئے ماہ

روئے زمین را از نشانِ نعلِ ستوراں بماہ تشبیہ کردہ است و باز روئے ماہ را از کثرتِ غبار بزمین تشبیہ کرد۔

پنجم۔ تشبیہ مضمر آن است کہ شاعر در بعضے از اوصاف در نفسِ خویش تشبیہے مضمر گرداند و مرادِ او از آں معنی تشبیہ باشد۔ معزی گفتہ است۔ رباعی ؎

گر نورِ مہ و روشنیٔ شمع تراست پس کاہش و سوزشِ من از بہر چراست

گر شمع توئی مرا چرا باید سوخت
ور ماہ توئی مرا چرا باید کاست

ومقصود شاعر ازیں معانی تشبیہ روئے دوست است بماہ و شمع۔

ششم تشبیہ تسویہ آن است کہ چیزے را در بعضے از اوصاف باچیزے برابر و مساوی کنند۔ چنانکہ شاعرے گفتہ است ؎

گفتم ز دلِ خویش دہاں ساز مت آیاے | گفتا نتواں ساخت زیک نقطہ دہانے
گفتم زتنِ خویش میاں ساز مت ایدوست | گفتا نتواں ساخت زیک موئے میانے

دل و میانِ خویش را با نقطہ و موئے متساوی کردہ است۔

ہفتم تشبیہ تفصیل آن است کہ بعد از تشبیہ چیزے بچیزے وجہ تفصیل مشبہ بہ بیان کنند۔ فرخی سنجری گفتہ است ؎

برقدِ تو گوئی سروے است میانِ قبا[1] | بروے گفتی ماہست برنہادہ کلاہ
چوماہ بود و چو سرو و نہ ماہ بود نہ سرو | کمر نہ بندد سرو و کلاہ ندارد ماہ

و ایں را جمع و تفریق خوانند۔

تشبیہ تمثیل

ہرچند بیانِ تشبیہ تمثیل در ماسبق ذکر یافت اما بعضے از مسائل آں بتفصیل مذکور مے شود۔

باید دانست کہ انتزاع وجہ شبہ از وصفے خالی از دو صورت نتواند بودن

[1] ھکذا فی الاصل ۱۲ منہ

اول آنکہ تشبیہ برائے امرے باشد کہ راجع بنفس وصف است چنانکہ در تشبیہ کلامِ دلکش با عسل۔ دریں مثال تشبیہ مستلزم تصور حالتے است کہ آں را بمیل طبع تعبیر مے تواں کرد وہمیں را وجہ شبہ قرار مے دہیم کہ لازم حلاوت است۔

دوم آنکہ تشبیہ برائے امرے باشد کہ راجع بنفس وصف نیست بل دریں صورت فعل بچیزے مخصوص متعدی باشد کہ مستلزم حکم خاص گردد چنانکہ گوئی "فلاں نقش برآب می کشد و آہنِ سرد می کوبد" پیدا است کہ نقش برچیزے کشیدن عملے است کہ اصل آں در آں چیز پائدار ماند اما ایں معنیٰ در آب متصوّر نیست و چوں چنیں است فعل فاعل مستلزم معنیٔ عبث خواہد بود۔ و ہمیں حکم خاص است و ایں معنی نہ مجرد از وجود برآب و نہ مجرد بر فعل کشیدن مترتب گشتہ بل بہ اجتماع ہر دو امر یعنی بہ تعدیۂ فعل کشیدن بسوئے آب حاصل آمدہ چنانکہ در مثال "چارپائے بروکتابے چند" کہ فی الحقیقت ماخوذ است از آیۂ یَحمِلُ اَسفَارًا و برہمیں طور قیاس کن در مثالِ آہنِ سرد کوفتن کہ فعل کوفتن متعدی بچیزے مخصوص یعنی آہن است و اجتماع ہر دو معنی فعل عبث را مستلزم است و از ہمیں قبیل است باد در مشت یا باد بدست بودن یا مہتاب بگز پیمودن وغیر ذالک۔

ازانچہ کہ ذکر یافت دانستہ باشی کہ وجہ شبہ در تشبیہ تمثیل باید عقلی باشد نہ حسی و از یک جملہ یا بیش ازاں منتزع می باشد و ہر چند کہ آں را در عقلی بودن رسوخ بیشتر بود احتیاج آں بجملات کثیرہ ہم بیشتر خواہد بود قطعہ شیخ کہ دریں

باب فصیح تر افتادہ بریں مدعا شاہد عدل است۔ قطعہ ؎

گلے خوشبوئے در حمام روزے | رسید از دستِ محبوبے بدستم
بدو گفتم کہ مشکی یا عبیری | کہ از بوئے دل آویزِ تو مستم
بگفتا من گلے ناچیز بودم | ولیکن مدتے با گل نشستم
جمالِ ہمنشیں در من اثر کرد | وگرنہ من ہماں خاکم کہ ہستم

ایں قطعہ چناں کہ مے بینی متضمن است بر جملاتِ کثیرہ بہ نحویکہ از اجتماع آنہا یک کلام مربوط و مسلسل حاصل آمدہ و در حصولِ مقصود تشبیہ ہر یک را مدخلے است کہ اگر یکے را از آنہا ساقط کنی مقصودِ تشبیہ باطل گردد۔ وہم ناگزیر است از ترتیبے کہ متکلم آں را در نظم جملات ملحوظ داشتہ۔ چہ انتزاع وجہ شبہ از ال بے اعتبار ترتیب متکلم صورت نہ بندد۔ مشبہ دریں مثال ذات متکلم است کہ بہ فیض صحبت ممدوح بذروۂ عزت مترقی گشتہ و مشبہ بہ چیزے است حقیر و خسیس یعنے گل بالکسر کہ بہ ملابست گل بالضم بمدارج شرف ارتقا یافتہ و وجہ شبہ حصولِ سرمایۂ سعادت است مر شیٔ حقیر و خسیس را بواسطۂ حسنِ تربیت شریفے۔ و ایں وصف مفہوم عقلی واحد است کہ از ترکیب و نظم جملات متعددہ بطریق لزوم انتزاع یافتہ توجیہش آنکہ متکلم می گوید کہ گلے بسر شوئے در حمام کہ محل استعمالِ گل می باشد روزے از دوستے بدستم افتاد۔ بوئے خوشش مشامِ جان مرا چناں معطر ساخت کہ از خود برفتم گفتم کہ مگر ایں مشک است یا عنبر بہ تحیر فرو شدم (حرف تردید متضمن

معنیٔ تحیر است) ناچار ہمدراں حالت بزبانِ حال از وے پرسیدم کہ من در
گشفِ کیفیت بوئے خوشت فرماندہ ام آخر تو خود بگو کہ ایں سرمایۂ دل
آویزیٔ نکہت کہ مشام جان مرا معطر ساخت از کجا بدست آوردہ گفت
کہ من ہماں خاکِ نژندہستم کہ در پائے کس و ناکس پامال میشوم و ہیچ سرمایۂ
خوبی با خود ندارم اما از فیضِ صحبتِ گل سر رشتۂ سعادت بدست آوردہ
ام تا امروز بدیں رتبہ فائز گشتم۔

می بینی کہ اگر سلسلہ ربط والتیام ایں تقریر را از ہم بگسلند حصولِ
مقصود متکلم کہ او مردِ نا اہل و خامل الذکر بود۔ امروز بحسنِ تربیتِ حضرتِ
ممدوح ور ابنائے جنس سرِ عزت و افتخار بر آسمان می افرازد۔ امکان ندارد
در بابِ تمثیل امرے کہ شائستہ ایں اسلوب لطیف است آن است
کہ تمثیل کلامے باید کہ از دریچۂ گوش سامعین درآمدہ حلقۂ اثر بر درِ نہاں خانۂ
دلہا کوبد تا غائتے کہ گماں برند کہ کلامِ معجز نظام اِنَّ مِنَ البیانِ لسحراً در حق
تشبیہ تمثیل ورود یافتہ۔ وہم باید کہ شاہدِ مقصود را بہ پیرایۂ حشمت و شوکتِ لفظ
و معنی آراستہ در نظر سبک روحانِ پاکیزہ منش جلوہ دہد۔ چہ بسا افتادہ کہ
حکمائے دقت پسند معنیٔ ارجمند را بہ تمہید قیاس منطقی و برہان عقلی بر مسترشدانِ
حقیقت طلب آں قدر افادۂ معانیٔ لطیفہ نکردہ اند کہ یک سالک مسالک
حقائق بہ اشارات تمثیلیہ بر راہ روان وادیٔ تحقیق افادہ کردہ و سرِ ایں
معنی آن است کہ حقایق عقلیہ را کہ فہم ناقص فطرتاں بہ اذیالِ آں تمسک
جستن نتواند بہ لباسِ محسوسات جلوہ دادن نظر بہ تسہیل تفہیم مخاطبان

اقرب الی الصواب می نماید چه محل تجربه و مشاہدہ جز محسوساتِ خارجه چیزے دیگر نتواند بود و ازیں جاست که محسوسات در طبائع عامۂ ناس بیش از معقولات موثر افتادہ ۔ بنابریں اسلوب تمثیل که درآں امرے معقول را بصورتِ محسوس وامی نمایند در ہر مقامے که استعمال یابد در نفوس وقعتے عظیم پیدا کند نظر به ضرورتِ مقام امثلۂ چند حوالۂ قلم است حکیم خاقانی گوید ؎

خصمت ز دولت بے نوا وانگه درت کردہ رہا
چشمش بدرد و توتیا بر باد نکبا داشته

دریں مثال وجه شبه بودن شخصے است بحالتِ احتیاج چیزے که اورا ازاں گزیر نیست وبا ایں احتیاج را رائگاں از دست دادہ باشد و ہم او گوید در مقامِ ہجو حسادِ پرفساد ؎

نشائد بر دانده جز بانده
نشائد کوفت آہن جز با آہن

مصرع ثانی چنانکه دانی مشتمل است بر تشبیه تمثیل ۔

وسعدی در مقام تربیت اطفال گوید ؎

ہر که در خردیش ادب نه کنند — در بزرگی فلاح ازو برخاست
چوبِ تر را چنانکه خواہی پیچ — نشود خشک جز بآتش راست

وجه شبه ازاں ظاہر تر است که محتاج تفصیل باشد ۔ غنی کشمیری گوید ؎

برتو اضعہائے دشمن تکیہ کردن ابلہی است
پائے بوسِ سیل از پا افگند دیوار را

ومیرزا صائب استعطافاً از ایران زمیں بہ نواب جعفر خان دستور اعظم حضرت خلد مکاں مے نویسد ۔

دور دستاں را با احساں یاد کردن ہمت است
ورنہ ہر نخلے بپائے خود ثمر مے افگند

نواب ممدوح پنجہزار اشرفی در وجہ صلۂ ایں شعر بہ میرزا ارسال داشت نظامی در حسرت ایام جوانی ونکوہش پیری و ناتوانی مے گوید ؎

چو بادِ خزانی در افتد بہ باغ
زمانہ دہد جائے بلبل بہ زاغ

بالجملہ در امثلۂ مسطورہ بتامل تمام باید نگریستن کہ چہ طور اسلوبِ تمثیل در مواضع مختلفہ معنیٔ مقصود را از جائے بجائے می کشد و عارض شاہدِ معنے را بغازۂ استعجاب مے آراید والحق کہ بدیں اسلوبِ لطیف کہ معنیٔ سحرِ حلال ہمیں است دلہائے شنوندگان را بہر جانب کہ خواہند میل دہند ۔

دریں مقام نکتہ ایست شگرف کہ جز فصحائے بلاغت شعار دیگراں را بدامانِ دست رس نیست ما در ضمن مثالے برآں آگاہ می سازیم ۔ سعدی گوید ؎

قرار در کفِ آزادگاں نگیرد مال
نہ صبر در دلِ عاشق نہ آب در غربال

دریں شعر مصرع اوّل از وجود مشبہ خبرے دہد و در مصرع ثانی برلے یک مشبہ دو مشبہ بہ ذکر کردہ۔ توجیہ کلام آن است کہ مال در کف آزادگاں قرار نمے گیرد چنانکہ صبر در دل عاشق و آب در غربال۔ اتاّمے بینی کہ متکلم موسیٰ کلام در تبلیغ معنئ مقصود چگونہ اعجاز ید بیضا بکار بردہ یعنی اداۃ تشبیہ بہ نحوے ساقط کردہ کہ سامع را مطلقاً شائبہ از ایہام تشبیہ بخاطر خطور نمی کند و ہر سہ چیز یعنی مال و صبر و آب را بوصفِ عدم قرار بہ یک جہت متصف وانمودہ تا یکے را از دیگرے بدیں وصف امتیاز نتواں کردن واگر در مصرع ثانی مے گفت چو صبر در دلِ عاشق چو آب در غربال کلام از حیز بلاغت خارج مے افتاد و ایں اسلوب در ادائے معنئ مقصود موثر تر افتد۔ بخلاف اسلوبے کہ بر ذکر اداۃ تشبیہ مشتمل باشد۔ چہ دریں صورت مبالغہ را در ادائے معنئ مقصود خللے زائد نباشد۔

چنانکہ ہم او گوید ؎

دیدۂ اہلِ طمع بہ نعمت دنیا

پر نشود ہمچناں کہ چاہ بہ شبنم

دریں شعر جملۂ ہمچنانکہ چاہ بہ شبنم پر نشود بر سبیل تمثیل بجائے مشبہ بہ ذکر یافتہ لاکن ذکر اداۃ تشبیہ معنئ مقصود را از مقام مبالغہ در وصف باز داشتہ۔

و ہم پوشیدہ نماند کہ در عمل اسلوب تمثیل باید کہ میانِ ممثل و ممثل لہ در اکثر امور جزئیہ متعلقہ ہر دو تطابق کلی باشد و ہر چند کہ ایں تطابق زائد باشد۔ تشبیہ تمثیل را در افادۂ معنئ مقصود قدمے راسخ باشد۔ چنانکہ در مثال سابق

مشبہ یعنی ممثل لہٗ دیدۂ اہل طمع واقع شدہ لیکن نہ مجرد دیدۂ اہلِ طمع بل ازاں جہت کہ بہ نعمتِ دنیا پر نمے شود۔ وہمچنیں مشبہ بہ یعنی ممثل کہ چاہ است ازاں جہت ماخوذ است کہ بہ شبنم پر نمے گردد و میان ممثل و ممثل لہٗ ہر دو تطابق متحقق است۔ توجیہش آں کہ گدایانِ طامع حبہ حبہ و قراضہ قراضہ زر و سیم بگدیہ گرد مے آرند۔ و با ایں نا داشتنی آتش حرص و طمع ایشاں نمے میرد۔ و ایں حالت مشابہ بہ حالت چاہے است کہ کسے خواہد کہ آں را بہ قطرہ قطرہ شبنم پُر آب کند۔ و ایں امر عادتاً امکان ندارد۔

در بیان تشبیہ اصلی از اصولِ علم بیان پیشتر ازیں ذکر یافتہ کہ ہر چند در طرفین تشبیہ تباعد نوعی و تغایر جنسی متحقق باشد تشبیہ از حضیض ابتذال برآمدہ باوج ندرت و غرابت جلوہ گر مے آید و اوقع فی النفس بودہ۔ موجب استحسان سامع میگردد زیرا کہ دریں صورت در معنیٔ مقصود حیثیتے پدید آید کہ سامع را گمانِ آں مے رود کہ چیزے از جائے ظہور یافت کہ اصلاً مظنۂ آں نبودہ و ہمیں معنے باعث بر استعجاب زائد مے افتد خاقانی گوید ع

ابر از ہوا بر گل چکاں مانند زنگی دایگاں
در کام رومی بچگان پستانِ شیر انداختہ

دریں شعر ابر مشبہ و زنگی دایہ مشبہ بہ وہمچنیں گل مشبہ و رومی بچہ مشبہ بہ واقع شدہ۔ و میانِ طرفین ہر دو تشبیہ تباعد نوعی و تغایر جنسی بدرجۂ غایت

متحقق است ۔ بدر چاچی گوید ؎

چو زوش از سقف مینا رنگ طشت زرنگار افتاد
فلک را کاسہائے نقرہ در دریائے قار افتاد

دریں شعر آسمان مشبہ و سقف مینا رنگ مشبہ بہ ہمچنیں آفتاب مشبہ و طشت زرنگار مشبہ بہ و نجوم مشبہ و کاسہائے نقرہ مشبہ بہ و تاریکی شب مشبہ ۔ و دریائے قار مشبہ بہ واقع شدہ و تباعد و تغایر میانِ طرفین تشبیہ بروجہ اتم ثابت است بہ نہجے کہ اتصال ہر دو از قبیل جمع بین المتغایرین است و استنباط وجہ شبہ از ہر چہار تشبیہ چناں مے نماید کہ اصل و فرع منطۂ آں نبودہ است وازیں روئے درامرِ تشبیہ نوعے از غرابت روئے دادہ ۔

صائب گوید ؎

زہرِ خشمش میانِ خندیدن
ہمچو بادام تلخ در شکر است

متکلم دریں شعر زہر خشم و شیرینئ خندہ را دریک جا جمع نمودہ کیفیت ثالثہ پیدا کرد و آں را مشبہ قرار دادہ و بادام تلخ و شکر را دریک جا جمع ساختہ کیفیت ثالثہ را مشبہ بہ تجویز نمودہ ۔

وچوں ایں قضیہ ممہد گشت می گوئیم کہ ہرگاہ ایں اصل مطلق تشبیہ را از ابتذال بغرابت می کشد در تشبیہ تمثیل کہ مبنی بر قوتِ تاثیر و متکفل توضیح مقصود و تشبیہ مے باشد ۔ چہا نقشہائے معنئ دل آویز کہ بر صفحۂ خاطرِ سامع نخواہد بست شعر حکیم سنائی بہ تصدیق ایں مدعا شاہد عدل است ؎

نکند عشق نفسِ زندہ قبول
نکند باز موشِ مردہ شکار

مراد از نفسِ زندہ نفس امارہ است کہ علی الدوام در طلب حظوظ حیوانی وحصول مشتہیاتِ جسمانی مستغرق بودہ از لذت معانی ومعارف محروم مے ماند ومصرع ثانی بر سبیل تشبیہ تمثیل آوردہ وعشق را با باز بلند پرواز ونفسِ زندہ را با موش مردہ تشبیہ دادہ وہر چند کہ جہاتِ زندگی و مردگی مختلف است اما در بادی النظر چناں مے نماید کہ دوام متضاد را در یک محل جمع نمودہ وایں معنی خالی از غرابت نیست ومقصود تشبیہ تذلیل وتحقیر نفس امارہ است ۔ بہ حیثیتے کہ قابلیت عشق ندارد وچہ ذلت وحقارت بیش ازیں خواہد بود کہ آں را موش وانمودہ وموش را مردہ قرار دادہ ۔ تا بدانند کہ موش مردہ اہلیت آں ندارد کہ شاہ باز اوج علو ہمت آں را بصید بر گیرد ۔

امثال چناں کہ معلوم است در ہر قومے ودر ہر زمانے مطرداً رواج داشتہ وترقیۂ شوؤن مدنیت قومے معیار لطافت وغرابت آن است ودر توضیح غرض متکلم وخاطر نشاں بودنِ آں امثال را دخلے تمام است ۔ گوئی ایراد مثل در کلام بلیغ حکم دعوئے دارد کہ بہ حجت وبرہان آں را با ثبات رسانیدہ باشند ۔ تازیان را امثال بسیار است وعلمائے عربیت در شرح وتحقیق ماخذ ومحل استعمال آں کتب تالیف نمودہ اند ۔

ایراد مثل را در کلام محلے است کہ تعیین آں موقوف بر رائے متکلم بلیغ است ۔ بسا باشد کہ در آغاز کلام ذکر آں کنند و ما سیق لہ المثل را بعد ازاں ممہد سازند وہم در اثنائے کلام تا ماقبل را با مابعد ربطے پدید آید و گاہے باشد کہ در عجز کلام ایراد نمایند وکلام را بر آں منقطع سازند ۔ امّا لابد است کہ مثل را در الفاظ واضع آں ایراد کنند و در صیغ فعل و جمع و مفرد و تذکیر و تانیث آں تغیرے جائز ندارند زیرا کہ مقصد از ایراد مثل اخذ مفہوم آں است ۔ خصوص مورد را اعتبارے نہ نہند بل معنیٰ عام را بطریق مفہوم کلی اخذ نمایند ۔

واضع مثل مردے حکیم و متبصر باید تا مفہوم ماخوذ ازاں مشعر از عبرتے و حکمتے باشد کہ نزد کافۂ ناس مسلم باشد و وضع مثل مبنی بر اصول تشبیہ است ۔ چنانکہ بیشتر ازاں در تشبیہ تمثیل شرح دادہ آمد ۔

بیشتر در بیانِ تشبیہ گفتہ ایم کہ طبیعت انسانی چیزے را کہ بعد از مشقت و تعب بسیار بدست آرد ۔ ہر آئینہ آں را قدر و منزلتے بیش مے نہد و در تمثیل چناں کہ مقرر است وجہ شبہ عقلی مے باشد و تا میانِ ممثل و ممثل لہٗ تطابق در اکثر امور جزئیہ قرین فہم سامع نگردد ۔ انتزاع وجہ شبہ صورت نہ بندد ۔ و ادراک تطابق میان ہر دو بعد از غور عمیق و فکر دقیق بدست افتد ۔ وچوں ادراک تطابق متحقق گردد ۔ ادراک وجہ شبہ بسہولت میسر آید تا موجب انشراح خاطرِ سامع افتد

وعمل فکر و رویت نظر به مواد مختلفه متفاوت و بعض نسبت به بعض دیگر آسان و دشوار می نماید۔

دریں مقام اشکالے است که دفع آں ضروری است۔ تقریرش آں که عملِ فکر و رویت در لغز و تعمیه ہم بکار است۔ باید که ہر دو را از باب بلاغت شمارند باآنکه ہر دو منافیٔ بلاغت اند۔ زیرا که از قبیل تعقید معنوی بوده ذہن سامع را مشوش و مختل می سازند۔ و حل آں بریں منوال است که مراد از فکر و رویت دریں مقام نه آں است که ذہن سامع را در تشویش و اختلال اندازد و طبیعت را پراگنده سازد۔ بل مراد آں است که فکر و رویتے بیش ازاں بکار است که در ادراکِ معنیٔ ساده معمول است و مثال صاحب لغز و تعمیه در احتمال مشقت و تعب که در عقد و حل آں روئے دہد۔ مثال غواصے است که جانِ عزیز را در معرضِ خطر افگند و مشتے از خرمہره بدست آرد و براستی که اگر در ادراکِ معانیٔ لطیفه و حقائقِ شریفه احتیاج به مزید فکر و رویت نمی افتاد فرقے میانِ کلام بلیغ که بحسنِ نظم ترکیب یافته و میانِ ہرزهٔ سوقیاں و ژاژِ روستائیاں که از اصواتِ حیواناتِ عجم اثرے بیش ندارد نمے بود مخاطب لبیب و ذکی را در سخن فہمی و دقیقه رسی کلام با مخاطب کودن و بلید مزیتے دست نمے داد۔ کلام معقد را که وقعتے نمے نہند نه ازاں است که در ادراکِ معنیش ذہن را حاجت بتامل و تفکر زائد در کار است۔ بل ازاں جہت که در راه فہم معنی سنگِ راه

بوده مخاطب را از ورود بمنزلِ مقصود باز مے دارد۔ گوئی پیک اندیشہ را در خارزارے می کشد تا بے صعوبت گامے بر ندارد۔ فصحا ایں کلام را در میزان بلاغت بچیزے نہ سنجند۔ نظامی باآں دستترس معنیٔ سرہ کہ اورا مسلم داشتہ اند۔ در مثنوئ سکندر نامہ بعضے از اشعار را چناں معقد ساختہ کہ شراح را در پیچاپیچ حیرت انداختہ و ایشاں در حل آں بتوجیہات رکیکہ و تاویلات باروہ پرداختہ اند۔ بلے گفتہ اند آنچہ گفتہ اند اما بمقصد نظامی پے نبردہ۔ و حال کلام ملخص و فصیح برعکس کلام معقد است چہ ذہن سامع را بمجرد شنیدن آں شاہراہے فراخ پیش روئے نظر مے آید و اگر جائے پیچ و خمے در راہ افتد متکلم بہ نشاں دادنِ منزل علامات و امارات نصب می کند بہ نحویکہ ہیچ گونہ کلفتے و صعوبتے بدو عاید نگردد۔

و اکابر علمائے بیان گفتہ اند کہ کلام ملخص موجب سرور و انشراح خاطر می باشد و جاحظ کہ از ائمۂ اصحاب عربیت است در کتاب بیان و تبیین فصلے مستقل درباب نظر و فکر در کلام فصیح و بلیغ آوردہ۔ و گفتہ کہ سبع را از دریافتن صید و بہیمہ را از حصول علف آں قدر لذت نیست کہ ملوک را از ظفر بر اعداء و علماء را از انکشاف اسرار و معارف کتاب اللہ بعد از فکر و رویت۔

از ما سبق دانستہ باشی کہ ایتلاف میان دو چیز متغایر الجنس موجب غرابت تشبیہ می باشد اما زنہار گماں نبری کہ متکلم در امر تشبیہ چیزے را از خود بداں

منضم می سازد کہ موجب غرابت باشد و آں چیز قبل از عمل تشبیہ در آں موجود نبود۔ حاشا و کلا بل عمل متکلم بیش ازیں نیست کہ دو چیز متغایرُ الجنس را کہ پیش از عمل تشبیہ امرے مشترک در ہر دو ثابت و قائم بود ایتلاف مے دہد و مثالِ متکلم بلیغ مثال آں صائغ تردست است کہ در ساختنِ حلّی لوازم کمالِ صناعت رابکار برد و آں را در خوشنما ترین صورتے جلوہ دہد آیا گمان مے بری کہ اگر در اجزائے آں حلیہ اعتدالے کہ ضروری است پیش از ترکیب در آں موجود نمی بود آں حلیہ بوضع عجیب و بہیئت غریب بمعرضِ نظارہ می آمد؟ و یا مثالش مثال غواصے است کہ گوہرِ شاہوار را از تہ بحرِ زخار بچنگ فرا آرد۔ آیا غواص را بیش از اجرتِ غواصی استحقاقے زائد مے نہی۔ جاہلے باید تا بہائے گوہر نتیجۂ مشقت غواصی قرار دہد۔ خوبیٔ گوہر در نفس گوہر است نہ در غوطہ زدنِ غواص ہمچنیں حسنِ تشبیہ بجائے خود در فرع و اصل پیش از عمل تشبیہ موجود مے باشد کہ بر دیدہ کور باطناں جلوہ نمے دہد۔ متکلم بلیغ کہ چشم بصیرتش بکحلِ معرفت حقایق روشن است آں را در مے یابد و بہمیں قدر سزاوار تحسین و آفرین می گردد و الّا او را بیش از ایتلاف میان فرع و اصل در وے تصرفے زائد نہ باشد۔ و مناطِ غرابت تشبیہ آن است کہ باشدت اختلاف طرفین میان ہر دو شدتِ ایتلاف روئے دادہ و بس۔

تبصرہ

در ماسبق ذکر یافت کہ در فہم وجہ شبہ گاہے احتیاج بمزید تأمل نمے افتد- بل بمجرد استماع در ذہنِ مخاطب حاضر آید و گاہے درادراک آں توقفے روئے دہد- بنابریں دریں مقام دو اعتبار است کہ تعہد و تحفظ آں متعلمِ بیان را خیلے سودمند مے افتد- یکے آنکہ ادراک اجمالی از ادراک تفصیلی اسبق الی الذہن است و وجہ شبہ در نظر اول بطریق اجمال مدرک مے شود و در نظر ثانی بطریق تفصیل وبہ ہمیں معنے اشارت است آنچہ اصحاب عربیت گفتہ اند النظرۃ الاولی حمقا و ایں معنی نہ ہمیں در حق حاسۂ بصر مسلم داشتہ اند بل نسبت بجمیع حواس صحیح و معتبر است- بنابریں درادراکِ اجمالی مستمعین متساوی الاقدام باشند و درادراک تفصیلی ہر فردے از ایشاں حیثیتے جداگانہ دارد و بعض را بر بعض مرتبتے باشد کہ میان ایشاں تفاوتِ عظیم بود و چوں ایں تفاوت در محسوسات خارجہ بے شائبہ شبہتے مشاہدہ می رود در معقولات صرفہ کہ مجال وسعتش را نہایتے نیست بدرجہ اتم و اکمل متحقق است و ہر چند کہ درادراکِ تفصیلی مبالغہ در دقت بکار آرند- احتیاج بہ فکر و رویت بیشتر افتد و بدیں سبب موجب توقف زائد باشد- مثلاً در تشبیہ اخگر کہ از چقماق بیروں آرند با چشم خروس

که از ره گذر تفصیل وخصوص احتیاج به تفکر مزید دارد۔ ومراد از تفصیل آن است که اوصاف متعددۂ چیزے را دریک جا ملحوظ داشتہ درکیفیت یگاں یگاں بتامل تام وانگرند وبعض را از بعض دیگر امتیاز دہند تا تطابق میانِ طرفین تشبیہ بروجہ کمال حاصل آید۔

اما بیانِ اعتبار دیگر آن است کہ حضور چیزے در ذہن برطریق دوام موقوف است بر دوام احساس آں بحاسۂ کہ متعلق بدان است وبالعکس اگر آں چیزے برطریق ندرت محسوس شود۔ حضور آں نیز در ذہن متوقف باشد و بعد از تامل متحضر گردد و بہمیں معنی اشارت است آنچہ اصحاب عربیت گفتہ اند مَا غَابَ عَنِ العین فقد غَابَ عَنِ القلب۔ وبالجملہ مدار ابتذال وغرابت تشبیہ برقلت وکثرت مشاہدہ چیزے است وبہمیں نسبت قلت وکثرت مشاہدہ سرعت وبطوٴ دراادراک وجہ شبہ روئے دہد۔ بدر چاچی گوید ؎

چو دوش از سقف مینا رنگ طشت زرنگار افتاد
فلک را کاسہائے نقرہ در دریائے قار افتاد

در مصرع ثانی کاسہائے نقرہ و دریائے قار ہر دو مشبہ بہ و ستارہائے روشن وتاریکئ شب مشبہ واقع شدہ۔ وصف مشترک میانِ طرفین ہرد وتشبیہ ظہور چیزے مستدیر ومعین المقدار ودرخشندہ است در فضائے منبسط وتاریک وچوں این معنی مشتمل است برتفصیل وخصوص محتاج مزید فکرت و رویت است مؤلف

رائست ؎ هوا قیرگوں و درخشِ سناں
شبے بود گفتی کواکب فشاں

درخشِ نیزہا کہ در غبارِ سیاہ تابان است۔ مشبہ و شبِ تاریک کہ شہب ثواقب در آں مے ریزد۔ مشبہ بہ واقع شدہ اما ادراکِ کمالِ وصف محتاجِ مزید تامل است چہ صحت ادراکِ وصف را ہمیں تصورِ درخشِ نیزہ و تصورِ غبارِ سیاہ کفایت نمی کند۔ بل انضمامِ ہیاتِ حرکاتِ متفرقۂ نیزہا کہ در اطرافِ مختلفۂ معرکۂ کارزار کہ بعضے ازاں بسوئے بالا و بعضے دیگر بزیر و بعض بسوئے چپ و بعض در جانبِ راست و بعضے بوضعِ مستقیم دیدہ مے شود باہر دو تصورِ مسطورہ بالا ہم ضروری است و ہیئتے حاصلۂ مرکبہ کہ متخیلِ نظارگیاں باشد وجہ شبہ خواہد بود۔

فرق میانِ تشبیہ و تمثیل

پوشیدہ نماند کہ مفہومِ تشبیہ اعم است از تمثیل تا مے تواں گفتن کہ ہر تمثیلے تشبیہ مے باشد۔ نہ بالعکس د تمثیل در حقیقت نوعے از تشبیہ است چہ ہیئت حاصلہ میانِ فرع و اصل یعنی طرفین تشبیہ بیک نمط می باشد اما در تشبیہ طرفین حقیقتاً مفرد مے باشد یا تاویلاً و وجہ شبہ گاہے مفرد باشد و گاہے متعدد و گاہے مرکب د در تمثیل مشبہ امرے جزئی است کہ فردے از مفہومِ کلی مشبہ بہ می باشد و مشبہ بہ مفہومِ کلامے باشد مشتمل بر حکمے کہ در طبقاتِ عامۂ ناس یا در جماعتِ مخصوص رواج یافتہ و بر صحتِ آں ہمگناں متفق

باشند تفصیل ایں اجمال آنکہ وجہ شبہ گاہے باشد کہ آں را از یک چیز انتزاع کنند۔ چنانکہ کلام دلکش را با عسل تشبیہ کنند وجہ شبہ دریں جا از وصف حلاوت منتزع است۔ چہ حلاوت خود وجہ شبہ نتواند بودن بل وجہ شبہ امرے است کہ لازم عسل است و آں میلِ طبع است کہ بر احساسِ قوتِ ذائقہ مترتب می گردد و ہمیں یک جہت میان کلام دلکش و عسل بالاشتراک موجود است و گاہے باشد کہ وجہ شبہ منتزع از امور متعددہ می باشد کہ باہم مقترن باشند و از اقترانِ آنہا حالتے حادث گردد کہ در صورتِ افراد متصور نیست۔ چنانکہ سعدی گوید ؎

نہ محقق بود نہ دانشمند چارپائے بر و کتابے چند

دریں مثال وجہ شبہ از احوال بہیمہ انتزاع یافتہ توجیہش آں کہ بہیمہ کتب علوم و فنون را کہ ذخیرۂ علم و حکمت و نتیجۂ عقول اصحاب دانش و فرہنگ است۔ بر پشت مے برد و با ایں او از فہم آں و از عمل بر مقتضائے آں حظے ندارد۔ و جز از رنج و تعب زائد کہ در کشیدن بار بدو عائد مے گردد۔ حاصلے ندارد یعنی خشت و سنگ و کتبِ دانش و فرہنگ در حق وے یکسان است۔ پیداست کہ ایں مفہوم ہمیں از امرِ واحد مثل بہیمہ یا کتب منتزع نیست بل از مجموع امور متعددہ کہ عبارت است از وجود کتب و مشتمل بودن آں بر ذخائرِ علم و حکمت و وجودِ بہیمہ و حامل بودن آں بار کتب را کہ اجتماع و اقتران ایں ہمہ اشیاء موجبِ انتزاع وجہ شبہ گردیدہ و ازیں جاست کہ علمائے ایں فن ماخذِ وجہ شبہ را دریں تشبیہ

ہیئتے مخصوصہ قرار دادہ اند کہ از اقترانِ امورِ مجتمعۂ مزبورہ حاصل آمدہ۔ اگر ایں اجتماع و اقتران را از میان برداریم انتزاع وجہ شبہ متصور نباشد و از ہمیں قبیل است ایں شعر او ؎

درشتی و نرمی بہم در بہ است
چو رگ زن کہ جراح و مرہم نہ است

چہ اگر درشتی و نرمی ہر دو را مجتمعاً نگیرند۔ حصولِ وجہ شبہ متصور نیست اما در بعضے از مواد تشبیہ برعکسِ ماسبق اگرچہ وجہ شبہ از امورِ متعددہ منتزع باشد لاکن برائے انتزاع بحصول ہیئتے مخصوصہ احتیاج نمی اُفتد چنانچہ دریں شعر ؎

بے تو چو شمع کردہ ام گریہ و خندہ کار خود
گریہ بحال دل کنم خندہ بروزگار خود

وجہ شبہ از اجتماع گریہ و خندہ منتزع است لاکن اگر اجتماع ہر دو را اعتبار نکنند و ہر یک را از دیگرے علیٰحدہ دارند و گویند بے تو ہمچو شمع گریہ میکنیم در صحت تشبیہ خللے رہ نیابد و تشبیہ بصورت دیگر کہ غیر مقصود شاعر نیست حاصل آید اما برجائے خود صحیح است لاکن در مثال ہیمہ کہ سبق ذکر یافت نتوانداو را مجتمعہ را از یک دیگر جدا کردن ورنہ مقصود تشبیہ باطل گردد فافہم۔

مسائل تشبیہ

بدانکہ قومے نیستند کہ در مجاریٔ محاورات خود استعمال تشبیہ و تمثیل

مکرده باشند و ضرورت ایں ہر دو ازاں مسلم تراست کہ در صددِ اثباتِ آں با یراد حجج و براہین احتیاج اُفتد و چوں عمل تمثیل بحذافیرہ مبنی برعمل تشبیہ است۔ مناسب مے نماید کہ نخست بشرح بعضے از نکات تشبیہ پرداریم۔

باید دانست کہ لطافتِ عمل تشبیہ موقوف است برحسن مدنیتِ قومے۔ زیرا کہ ہر چند مناظر بہیجۂ فطریہ درمتقلبات احوال پیش نظر آں قوم باشد۔ آثار آں برصفحات قوتِ متخیلہ ایشاں بروجۂ لطیف وہیئت پاکیزہ نقش مے پذیرد۔ اما کمال و نقصان تاثیر موقوف است برلطافت و کثافتِ قویٰ طبیعۂ آں قوم وایں امر یست دائر مع المدنیت یعنی ہر چند کہ لوازم ترقیٔ مدنیت قومے بیشتر بود قدم ایشاں درعرصۂ عمل بیشتر۔ گوئی کمال مدنیت و کمال قوت عمل ہر دو متساوی الاقدام اند۔ و از جملۂ لوازم مدنیت جودت ادبیات آں قوم است در اثنائے محاورات و جدّت ادب در لطافت تشبیہات و استعارات است اما زنہار گماں نبری کہ ہمیں خوبیٔ تشبیہ و استعارہ نزد فصحاء بلاغت شعار موجبِ کمال مے باشد۔ تاداے کہ شاہد معانیٔ نفس الامریہ در لباس الفاظ دلکش جلوہ گر نباید۔ زیرا کہ ایں خوبی امرے است مضمر فی النفس متقدمین عجم را شیوہ ایست کہ سخن ایشاں از رنگ و بوئے تکلف و تصنع عاری است و متاخرین ایشاں در ایجاد تشبیہات و اختراع استعارات سحر سامری بکار بردہ اند۔ بل آفتاب را ید بیضا نمودہ اما

معنیٔ نفس الامری را چنداں ملحوظ نداشتہ اند۔ متقدمین را سادگیٔ الفاظ ومتانت معانی ہر دو حاصل است وہمت متاخرین بر رنگینیٔ عبارات وشوخیٔ تشبیہات ولطافت استعارات مقصور۔ عمل ہر دو بداں ماند کہ یکے شاہدے راکہ بحسن وجمال فطری داغِ حسرت بر دل خوبان یغمائی نہد بوضع سادہ خالی از پیرایۂ آب ورنگ جلوہ دہد ودیگرے پیرہ زن زشت روئے راکہ باطلعتِ ممقوت وہیئت ممسوخ سوہانِ روح نظارگیاں باشد۔ ہر ہفت کردہ بمنصۂ ناز بنشاند۔ سلطان الشعراء در آغاز نامہ بہ تحمید باری عز اسمہٗ گوید ؎

ثنا ہا ہمہ ایزدِ پاک را — کہ دانا وبینا کند خاک را

وملا ظہوری ترشیذی کہ از متاخرین است در فاتحۂ ساقی نامہ ہم دریں معنی تتبع حکیم مذکور مے کند ؎

ثنا می کنم ایزد پاک را — ثریا دہِ طارمِ تاک را

مصرع ثانی ملا ظہوری ہمیں تخیلے بیش نیست کہ حقیقتے ندارد وحکیم گوہر معنی از قعر بحر فطرت بچنگ آوردہ کہ حقیقتے دارد ومصرع اوّل بصورتِ جملۂ اسمیہ آوردہ کہ مشعر از ثبوت واستمرار حکم است برخلاف مصرع ملا ظہوری کہ بصورت جملۂ فعلیہ آوردہ کہ متضمن معنئے تجدد وحدوث است وفرقِ میانِ ہر دو اسلوب از اں روشن تر است کہ حاجت بہ بیان افتد۔ عندلیب بستانِ شیراز در وصف قلعہ مرمرین قزل ارسلان کہ در باغے بنا نہادہ بود۔ بہ نشترِ نوائے دلکش خون

از رگ اندیشہ مے چکاند ؎

قزلِ ارسلاں قلعۂ سخت داشت
کہ گردن بہ الوند بر مے فراشت
چناں نادر افتاد در روضۂ
کہ در لاجوردی طبق بیضۂ

والحق کہ ایں نوعِ سحرِ حلال خاصۂ آں ذاتِ جامعِ کمالات است کہ کلام معجز نظامش از تار و پودِ فصاحت و بلاغت ترکیب یافتہ و عالمے از شگرف آفرینئ معنیش در ورطۂ حیرت افتادہ۔ عرفی شیرازی در ہوائے وصف روضۂ نجف اشرف پرواز مے کند ؎

ایں بارگاہِ کیست کہ گویند بے ہراس
کاے اوجِ چرخ سطحِ حضیض ترا مماس

و نشاط اصفہانی در وصف بارگاہ سلطانی گوید ؎

آسمانے دیگر است ایں بر فراز آسماں
یا بہشتِ جاوداں است آشکار اور جہاں

یا ہذا چگونہ می بینی بے نمکئ ہر دو شعر را کہ چہ طورِ غلوِ ناشائستہ را بر معنئ بائستہ بر گزیدہ اند و اسے فرو گسترند و نتوانستند صید معنی بدست آوردن۔ نعم گفتہ اند آنچہ گفتہ اند۔ اما بازیچۂ طفلاں بیش نیست و مرا بحق کار است گو خواجہ راضی مباش۔

بدانکہ کمال تاثیر تشبیہ موقوف بر چند چیز است۔ اول حسن تطابق مشبہ

ومشبہ بہ در وجہ شبہ۔ ہر چند کہ وجہ شبہ در تطابق اوضح واجلی باشد۔ تشبیہ بر وجہ اتم واکمل اوقع۔ نظامی در وصفِ طوطی نوشابہ مجمر فکر را روشن مے کند ؎

زبر حمتی دادہ پیر مجوس سوادِ حبش را بتاراج روس

وہم او گوید در بیانِ آویختنِ رومیاں بازنگیاں ؎

تذروان رومی وزاغانِ زنگ شدہ سینۂ باز یعنی دورنگ

دورنگیٔ سینۂ باز بر عامیان واضح نبود و ذہنِ سامع بسرعت انتقال بوجہ شبہ نمی کرد۔ بکلمۂ یعنی کہ معنیٔ تفسیر را متضمن است بوجہ شبہ متوجہ ساخت تا در طلب آں توقفیکہ موجب اختلال ذہن است روئے ندہد۔

دوّم۔ استعجاب وآں از عکس کیفیاتِ اعیان یا از امرِ خلاف معہود کہ مشاہدہ میرود پیدا شود۔ بدر چاچ از پردۂ شب داج سر بر مے زند ؎

مہ دو ہفتہ شود از کنِ رشب پیدا
شبت زگوشۂ ماہ دو ہفتہ پیدا شد

آغازِ سبزۂ عارض را بر نہجے مذکور ساختہ کہ موجب استعجاب سامع گردید۔ نظامی از افقِ طبع رنگین خورشید معنی را طلوع مے دہد ؎

چو شنگرف سوو ند بر لاجورد سمورِ سیاہ زاد روباہِ زرد

زادن سمور سیاہ روباہ زرد را خلاف معہود بل ناممکن است وملحق بہمیں قسم است تشبیہے کہ در آں بحرفِ استدراک در وصف مشبہ بہ اہتمام زیادے بکار برند و بحرف استفہام کہ متضمن معنیٔ تعجب باشد عکس کیفیتے در عقبِ آں ذکر

کنند- جامی از جام سراپائے زلیخا جرعۂ بکام حریفانِ بزم معنی مے ریزد ؎

سُرینش کوہ اما سیم سادہ
چہ کوہے کز کمر زیر اوفتادہ

پارسیاں حرف "اما" را بمعنیٰ لاکن کہ افادۂ استدراک کند استعمال می کنند- سرین را در گرانی با کوہ تشبیہ کردہ و چوں سامع را گمانِ آں بود کہ سرینش سواد و خشونت داشتہ باشد کہ در اکثر مواد لازم کوہ است بحرفِ استدراک آں را زائل ساخت و ایں از قبیل تاکید المدح است۔

سوم- تقیید مشبہ بہ- زیرا کہ تقیید مشبہ بہ موجب ازدیادِ خصوص وجہ شبہ می باشد و مزید اہتمام تقیید آں را از حضیضِ ابتذال باوجِ غرابت می کشد انوری در تمہید قصیدہ مے گوید ؎

بادِ شب گیری نسیم آورد سوئے جویبار	ابر نوروزی علم بفراخت بازانہ کوہسار
ایں چو پیکانِ بشارت بر شتابان و رہوا	وآں چو پیلانِ جواہرکش خراماں و رقطار

دریں شعر تشبیہ باد نہ بمطلق پیک مقصود است بل با پیکے کہ در رسانید مژدۂ جانفزا از دوستے بدوستے بسرعت تمام قطع مراحلِ بعیدہ می نماید و ہمچنیں تشبیہ ابر نہ ہمیں بہ مطلق پیل مراد است بل با پیلے کہ بہ لآلیٔ آبدار پر بار باپیلانے کہ در قطار درپسِ ہم خراماں باشند راہ مے رود۔ وازیں قبیل است شعر شیخِ شیراز در وصفِ موسمِ ربیع ؎

ژالہ بر لالہ فرود آمدہ ہنگامِ سحر
راست چوں عارضِ گلگونِ عرق کردۂ یار

دریں جا عارض مشبہ بہ مقید است بگلگوں وعرق کردہ ولفظ راست بمنزلۂ تقویت اداۂ تشبیہ واقع شدہ۔

چہارم۔ تباین نوعی در طرفین وآں عبارت است از متغایر بودن مشبہ ومشبہ بہ در نوع۔ زیراکہ اگر مشبہ ومشبہ بہ متحد النوع باشند استغراب سامع در معرضِ نقصان افتد وایں معنی تشبیہ را از پایۂ کمالِ تاثیر بیفگند نہ بینی کہ اگر اسپ خوشخرام را با اعوج بنی ہلال یا رخشِ رستم در مقامِ تشبیہ ذکر کنی در غرابت ہیچ وقعتے پیدا نہ کند۔ اما چو طرفین در نوعیت مختلف باشند غرضِ تشبیہ بر وجۂ کمال حاصل آید۔ نظامی دلاور جنگی را سوارہ در عرصۂ کارزار بروں مے آرد ؎

چو کوہے رواں گشت برپشتِ باد
عجب بیں کہ بر باد کوہ ایستاد

وہم ازیں وادی است شعرِ زلالیٔ خوانساری در وصف شکار گاہ ؎

زہر سو پیل مستے را کشادند | تلِ خاکستری بر باد دادند

ہمچنیں در وصفِ پیل ملک الشعراء فتح علیخان صبا کاشانی گوید ؎

بگاہِ پویہ گوئی کردہ پنہاں | بطار مہائے نیل اندودہ صرصر

اگر بجائے نیل لفظ قیر مے گفت البتہ بلیغ تر مے افتاد۔

بداں اے قاریٔ ہوشمند کہ بسیارے از نااہلاں ایں فن تشبیہ مقید را از تشبیہ مرکب باز نشناختہ ہر دو را بر یک منوال بافتہ گماں مے برند لاکن بر ادیب لبیب پوشیدہ نیست کہ وجہ شبہ مقید امرے است مفرد کہ با مرکب ہیچ

گو نہ التباسے ندارد۔ زیرا کہ در مرکب چند چیزے باشد کہ ہر یک جزوے از آن است۔ اگر یکے را از آنہا بینداز ی وجہ شبہ باطل گردد و مقید امرِ مفرد است کہ با چیزے دیگر ترکیب نیافتہ۔ بل اعتبار چیزے دیگر آں را بوصفے متصف ساختہ واو خود ہماں مفرد است برقرارِ اول و بالجملہ مرکب آن است کہ اشیاءِ متعددہ را در ذہن مجتمع کردہ آں را بمنزلۂ واحد قرار دہی بہ نحوے کہ ذہن را بہ یگاں یگاں التفاتے نباشد۔ و مقید آں کہ حقیقتِ واحدہٴ مفردہ را بچیزے خارج از اں اعتبار کنی۔ و آں چیز خارج در نفسِ مفرد دخلے ندارد فتأمل۔

پنجم۔ ابہام وجہ شبہ۔ وجہش آں کہ چیزے کہ بعد از تأمل وتطلب بدست آید۔ ہر آئینہ اوقع فی النفس باشد و آں را قدرے منزلتے بیش نہند و آنچہ بے محنت طلب بدست افتد۔ بچشمِ اعتبار چیزے نیرزد۔

خاقانی شروانی در شانِ ہلال عید مے گوید ؎

عیدِ ہمایوں فر نگر سیمرغِ زریں پر نگر
ابروئے زالِ زر نگر بالائے کہسار آمدہ

بداں کہ حذفِ اداۃِ تشبیہ در ابہامِ تشبیہ تقویتِ دیگر پیدا کند۔ چناں کہ در ہمیں شعر خاقانی۔

حقیقت و مجاز

بدانکہ حقیقت و مجاز ہر دو از صفاتِ لفظ اند و لفظ دریں مقام مفرد و جملہ ہر دو را شامل است۔ لیکن حد حقیقت و مجازِ مفرد۔ غیرِ حد حقیقت و مجاز جملہ است۔ حقیقت در مفرد کلمہ ایست کہ ازاں ارادہ کنند۔ چیزے را کہ بہ ازائے او آں کلمہ بر وضع واضع تعیین یافتہ و ایں حد ہر گونہ وضع را شامل است۔ چہ وضع بعضے از الفاظ سابق مے باشد بر وضع بعضے دیگر زیرا کہ الفاظ ملفوظہ در زبانے بضرورت مدنیت و اختلاط اقوام در دار الضرب اوضاع درآمدہ بسکہ تازہ رواج می یابد پس نتواں گفت کہ حد حقیقت در مفرد کلماتِ مولدہ را شامل نیست کما توہم بعض الناس۔ و ایں معنی مخصوص بزبانے نیست۔ بل بے ہیچ تفاوتے کہ متصور باشد۔ در ہر زبان ہمبریں نسق قیاس باید کرد۔ لفظ شیر را چنانکہ دانی بر درندۂ مخصوص اطلاق کنند و دریں اطلاق ذہن سامع باصلے مستند نمی شود کہ بواسطہ آں شکل درندہ مخصوص در ذہن فرود آید و ہمچنین است حال ہر کلمہ کہ در مولدین مستحدث۔ و آں را بر چیزے مخصوص اطلاق کنند و نیز ہمیں حال است مر اعلام را۔ چہ تسمیۂ شخصے پسر خود را باسم زید بعینہ ہماں صورت دارد کہ واضع لغت لفظے را بازائے چیزے وضع کردہ باشد و اگرچہ لفظ زید بحالت غیر علمیت مصدر است اما چوں اطلاق بر طریق علمیت بر شخصے معین قرار یافتہ نتواں گفتن کہ بوقت اطلاق آں

برطریق علمیت ذہن سامع بسوئے وضع مصدی مستندمی باشد۔ بل بے واسطۂ چیزے قطعاً برعلم دلالت مے کند۔

اما مجاز در مفرد کلمہ ایست کہ ازاں ارادہ کنند غیر چیزے کہ بازائے او آں کلمہ در وضع واضع تعیین یافتہ۔ چنانچہ لفظ شیر را بر مردِ شجاع کہ در شجاعت و بطش مشابہ شیر است اطلاق کنند بہ یقین مے دانی کہ ایں اطلاق قرین صحت نتواند بود تا معنیٔ ثانی (مرد شجاع) را بسوئے معنیٔ اول (درندہ مخصوص) استناد نہ کنی و معنیٔ استناد آن است کہ لفظ شیر را مثلاً موضوع برائے درندۂ مخصوص مسلم داشتہ برطریق تشبیہ علی حد المبالغہ و ایہام حصول معنیٔ شیر در مرد شجاع بر و اطلاق کردہ باشی و بے استناد ایں اطلاق جائز نبود۔ گوئی معنیٔ اول اصل است و معنیٔ ثانی فرع و ہیچ فرع بے اصل متصور نہ۔

کنایہ و مجاز

کنایہ › مراد از کنایہ آن است کہ متکلم ارادۂ معنی از معانی کند و آں را بلفظے کہ در لغت برائے آن موضوع است ذکر نکند بل ذکرِ معنیٔ کند کہ وجود تالیٔ[1] معنیٔ مراد است و معنیٔ تالی را بر معنیٔ مراد بمنزلۂ دلیل قائم کردہ بدیں معنی بداں معنے اشارت کند۔ سعدی در تباہیٔ عاملے ظالم مے گوید از بستر نرمش بر خاکستر گرمش نشاند۔ یعنی او را از توانگری بدرویشی مبتلا ساخت۔ توانگری را بستر نرم و درویشی را خاکستر گرم عادتاً لازم است

[1] تالی پس آئندہ مراد از لازم آن است۔ ۱۲۔ منہ

واین ہر دو معنی جدا گانہ تالیٔ معنیٔ توانگری و درویشی است بعبارت اُخری
مے گوئیم کہ در کنایہ انتقال از لازم بہ ملزوم مے باشد مع جواز ارادۂ
ملزوم۔ ولزوم دریں مقام عام است ازینکہ عادتاً باشد یا عقلاً وکنایہ
بر سہ قسم است اول آں کہ مقصود از کنایہ ذات موصوف باشد۔ چنانکہ
خاقانی گوید ؎

آسمانِ کوہ زہرہ آفتاب کانِ ضمیر
آفتِ ہر چہ آفتاب از کوہ وکانِ انگیختہ

آنچہ را آفتاب از کوہ وکاں انگیختہ جواہر است ومسعود سعد گوید ؎

بخواہ آں طبع را قوت بخواہ آں کام را لذّت
بخواہ آں چشم را لالہ بخواہ آں مغز را عنبر

مقصود از مجموع ایں صفات شراب است دوم آنکہ از کنایہ مطلوب
نفسِ صفت باشد فقط نہ موصوف۔ خاقانی گوید ؎

دست کفچہ مکن بہ پیشِ فلک
کہ فلک کاسہ ایست خاک انبار

دست کفچہ کردن کنایہ از خواستن چیزے است و در بعض مواد چناں
می باشد کہ از لازم تا ملزوم وسائط متعددہ درمیان مے افتد وآں را
تلویح گویند۔ چنانکہ در تازی کثیر الرماد کہ کنایہ از مہمان نواز است۔
نظامی گوید ؎

بزرگی بایدت دل در سخا بند
سر کیسہ بہ برگ گندنا بند

بستن سر کیسہ بہ برگ گندنا کنایہ از تعجیل در سخاست زیرا کہ انتقال از
بستن بہ برگ گندنا بہ محکم نبودن سر کیسہ است واز اں بہ زودی واشدن

به رکیبه وازاں بزودی بخشیدن ۔

قسم سوم آنکہ غرض از کنایہ اثبات صفتے برائے موصوفے یا نفی صفتے از موصوفے باشد. حکیم مختاری گوید ے

دامن ہمتِ سرافرازش گردنِ چرخ را گریباں باد

دامن ہمت ممدوح را گریباں گردن آسماں گفتن کنایہ ازاں است کہ ہمت او بلندتر از آسمان باد ۔ حکیم اسدی گوید ے

نکو گفت داناکہ دختر مباد

چو باشد بجز خاکش افسر مباد

وتعریض راہم از باب کنایہ شمردہ اند وتعریض مشتق از عرضہ بمعنی جانب وطرف است ۔ ومعنی تعریض اشارہ کردن بجانبے وارادۂ جانب دیگر نمودن است چنانکہ سائلے بجائے عرضِ حاجت گوید ۔

" بہ سلام بندگان حضرت آقا آمدہ ام "

مجاز ﴾ ودر تعریف مجاز گفتہ اند کہ آں نقل لفظے است از معنیٔ موضوع لہٗ بسوئے غیر آں بہ نحویکہ میانِ ہر دو نوعے از علاقہ متحقق باشد ودر مجاز انتقال از ملزوم بہ لازم می باشد وچوں قرینۂ صارفہ از ارادۂ ملزوم در آں قائم است جائز نہ باشد کہ با ارادۂ معنیٔ لازم معنی ملزوم ہم مراد دارند ۔ پس آں علاقہ اگر علاقہ تشبیہ است آں را استعارا گویند ورنہ مجاز مرسل ومجاز مرسل را علاقہا بسیار است ۔ ما چند اقسام آں را دریں جا ثبت مے کنیم ۔ قسم اول تسمیۂ کل بہ اسم جزو آں چنانکہ

سعدی گوید ؎

بذکرش ہرچہ بینی درخروش است ولے داند دریں معنی کہ گوش است

مراد از گوش صاحب گوش است۔ وچنانکہ عرفی گوید ؎

سرے در عہد ما ساماں ندارد کسے کو آب وارد ناں ندارد

مراد از سر صاحب سر است وآنچہ صاحب حدائق البلاغت در مثالش

ایں شعر حکیم سنائی آوردہ ؎

عشق را بحر بود دل را کاں شرع را دیدہ بود دیں را جاں

وگفتہ کہ مراد از دیدہ پاسبان است بخیال مؤلف محل تامل است

زیرا کہ در شعر مذکور مراد از دیدہ ہمیں عضو معروف یعنی چشم است ومعنی

آن است کہ ممدوح چشم شریعت بودہ است کہ بواسطۂ آں امتیاز بے ر اشیائے

عالم می تواں کردن وبمعنئ پاسبان احتمال مرجوح است۔ قسم دوم تسمیہ

جزو بہ اسم کل۔ عرفی گوید ؎

گلے زیں باغ گر چینی بیاور دستے از بینش

کہ نقش لوح محفوظ است بر اوراق اغصانش

مراد از دست دریں مقام انگشتہا است زیرا کہ چیدن گل کار انگشت

است وانگشت جزوے است از دست۔ قسم سوم۔ تسمیہ مسبب بہ اسم

سبب۔ ہم او گوید ؎

منم آں سیر زجاں گشتہ کہ با تیغ وکفن

بر در خانۂ جلاد غزل خواں رفتم

دریں شعر سیر شدن عبارت است از بیزار شدن و سیری سبب بیزاری از غذا است۔ قسم چہارم تسمیہ سبب بہ اسم مسبب۔ حکیم سنائی گوید ؎

سرد و گرم زمانہ ناخوردہ ‌ ‌ ‌ نرسی بر درِ سرا پردہ

مراد از سرد و گرم زمانہ انقلاب آن است و انقلاب سبب گرمی و سردی است۔ قسم پنجم۔ تسمیہ چیزے باسمے کہ در زمانِ ماضی بداں موسوم بود۔ عطار گوید ؎

حمد بیحد مر خدائے پاک را ‌ ‌ ‌ آنکہ ایماں داد مشتِ خاک را

مراد از مشتِ خاک انسان است کہ قبل از وجود خاک بودہ۔ قسم ششم تسمیہ چیزے باسمے کہ در زمان مستقبل بداں موسوم خواہد بود۔ نظامی گوید ؎

یکے مردہ شخصم بمردے رواں

نہ از کاروانی نہ از کاروال

مردہ در زمان مستقبل خواہد بود۔ قسم ہفتم تسمیہ مظروف بہ اسم ظرف یا تسمیۂ حال بہ اسمِ محل آں چنانکہ در محاورہ گویند نہر جاری است و دریا روان است و از ہمیں قبیل است لفظ جناب کہ بمعنیٔ فنائے دار است و مراد از آں صاحب جناب باشد۔ قسم ہشتم تسمیہ ظرف باسم مظروف یا محل باسم حال۔ خاقانی گوید ؎

درمرکز مثلثِ[1] بگرفت ربع مسکوں ‌ ‌ ‌ فریاد اوج مریخ از تیغ مہ صفا لش

از اوج مریخ برج اسد ارادہ کردہ کہ ظرف آن است۔ قسم نہم تسمیہ چیزے باسم آلۂ آں۔ حکیم سنائی گوید ؎

---

[1] کرۂ آتش ۱۲ منہ

متوسط میانِ صورت و ہوش　　شدہ زاں سو زباں و زاں سو گوش

زبان آلۂ سخن است و گوش آلۂ استماع آں۔ و شعر در تعریف نفس کلی است کہ از عقل استفادہ می کند و مجاز مرسل را علاقہا دیگر ہم است چنانچہ بر متصفحِ کتب فصحا مخفی نیست۔

استعارہ

بداں کہ امام عبد القاہر جرجانی رحمہ اللہ در کتاب دلائل الاعجاز بحثے طویل راندہ است در باب تخطیۂ کسانیکہ تعریف استعارہ بالفاظ "نقل لفظے از معنئ موضوع لہ بسوئے غیر آں بعلاقۂ تشبیہ" کردہ اند و گفتا کہ قاضی ابو الحسن در تعریف استعارہ مے گوید الاستعارۃ ما اکتفی فیہ بالاسم المستعار عن الاصلی ونقلت العبارۃ فجعلت فی مقام غیرھا و ایں تعریف نظر بہ حقیقت استعارہ درست نبود۔ زیرا کہ ما اسم شیر را بر مرد شجاع اطلاق نمے کنیم الا بعد از ادخال مرد شجاع در جنس شیر بوجہ مخصوص یعنی استعارہ نہ محض نقل لفظے است از موضوع لہ بسوئے غیر آں بل نقل معنئ است بجائے معنی دیگر و اگر مفہومِ استعارہ ہمیں نقل لفظے بود در غیر موضوع لہ مے بایست کہ لفظ گوش را بطریق مجاز مرسل کہ دریں شعر واقع شدہ استعارہ گوئیم ؎

در سخن با دوستاں آہستہ باش
تا نباشد در پسِ دیوار گوش

والحق کہ در استعارہ لفظ را نقل نمے کنند۔ تا اولاً معنی را نقل نمی کنند بعبارتِ اُخریٰ مشبہ را فردے از جنس مشبہ بہ قرار دادہ لفظ مشبہ بہ را برمشبہ اطلاق کنند۔ بناءبریں معنیٰ "شیرے دیدم" برطبق اصطلاح مشہور نقل لفظ غیر ازیں نخواہد بود کہ مردے دیدم کہ ہمچو شیر است نہ آنکہ حقیقتاً شیر است ودریں صورت ایں ادعا صحیح نبود کہ او شیر است بصورتِ انسان چہ نقل لفظ وقتے صورت بندد کہ معنیٔ اصلیٔ آں لفظ را ارادہ کردہ باشیم اما چوں لفظ را با معنیٔ اصلیٔ آں نقل کنیم محال است کہ آں را نقل لفظ گفتہ باشیم و بالجملہ استعارہ ادعائے معنیٔ اسم است برائے چیزے نہ نقل اسم از چیزے بچیزے کما توہمہ بعض الناس وازیں جملہ کہ ما گفتیم مسئلہ مختلف فیہ بین علماء البیان کہ استعارہ از قسمِ مجاز لغوی است یا مجاز عقلی بصراحت انفصال مے پزیرد وحق ہرگز خویش قرار مے گیرد یعنے استعارہ از قسم مجاز عقلی است نہ لغوی۔ چنانچہ شیخ جرجانی تصریح بداں نمودہ۔ حیث قال ان الاستعارۃ کالکنایۃ فی انک تعرف المعنی فیھا من طریق المعقول دون طریق اللفظ۔

فرق میان تشبیہ و استعارہ

لفظے کہ اطلاق آں برغیر موضوع لہٗ کنند بوجہ مشابہتے کہ میان ہردو معنی متحقق است بردو قسم است۔ اول آنکہ ذکر مشبہ را بالکلیت ساقط کنند بہ نحویکہ از ظاہر

احوال گمان آں نرود کہ متکلم ارادۂ آں کردہ است۔ چنانکہ دریں شعر ؎

ژالہ از نرگس فرو بارید و گل را آب داد
وز تگرگِ روح پرور مالشِ عناب داد

دریں شعر از ژالہ اشک و از نرگسِ چشم و از گل رخسار و از تگرگ دنداں و از عناب لب نازنین ارادہ کردہ و معلوم است کہ متکلم ارادۂ معنئ موضوع لہٗ نکردہ بل معنئ غیر موضوع لہٗ خواستہ کہ قرائن برآں دلالت مے کند و اگر قرائن نمے بود کسے پئے مقصودِ متکلم نمے برد۔ پس ناگزیر است از قرینۂ کہ دال باشد بر ارادۂ معنئ غیر موضوع لہٗ۔ چناں کہ گوئی "شیرے دیدم کہ تیر مے انداخت" دریں جملہ تیر مے انداخت قرینۂ آن است کہ متکلم از شیر معنئ موضوع لہٗ یعنی درندۂ مخصوص ارادہ نکردہ بل مرد شجاع کہ معنئ غیر موضوع لہٗ لفظ شیر است و میان ہر دو معنی علاقۂ مشابہت است بوجہ امرے کہ در ہر دو مشترک است و آں شجاعت و قوت بأس و بطش است۔ دوم آن کہ ہر دو معنے یعنی مشبہ و مشبہ بہ را مذکور سازند۔ چنانکہ گوئی "زید شیر است" دریں صورت نتواں گفتن کہ شیر را برائے زید استعارہ کردہ بل گویند کہ زید را با شیر تشبیہ کردہ۔ قسم اول را استعارہ گویند و قسم ثانی را تشبیہ و چوں بنائے استعارہ ہم بر تشبیہ می نہند اگر بر قسم اول اطلاق اسم تشبیہ کنند۔ ہر آئینہ غلط نکردہ باشند زیرا کہ اصل غرض متکلم تشبیہ است بر طریق مبالغہ۔

از انچہ گفتہ ایم احتمال آں میرود کہ بظاہر میانِ ہر دو قسم فرقے نباشد چہ

در ہر دو صورت زید را شیر قرار دادن ولیل آن است کہ مشبہ را فردے از جنس مشبہ بہ تجویز مے کنیم۔ جواب آن است کہ میان ہر دو صورت فرق بسیار است زیرا کہ در قسم اول اسم اصلیٔ اور اطرح دادہ اسم دیگر را بر آں اطلاق مے کنند۔ بحیثیتے کہ عملِ تشبیہ در نفسِ متکلم مضمر می باشد گوئی اسم دیگر کہ برآں اطلاق یافتہ در اصل لغت برائے او وضع کردہ اند و در قسم ثانی حال دگر گوں است۔ چہ ذکر مشبہ کہ مراد از آں اسمِ اصلی است ورآں بالتصریح مذکور شدہ و صراحتِ ذکرش آں را از جنس مشبہ بہ قرار دادن ابا مے کند و سامع را ہنگام شنیدن گمانِ آں نمے رود کہ متکلم در مثالِ مذکور از لفظ شیر درندۂ مخصوص ارادہ کرد۔ بناء بریں قسم اول را استعارہ و قسم ثانی را تشبیہ گفتہ آمد۔

واگر خواہی کہ فرقے میان تشبیہ و استعارہ بر طریق عادتِ مالوف بدانی در مثال آئندہ تامل کن کہ مثال اسم مثال ہئیتے است کہ بداں استدلال بر جنسے از اجناس تواں کردن مثلاً وضعِ ملوک از وضع سوقیاں چنانکہ مرسوم است متمیز مے باشد اگر سوقئے را از وضع سوقیاں عاری کنی۔ و نشانے از نشانہائے سوقیاں بر تن او نگذاری و او را بہ خلعت ملوکانہ ولوازم پادشاہانہ ببازار آوری تامردماں او را گماں برند کہ ملکے از ملوک است بہ نحوے کہ در ظاہر حال بر سوقی بودنِ او بہیچ وجہ استدلال نتواں کردن الا باخبار و استخبار۔ مے تواں گفتن کہ تو فی الحقیقت ہئیتے ملوکانہ او را بطریق عادیت ارزانی داشتی و اگر بعضے از لوازمِ

وضع سوقیاں ہمچناں برتنِ او بگذاری و بعضے از لوازم ملوکانہ باو ارزانی داری نتواں گفتن کہ ہئیت ملوکانہ او را فی الحقیقت دادہ باشی چہ غرض از ہیئت ملوکانہ حصولِ مہابت و عظمت است کہ در دلِ مردم پیدا آید و ایں امر با وجود لوازم سوقیاں متصور نیست و چوں ہیئتے مخصوصہ جنسے را از اجناس خصوصیت و امتیاز مے بخشد ہمیں حالِ اسم است کہ چوں سامع از شنیدن جملۂ "زید شیر است" گمان آں نمے کند کہ متکلم در حقیقت از شیر درندۂ مخصوص ارادہ کردہ اطلاق اسم شیر ہم بر زید حقیقتاً نخواہد بود۔ و ہر گاہ حقیقت استعارہ را در میزان لغت و عادت وزن مے کنیم فرق میانِ تشبیہ و استعارہ بہ وضاحتِ تمام معلوم مے گردد۔ چہ شرطِ شئ مستعار آن است کہ مستعیر بمنافع آں ہمچو مالک انتفاع گیرد و در ہنگامِ انتفاع مستعیر بداں شئ بینندگاں فرقے میانِ معیر و مستعیر معلوم نہ کنند۔ ہم بریں نسق قیاس کن لفظ شیر را در مثال شیرے دیدم کہ تیرے انداخت و مراد تو مردِ شجاع بود۔ چہ اطلاق لفظ شیر بر مردِ شجاع بہ ہماں نہج مستعار است کہ زید جامۂ مستعار در بر کند و بینندگاں را گمان آں نباشد کہ جامہ از غیر است الا بدلائلے کہ خارج از ظاہر حال زید است و در مثال زید شیر است خود ظاہر است کہ ذکر زید مانع اطلاق لفظ شیر است بر زید بطریق حقیقت بل وزانش جامہ ایست کہ طرفے از آں دیگر را بپوشانی و طرف دیگر تن خود را دریں صورت نتواں گفتن کہ تو جامۂ خود را بدیگرے عاریت دادۂ۔

و آنچه واجب می کند فرق میانِ تشبیہ و استعارہ ترکیب مبتدا وخبر است ۔ تقریرش آں کہ در جملۂ زید شیر است شیر کہ مشبہ بہ است خبر واقع شدہ و مقرر است کہ خبر مبتدا یا برائے اثبات وصفے باشد کہ خبر مشتق ازان است مر مبتدا را چوں زید داناست یا برائے اثباتِ جنیت کہ خبر موضوع برائے آن است چنانکہ گوئی او مرد است ۔ و ہرگاہ در جملۂ زید شیر است اثبات وصف کہ مشتق از خبر باشد نتواند بودن ۔ لا محالہ اثباتِ جنیت مقصود خواہد بود و از انجا کہ اثبات جنیت شیر برائے زید بطریق حقیقت نتواں کردن شکے نیست کہ اثباتِ شبہ جنس خواہد بود و چوں اثبات شبہ جنس مقصود ما باشد ہر آئینہ اسمے را بغرض احداثِ تشبیہ استعمال کردہ باشیم و از ہمیں جہت مے گوئیم کہ جملۂ زید شیر است داخل تشبیہ است نہ استعارہ ۔

و ہمیں دستور در مثال شیرے پیش من آمد مقصود اثباتِ آمدن است مر شیر را نہ اثبات معنئ شیر بل اثباتِ معنئ شیر بر جائے خود متحقق است و از ہمیں قبیل است ایں شعر بدر چاچی ؎

سیاہ پیل است خنجر زن جہندہ آتش از کامش
فتد از چشمہا اشکش در دا ز نعرہا خامش

از الفاظ سیاہ پیل و خنجر و آتش و اشک و خام اثبات شبہ با ابر و برق و درخش و قطراتِ باراں و جرم ابر منظور نیست و چگونہ اثباتِ شبہ منظور تواند بودن ۔ جائے کہ ہیچ از ذکر چیزے کہ بداں شبہ

مقصود است۔ بمیان نیامدہ۔ نعم اثبات شبہ وقتے متصور است که باصل ارادۂ متکلم که در نفس او مضمر است۔ رجوع کردہ از مافی الضمیر او بحث و تفتیش کنیم۔ تا بدیں بحث و تفتیش رجوع نه کردہ باشیم از ظاہر حالِ متکلم اثبات شبہ چیزے به چیزے در شعر مذکور متصور نه باشد۔

ازیں جمله که گفته آمد فرقے میان تشبیه و استعارہ کما ہو حقہٗ بوضوح مے پیوندد۔

بداں که قضیۂ فرقِ میانِ تشبیه و استعارہ در بعضے از مواد کلام خاصه در نظم اشعار بر اکثرے از به تحقیق نارسیدگاں مخفی مے ماند۔ سبب آن است که در کلام فحول شعرا که اساتذۂ فن شعر ہستند نظر به مبالغۂ وصف اکثر اداۃ تشبیه را حذف می کنند وازیں روئے عامیاں در غلط مے افتند۔

مسعود سعد سلمان گوید ؎

چرخے است پر ستارہ و ابرے ست پر ز شک
آبے ست بے تحرک و نارے ست بے دخان

دریں شعر چنانکه می بینی بصراحت ذکر مشبه نرفته و نه از اداۃ تشبیه چیزے مذکور شدہ و تا شعرے سابق را بدیں شعر متصل نه خوانی بسہولت نتوانی گفتن که اشیاء مذکورہ را بر اسلوب تشبیه سازج ذکر کردہ بل اقرب آنکه برائے شمشیر ممدوح استعارہ کردہ نعم اگر به تقدیر کلام نظم و ترکیب الفاظ متبدل کنی مفہوم

تشبیہ بصراحت واضح گردد۔ چنانکہ گوئی شمشیر ممدوح مثل چرخ است کہ در شب پرستارہ می باشد و در روز روشن نہ۔ اما شمشیر او ہموارہ چرخ پرستارہ است (جوہر شمشیر مراد است) ومثل ابر است و ابر گاہے می بارد و گاہے نہ اما شمشیر او ہموارہ ابر بارندہ است (خونِ دشمناں می ریزد) ومثلِ آب است و آب گاہے راکد مے باشد و گاہے نہ۔ اما شمشیر او ہموارہ راکد است (در اجزائے او حرکت نیست) و آتش است و آتش را گاہے دخان مے باشد و گاہے نہ۔ اما شمشیر او آتش بے دخان است وبلے تقدیر مذکور اگر اداۃ تشبیہ بر مشبہ بہ داخل کنی و بگوئی کہ شمشیر او مثل چرخ پرستارہ و ابر پر سرشک و آب بے تحرک و آتش بے دخان است۔ ہر آئینہ مقصود متکلم را تلف کردہ باشی۔ چہ اثبات صفت برائے ہر یک از مشبہ بہ دلیل آن است کہ متکلم برائے مشبہ مزیتے بر مشبہ بہ ثابت کند و چوں صفاتِ مذکورہ جداگانہ در ہر یک از مشبہ بہ بروجہ کمال و دوام ثابت نیست۔ الا بطریق اطلاقِ عام چناں کہ مذکور شد۔ برخلافِ مشبہ کہ ایں صفات ادعاءً وے بروجہ کمال و دوام ثابت است مزیت مشبہ بر مشبہ بہ متحقق گشت۔ و اگر کسے را غبارِ شک بر آئینہ خاطر روئے دہد و بگوید کہ مفہوم اثبات مزیتے کہ ثابت کردۂ از الفاظ شعر مستنبط نمے شود۔ جوابش آن است کہ دریں صورت کہ تو می گوئی ایراد صفتے برائے ہر یک از مشبہ بمعنیٔ ندارد و ایں از متکلمے ہمچو مسعود سعد کہ اکابر اہلِ زبان باوستادیش سرفرود

آوردہ اند منظور نیست ۔ فتامل ۔

وچوں ایں مقام از دقت وغموض قابلِ فہم ہر کور باطنے نہ بود بہ اطنابِ کلام نوبت افتاد تا موجب بصیرتِ خوانندگان آید وہم بریں نسق قیاس کن ۔ ایں رباعی مجیر بیلقانی ؎ رباعی

ساقی کہ زمینا مئے گلگوں می ریخت
مطرب کہ ز زخمہ درِ مکنوں می ریخت
فصاد وطبیب گشتہ بودند بہم
آں نبض ہمی گرفت وآں خوں می ریخت

ساقی ومطرب را دریں رباعی مشبہ وفصاد وطبیب را جداگانہ مشبہ بہ قرار دادہ ۔ اما چوں اداۃ تشبیہ را حذف کردہ در شعر ثانی احتمال آں بود کہ ذکر فصاد وطبیب را بر طریق استعارہ آوردہ ۔ اما بر ماہرِ فن پوشیدہ نیست کہ تشبیہ ساذج است وحذف اداۃ تشبیہ نظر بہ مبالغہ در وصف بودہ است واگر ذکر اداۃ مے کرد ومے گفت کہ ساقی چوں فصاد ومطرب چوں طبیب نبض می گرفت وخون مے ریخت قوتے در اثباتِ وصف بطریق مبالغہ دست نمی داد ۔

وبالجملہ حذفِ اداۃ در اکثر مواد مظنۂ التباس تشبیہ باستعارہ میگردد وہرچند کہ بنائے استعارہ بر تشبیہ نہادہ اند اما شمۂ از ذکر مشبہ را دراں گنجائش نبود ومثل شعر بدر چاچی مقتضئ مزید تامل است ۔

مہ دو ہفتہ شود از کنارِ شب پیدا   شبت ز گوشۂ ماہِ دو ہفتہ پیدا شد

دریں شعر چناں کہ مے بینی شب مشبہ بہ خط و ماہ دو ہفتہ مشبہ بہ روئے نازنین واقع شدہ۔ اما مطلقاً ذکرے از ہر دو مشبہ نہ راندہ لاکن در مصرعِ ثانی حرفِ تاء کہ مضاف الیہ ماہِ دو ہفتہ است خود مشبہ نیست بل ضمیر مشبہ یعنی روئے باوے تعلق دارد۔ تقدیرش اینکہ شب از گوشۂ ماہ دو ہفتۂ تو پیدا شد و ہم احتمال دارد کہ تاء مضاف الیہ شب باشد اما مآل واحد است بناء بریں نتواں گفتن کہ فی الجملہ ذکر مشبہ درمیان آمدہ اسلوبش نہ از قبیل تشبیہ ساذج خواہد بود۔ بل از قبیل استعارہ وہذا ہو الحق۔

و باید دانست کہ در بعضے از مواد تشبیہ ذکر اداۃ موجب فوت مقصود تشبیہ میگردد و کلام را از پایۂ حسن تاثیر فرود مے آرد۔ تامل کن در امثلہ "زید شیر است و زید چوں شعر است" کہ ہر دو جملہ از قبیل تشبیہ ساذج است اما میانِ ہر دو بون بیّن است و در امثلۂ سابق ایں معنی بوضاحتِ تام تمہید ذکر یافتہ وہم دریں شعر سعدی ؎

مار ی تو ہر کجا کہ بہ بینی بہ زنی

یا بوم کہ ہر کجا بہ نشینی بہ کنی

اگر اداۃ را ذکر مے کرد و می گفت کہ تو ہمچو مار ہستی یا ہمچو بوم ہستی ہر آئینہ بر غلط نمے بود۔ اما مقصود تشبیہ را مختل مے نمود و اگر خواہی کہ ایں معنی را بمزید وضاحت و کمال صراحت بہ یقین کلی استوار داری دریں اشعار شیخ نیک تامل کن ؎

شنیدم گوسپندے را بزرگے | رہانید از دہان و دستِ گرگے
شبانگاہ کارد بر حلقش بمالید | روانِ گوسپند از وے بنالید
کہ از چنگال گرگم در ربودی | چو دیدم عاقبت خود گرگ بودی

مقصود ما ازیں استشہاد مصرع ثانی شعر اخیر است کہ اگر اداۃ را مذکور می ساخت و می گفت کہ تو خود ہمچو گرگ بودی مقصود شیخ از تشبیہ باطل می گردید۔ چہ مقصودِ تشبیہ آن است کہ غرض از دست و دہانِ گرگ رہانیدن آں بود کہ جانِ ناتوان گوسپند از صدمت ہلاک محفوظ ماند۔ و چوں آں بزرگوار خود در طعمہ ساختنِ آں بیچارہ دندان آز دراز کرد و اورا از راہ جفاکیشی و سنگدلی عرضۂ شمشیر ہلاک ساخت و بر جانش ہماں بلائے چنگال گرگ فرود آورد۔ شکے نیست کہ آں بزرگوار در پیکر آدم خود گرگے بود و اگر می گفت کہ تو ہمچو گرگ بودی احتمال آں سے رفت کہ ضررے کہ بگوسپند از گرگ متصور بود از اں بزرگوار کمتر بدو رسید چہ شبہ جنس یا مثلیت چیزے مستلزم آں نیست کہ حکمے کہ برائے احد المثلین ثابت گشتہ برائے دیگرے ہم ثابت گردد و در صورت عینیت جنس لابد است کہ ہر دو فرد متحد الجنس در حکم متساوی الاقدام آئند و در مثال مذکور بحذف اداۃ تشبیہ بزرگ را با گرگ ہمجنس قرار دادہ و بہمیں سبب حسن تشبیہ مستلزم قوت تاثیر افتادہ۔

وہمچنیں حال است در باب استعارۂ صحیحہ در بعضے از مواد کہ مشبہ را از غایتِ اتحاد با مشبہ بہ در وصف استقرارے در نفوس بودہ باشد کہ تحول

ازاں امکان ندارد و دخول اداۃِ تشبیہ مستکرہ می نماید۔ چناں کہ نور را برائے علم و ایمان و ظلمت را برائے جہل و کفر استعارہ کنند۔ زیرا کہ ایں نوع اسلوب بہ وجۂ قوت شبہ و متانت سبب و تمکن در اذہان بمنزلۂ حقیقت استقرار یافتہ۔ چنانکہ نگویند در مثال مذکور کہ علم ہمچو نور است و جہل ہمچو ظلمت۔ ہرچند کہ ایں اسلوب تسم بغلط نیست اما در کلام فصحاء مقامے ندارد و در محلِ تنقیح مسئلہ و حلِ عقدہ مے گوئیم نور دلم تبافت خاطرم از پرتو نور روشن گشت۔ و نگویند ہمچو نور در دلم تبافت و خاطرم از ہمچو پرتوِ نور روشن گشت۔

تقسیم استعارہ

بدانکہ استعارات باعتبارات عدیدہ تقسیم مے پذیرد۔

تقسیم اول باعتبار طرفین یعنی مستعار لہٗ و مستعار منہ و آن بردو قسم است وفاقیہ و عنادیہ۔ اما وفاقیہ آن است کہ اجتماع طرفیں در شئی واحد ممکن باشد چوں استعارۂ ہدایت باحیات چنانکہ دریں شعر مؤلف ؎

جہانے مردہ گوئی باز جاں یافت
زفیض او حیاتِ جاوداں یافت

استشہاد بلفظ حیات است کہ مستعار منہ واقع شدہ و ہدایت مستعار لہٗ واجتماع ہدایت و حیات در شخص واحد ممکن است۔

اما عنادیہ آن است کہ اجتماع طرفین در شخص واحد ممکن نہ باشد

چنانکہ دریں شعر مؤلف ؎

آتش حرص را بدل کن سرد ۔ مردہ چوں زندہ نیست مرد نبرد

اجتماعِ مرگ و زندگی در شخص واحد ممکن نیست و از ہمیں قبیل است استعارۂ کہ بر طریق تہکم و استہزا آرند۔ چنانکہ مؤلف در حق خطاط بد نویس گفتہ است۔ ؎

برنگِ ابنِ مقلہ[1] چشم بد دور ۔ مسلسل بستہ برمہ گیسوئے حور

از مہ صفحۂ کاغذ و از گیسوئے حور سطور را ارادہ کردہ۔

تقسیم دوم بہ اعتبار وجہ جامع و ایں چہار صورت دارد۔ اول آنکہ وجہ جامع در طرفین داخل باشد۔ چنانکہ دریں شعر مؤلف ؎

برید آں جملہ را یکبارہ پیوند ۔ جدا گانہ بہ اقلیمے پراگند

لفظ بریدن موضوع است برائے ازالۂ اتصال در اجسامے کہ اجزائش باہم پیوستہ باشد۔ دریں شعر بریدن جملۂ قوم مستعار لہٗ و بریدن اجسام مستعار منہ واقع شدہ و وجہ جامع ازالۂ اتصال است کہ در مفہوم طرفین داخل است۔ عبد الواسع گوید ؎

بر سیرتِ لطیف تو گفتارِ تو دلیل ۔ بر نسبتِ شریفِ تو کردارِ تو گواہ

دریں شعر ثبت را بہ گواہ و دلیل استعارہ نمودہ و وجہ جامع اثبات است۔ دوم آنکہ وجہ جامع از مفہوم طرفین خارج باشد چوں استعارۂ شیر برائے مرد شجاع۔ وجہ جامع شجاعت است و آں از مفہوم ہر دو خارج

---

[1] نام خطاطے است مشہور۔ ۱۲ منہ

است وہم نظامی گوید ؎

کشیدہ قامتے چوں سروِ سیمیں دو زنگی بر سرِ نخلش رُطب چیں

دریں شعر زلف مستعار لہ، و زنگی مستعار منہ واقع شدہ و وجہ جامع سیاہی است کہ از مفہوم ہر دو خارج است سوم آنکہ وجہ جامع در بادی الرائے واضح باشد۔ نظامی گوید ؎

ہنوزم ہندواں آتش پرستند
ہنوزم چشم چوں ترکاں مستند

زلف را بہ ہندو و رخسار را با آتش استعارہ کردہ و وجہ جامع در ہر دو ظاہر است۔

چہارم آنکہ وجہ جامع نوعے از خفائے داشتہ باشد و آں را خواص دریابند انوری گوید ؎

در نعرہ خناق آرد و در جلوہ تشنج
گر پاس تو یاری ندہد کوس و علم را

شعرے است کہ شوکت الفاظ و حشمت معنی با خود دارد گرفتگیٔ آواز کوس را بہ خناق و عدم حرکت علم را بہ تشنج استعارہ کردہ و آں در بادی الرائے ظاہر نیست۔

تقسیم سوم باعتبار ہر سہ یعنی بہ اعتبار طرفین و وجہ جامع۔ و ایں پنج صورت دارد۔ اول آنکہ ہر سہ حسی باشند۔ خاقانی گوید ؎

گاوِ سفالیں کہ آبِ لالۂ تر خورد ارزن زرینش از مشام برآید

شراب را بالالۂ تر و قطرات را کہ از صراحی بیرون افتد با ارزن زریں استعارہ کردہ و وجہ جامع حمرت و استدارت و مقدار است و ایں ہر سہ حسی اند

دوم آنکہ طرفین حسی باشند و وجہ جامع عقلی۔ ملک الشعراء فتح علی خان صبا کاشانی در قصیدۂ کہ بمدح پادشاہ فتح علی شاہ قاچار گفتہ است می گوید

چو ازیں بیشہ شیرے آتشیں چنگ — شکار انداز شد بر دشتِ دیگر
زنافِ آہوانِ سیمگوں سم[1] — زمیں را نیفہ شد پر نافۂ تر

از شیرِ آتشیں چنگ آفتاب مراد است بسیمگوں سم بودن بہ اعتبار روشنانِ فلک است و حاصل ہر دو شعر آنست کہ آفتاب بمغرب افول رفت و ظلمت شب اطراف عالم را فرا گرفت و وجہ جامع ترتب امرے برامرے است یعنی ترتب ظہور ظلمت شب بر رفتن روز۔ و ادراک ترتب امور کارِ عقل است نہ کارِ حس۔

سوم آنکہ مستعار لہٗ حسی و مستعار منہ و وجہ جامع عقلی باشد مسعود سعد گوید

کوہِ پوینده در مصاف فگن — مرگِ تابندہ از نیام برآر

شمشیر را با مرگ استعارہ نمودہ و وجہ جامع اعدام است۔

چہارم آنکہ مستعار منہ حسی و مستعار لہ و وجہ جامع عقلی باشد۔ خاقانی گوید

تیغ او آبستن فتح است اینک بنگرش — نقطہائے چہرہ بر آبستنی وارد گواہ

مستعد بودن را بہ آبستن استعارہ نمودہ و وجہ جامع استعداد است

---

[1] سم آہو در کلامِ اساتذۂ فن بادید نیامدہ۔ ۱۲ منہ

پنجم آنکه هر سه عقلی باشند۔ سعدی گوید ؎

کسے خسپد آسوده در زیرِ گل
که خسپند زو مردم آسوده دل

مرگ را بخواب استعاره نموده و وجه جامع عدم ظهور فعل است و هر سه عقلی است۔

تقسیم چهارم به اعتبار لفظ مستعار و این دو صورت دارد۔ اول استعارهٔ اصلیه و این چنان ست که لفظ مستعار در وے اسم جنس باشد۔ چوں استعارهٔ شیر برائے مرد شجاع و استعارهٔ گل برائے رخسار دوم استعارهٔ تبعیه و صورتش فهمیدنی است۔ بیانش آنکه لفظ مستعار در استعارهٔ تبعیه فعل یا شبه فعل یا حرف می باشد و تبعیه ازاں گویند که فعل و حرف صلاحیت موصوفیت ندارند و بنائے استعاره بر موصوفیت است یعنی لفظ مستعار باید که اسم ذات چیزے باشد که موصوف بصفتے تواند شد و فعل و حرف موصوف شدن نتوانند۔ پس موصوف در تبعیه معنئ مصدری فعل و متعلق معنئ حرف خواهد بود و اطلاق استعاره بر فعل و حرف بر سبیل تبعیت کنند نه بطریق اصالت۔ تشبیه در استعارهٔ فعل به متعلقاتش راجع بمعنئ مصدری آں فعل مے گردد و در حرف بمتعلق معنئ آں حرف۔ و متعلق معنئ حرف چیزے است که تعبیر بحرف از آں کنند۔ مثلاً نحاة گفته که حرف از برائے ابتدا است و تا برائے انتهائے غایت و در برائے ظرفیت و غیر ذلک و اینها یعنی ابتداء، و انتها و ظرفیت معانئ ایں حرف نیستند بل متعلقات معانئ حرف است مثال استعاره در فعل حکیم سنائی گوید ؎

تماشا بخواں دروما ویز   وز خیالاتِ بیہدہ بگریز

تمسک کردن را آویختن واجتناب را بگریختن استعارہ کردہ و در اول لفظ مستعار صیغۂ نہی است و در دوم صیغۂ امر۔ مسعود سعد گوید ؎

دہن مملکت نخندد خوش
تا سرِ تیغ تو نگرید زار

چکیدن خون را بگریستن استعارہ کردہ و گرید فعل مضارع لفظ مستعار است و مثال تبعیہ در حرف خاقانی گوید ؎

دل را بکنار جوئے بردیم
از یار کنار جوئے شستیم

دریں شعر استعارہ در حرفِ از است و مستعار لہٗ دور کردن خیالِ یار است از دل و مستعار منہ شستن دلِ از یار۔ پس اصل استعارہ دریں معنی واقع شدہ و اطلاق آں بر حرف از بر سبیل تبعیت است۔

تقسیم پنجم بہ اعتبار تجرید و ترشیح و آں بر سہ قسم است۔ قسم اول استعارۂ مطلقہ و ایں چناں است کہ چیزے از ملائمات وصفات مستعار لہٗ و مستعار منہ مذکور نہ باشد۔ عبدالواسع گوید ؎

شگوفہ بر سرِ شاخ است چوں رخسارۂ بتاں
بنفشہ بر لبِ جوئے است چوں جرارۂ دلبر

زلف را بہ عقرب جرارہ استعارہ نمودہ و ہیچ از ملائمات طرفین را مذکور نہ ساختہ۔

قسم دوم استعارۂ مجردہ و این چنان است کہ ملائمات وصفات مستعار لہ را ذکر کنند فقط فردوسی گوید ؎

بناخن زرہ بافت از مشک ناب در آویخت از گوشۂ آفتاب

زلف را بزرہ استعارہ نمود و لفظ ناخن و مشک و آویختن از ملائمات مستعار لہ است یعنی زلف۔

قسم سوم استعارۂ مرشحہ و این چنان است کہ ملائمات وصفات مستعار منہ را ذکر کنند۔ فقط انوری گوید ؎

در خفیہ گر نہ عزم خروج است باغ را
چوں آبگیرہا ہمہ پر تیغ و جوشن است

موجِ آبگیر را بہ تیغ و جوشن استعارہ نمودہ و لفظ عزم و خروج ملائم تیغ و جوشن است کہ مستعار منہ واقع شدہ۔

و نوعے از استعارہ آن است کہ بر سبیلِ تمثیل واقع می شود یعنی مستعار لہ و مستعار منہ و وجہ جامع ہر یک منتزع از چند چیز باشد۔ چنانچہ درین بیت فردوسی ؎

چرا روز و شب جفت اندیشۂ تو گوئی کہ با شیر در بیشۂ

و چنانچہ درین بیت انوری ؎

خرد زاں تیرہ گشت الحق مرا گفتا کہ با من ہم
بگز مہتاب پیمائی بگل خورشید اندائی

خورشید را بگل اندودن و مہتاب را بگز پیمودن استعارہ است از

کار بیہودہ کردن وہم دریں شعر خاقانی ؎

چوں جہانی ز خندق اسپ گلیں
کاتشیں خندق است گردِ حصار

مقصود آن است کہ احوال تو در گزشتن از دنیا بہ آنکس مے ماند کہ اسپ گلیں دارد و از خندق آتشیں مے خواہد کہ بہ جہد وہم دریں بیت عرفی ؎

بہر کہ عرضہ دہم درد خویش مے بینم
کہ غرقہ ام من و او در کنار می گذرد

وصاحب تلخیص ایں قسم استعارہ را مجاز مرکب نامیدہ۔

اما استعارہ بالکنایہ عبارت است از ذکر مشبہ و ارادۂ مشبہ بہ با نصب قرینہ و قرینہ دریں جا استعارۂ تخییلیہ خواہد بود تفصیلش اینکہ با مشبۂ مذکور چیزے چند از لوازم مشبہ بہ غیر مذکور ذکر نمایند۔ پس ذکر مشبہ و حذف مشبہ بہ عبارت از استعارہ بالکنایہ است و اثبات لوازم مشبہ بہ غیر مذکور برائے مشبۂ مذکور عبارت از استعارۂ تخییلیہ و ایں از سہ حال بیرون نیست یا قوام مشبہ بہ باوست یا تکمیل مشبہ بہ موقوف بر آن است یا دخلے در قوام و تکمیل ندارد۔ مثال اول سنائی گوید ؎

علما جملہ ہرزہ مے لافند
دین بر پائے ہر کسے بافند

دین را بہ دیبا و حریر تشبیہ دادہ و ایں استعارہ بالکنایہ است و لفظ بر پائے بافتن کہ از لوازم مقومۂ دیبا و حریر است استعارۂ تخییلیہ۔ مثال

دوم۔ مسعود سعد گوید ؎

بروے کردہ ہمہ حجرہ بوستانِ ارم
بزلف کردہ ہمہ خانہ کلبۂ عطار

روئے را بگل و زلف را بہ مشک و عنبر تشبیہ دادہ و مشبہ بہ را ذکر نکردہ و ایں استعارہ بالکنایہ است و حجرہ را بوستان کردن و خانہ را کلبۂ عطار ساختن کہ از لوازم گل و مشک است بروے و زلف منسوب نمودہ و ایں استعارۂ تخییلیہ است۔ مثال سوم۔ سنائی گوید ؎

جانت را و زنخ آشیانہ مکن		خاطرت را محال خانہ مکن

در مصرع اول جان را بہ مرغ تشبیہ دادہ و ایں استعارہ بالکنایہ است واثباتِ آشیانہ کہ از لوازم غیر مقومۂ مشبہ بہ است استعارۂ تخییلیہ۔

معنیٔ عقلی تخییلی

بدانکہ معنی بر دو قسم منقسم است۔ عقلی و تخییلی و ہر یک از ہر دو صور مختلفہ دارد و نوعے از عقلی آن است کہ آں را عقلی صحیح خوانند و آں بالعموم در شعر و کتابت و بیان و خطابت بمنزلۂ ادلّہ مطرد است کہ بنائے آں بر استنباطات عقلاء و فوائد حکماء باشد۔ چنانکہ بسیارے ازیں نوع معانی از کتب سماویہ و کلام سلف کہ در اکثر احوال صداقت و دیانت شعار شاں بودہ است انتزاع یافتہ و یا اصل آں از امثال قدیمہ و حکم ماثورہ تجویز تواں کردن۔ سعدی گوید ؎

چو کنعاں را طبیعت بے ہنر بود پیمبر زادگی قدرش نیفزود
ہنر بنمائے اگر داری نہ گوہر گل از خار است و ابراہیم از آذر

و دیگرے راست ؎

چو نادانان نہ در بند پدر باش پدر بگزار و فرزند ہنر باش
چو دود از روشنی نبود نشانمند چہ حاجت زانکہ آتش راست پیوند

وایں معنے الیست کہ در مقام خود صحیح و مسلم است و عقل بر آں شاہد عدل و عقلاء بریں اتفاق دارند کہ ہر آئینہ ایں معنی در ہر زمانے و ہر قومے قبول عام وہم در تنزیل بابلغ صورتے وقوع یافتہ حیث قال جلت کلمتہٗ اِنّ اکرمکم عند اللّٰہ اتقاکم و در خبر آمدہ من ابطاء بہٖ عملہ لم یسرع بہٖ نسبہٗ و ہمچنیں ایں شعر سعدی ؎

بندۂ حلقہ بگوش ار ننوازی برود
لطف کن لطف کہ بیگانہ شود حلقہ بگوش

مصرع ثانی مشتمل است بر معنئ حدیثے کہ مروی است دریں باب حیث قال صلی اللّٰہ علیہ وسلم جبلت القلوب علی حب من احسن الیہا و شاعر عرب می گوید ؎ وکُلّ امرٍ یولی الجمیل مُحبّبٌ

وہم از وست ؎

وگر خواجہ با دشمناں نیک خوست
بسے بر نیاید کہ گردند دوست

وایں قضیہ در ہر طبقہ ارباب دانش و حکمت مسلم است و در تنزیل وارد

شده اِدفع بالتی ہی احسن فاذاالذی بینك و بینه عداوة کانه ولی
حمیم سعدی گوید ؎

چو با سفلہ گوئی بلطف وخوشی | فزوں گردش کبر وگردن کشی

شاعرعرب ہمیں معنی را بسلک نظم مے کشد ؎

اذاانت اکرمت الکریم ملکتہٗ
فان انت اکرمت اللئیم تمرّدا

مصرع ثانی باشعر سعدی ہم معنی افتادہ۔ سعدی گوید ؎

نکوئی بابداں کردن چناں است | کہ بدکردن بجائے نیک مرداں

متنبی گوید ؎

ووضع الندیٰ فی موضع السیف بالعلیٰ | مُضرٌّ کوضع السیفِ فی موضع الندیٰ

مے بینی کہ میان ہردو شعر فرقے نیست۔

وبالجملہ ایں نوع معانی در ہر قومے و ہر زمانے متساوی الاقدام افتادہ
وایں را اغلب کہ براخذ وسرقہ محمول نتواں کردن۔

اما قسم تخییلی چناں است کہ آں را اصلا برصدق قائل حمل نباید کردن
ونہ آنچہ را قائل ثابت کند ثابت و آنچہ را نفی کند منفی گماں بردن و ایں را بر
انواع غیرعدیدہ مے آرند کہ حصر آں دشوار است واکثر در اثبات
معنئ مقصود بہ نوعے از احتیاج تخییل وقیاسِ مصنوع تمسک کنند و
از ہمین است کہ ایں معنے اکثر در صورتِ قیاسِ تمثیل وقوع می یابد
میرزا رفیع قزوینی گفتہ است ؎

کسے بزادهٔ خود خصم نیست حیرانم
که سنگ بهر چه گردید دشمنِ مینا

معلوم است که قائل در اثبات این دعوی که کسے بزادهٔ خویش خصمی نتواند کردن در مصرع ثانی قیاس تمثیل ایراد نموده که بیش از تخییلے نیست و الا سنگ که مینا را می شکند نه مبنی بر مخاصمت ایشان است و نه میانِ هر دو شائبه از عداوت یافته می شود و متین اصفهانی گفته است ؎

شورِ عشق از خویش مرداں را بروں می آورد
شیر در طغیان آتش مے گذارد بیشه را

گذاشتن شیر بیشه را هنگام طغیانِ آتش نه از شورِ عشق است بل از رهگذر بیم جان تا سوختهٔ زبانهٔ آتش نگردد۔ اما شاعر آں را بر طریق قیاس تخییل ایراد نموده تا بر دعوئ او دلیل باشد۔ پیدا است که این نوع قیاس از قبیل اقناعیات می باشد بل اشبه بکذب که در باطن هیچ باخود ندارد و از همیں قبیل است ایں شعر مؤلف ؎

ادب آموز در بزم حریفاں کز ادا فهمی
صراحی چوں ز جا خیزد ز جا پیمانه مے خیزد

اما شکے نیست که در تاثیر نفوس دخلے تمام دارد۔ بدانکه بنائے شعر و خطابت بر همیں نوع قیاس تخییل نهاده اند چوں خواهند که میانِ دو چیز علت را بیان کنند وصفے که میان هر دو مشترک باشد آں را بطریق علت اعتبار نمایند و اگرچه بمقتضائے قضایائے عقول صحیح نبود۔ اما قائل را براں مواخذه

نکنند چه بر شاعر واجب نیست که چیزے را که قاعده و اساس قرار داده است برطریق قیاس عقلی باثبات رساند بل آنچه را معتبر داشته سامعین را از تسلیم صحت آں چاره نبود اگرچه برمعیار حقیقت صحیح نباشد ۔ زیرا که تخییلات شعر را بر قیاس منطقی و قانون عقلی تطبیق نتواں داد ۔ ازینجا دانسته باشی که جملهٔ عربیهٔ مشهوره خیرالشعر اکذبه چه معنی دارد ؟ چه شعر فی نفسه نه موجب رفعت و انحطاطِ شان چیزے باشد نه باعث بر فضل و نقص آں بل در اکثر احوال نظر باغراض ناقص را کامل و کامل را ناقص وامی نماید و آنچه در معارضهٔ جملهٔ مزبوره گویند خیرالشعر اصدقه مراد ازاں شعر حکمت و موعظت و ادب و دانش است که نزدِ عقلاء مقبول و مستحسن باشد و یا مراد آن است که چیزے را بصفتے که در نفس الامر وجود ندارد مدح و ذم ننمائند و از اغراق و مبالغه اجتناب ورزند ۔ چه ایں نوع کلام بر صحیفهٔ روزگار تا دیر پائدار ماند و اکذبه را احسن شمردن نه ازاں است که شعر مبنی بر کذب و زور باشد بل ازان است که فنِ شعر میدانے وسیع دارد که معانیٔ گوناگوں را به تقریب و تمثیل بصورتِ حقیقت جلوه مے تواں دادن و در وصف چیزے سخن را حسب اقتضائے مقام به پیرایهٔ تشبیه و استعاره آراستن ۔ دریں صورت شاعر در اختراع صور عجیبه و معانیٔ غریبه وسعتے تمام دارد به نحوے که موجب اهتزاز نفوس سامعین باشد و آں که مقولهٔ اصدق را احسن شمرده مرادش آن است که شاعر ملتزم حقیقت مانده شخصے است که زنجیر در پائش

کنند تا جز گامے چند نتواند راہ رفتن یعنی غیر از معانیٔ مشہورہ وصور معروفہ برسامعین چیزے زائد نتواند عرضہ دادن۔ گوئی خزینۂ شریفہ دارد کہ محفوظ ومحدود است ویا نازنینے ستروں کہ ہیچ نہ زائد وہر چند درآں قدر قلیلے بواسطۂ تشبیہ واستعارہ تصرف راجال بود اما عقل سلیم وفہم قویم بر تفضیل اصدق بر اکذب فتویٰ مے دہد ومعلوم است کہ چیزے کہ در میزانِ عقل درست آید نزدِ عقلاء عزیز القدر وگرامی خواہد بود چہ حق حق است اگرچہ مسلم ندارند باطل وباطل اگرچہ عزیزش دارند تاکیست کہ ایں قضیۂ محققہ راانکار نماید۔ سعدی راست۔ ؎

مرو زیر بارِ گناہ اے پسر
کہ حمال عاجز بود در سفر

ہرچند تمثیل است اما در نفس الامر حقیقتے دارد کہ احدے را ازاں انحراف امکان ندارد وایں مبنی بر تشبیہ معقول است بامحسوس وازیں ہا در کلام سعدی بسیار است۔

بدانکہ مدخلِ استعارہ در تخییل نہ ازاں جہت است کہ معنیٔ لفظ مستعار را اثبات نمایند۔ بل ازاں جہت کہ اثبات شبہ معنیٔ آں مقصود باشد۔ نظامی گوید ؎

مرا برف بارید بر پرِ زاغ — نشاید چو بلبل تماشائے باغ

ازلفظ برف معنیٔ حقیقیٔ آں مراد نیست وہمچنیں است لفظ زاغ۔ بل مراد ازاں سفیدیٔ مو وسیاہیٔ آں است کہ بارنگ برف وزاغ مشابہ است

وازیں جہت مقصودِ شاعر اثبات سفیدی وسیاہی موئے است نہ غیر آں
واین نوع اسلوب سخن در کلام وحی بسیار است فرمود صلی اللہ علیہ وسلم
ایاکم و خضراء الدمن یعنی از زنے کہ صاحب جمال وبد نہاد باشد
بہ پرہیزد و معلوم است کہ دریں جملہ معنئ خضرا و دمن مقصود نیست بل چیزے
کہ در روے شبہ معنئ آں متحقق است وبس۔

وبالجملہ مراد از تخییل آن است کہ شاعر امرے غیر ثابت را اثبات
نمائد وادعائے چیزے کند کہ حصولش امکان ندارد۔ گوئی سخنے مے
گوئد کہ خود خود را بداں می فریبد وسبیل دخول استعارہ در تخییل سبیل
کلام محذوف است۔ ازیں رو کہ چوں باصل آں محذوف رجوع کنند
قائلش را تصدیق نمائند و دعویش را مسلم دارند۔

ازینجا دانستہ باشی کہ مراد از اکذب احسن نہ آن است کہ شاعر
دروغے بافد کہ بہ ہیچ گونہ درمیزانِ عقل راست نیاید چنانکہ یکے از
فرومایہ ترین لشکریاں را باوصاف سلطان مدح نماید یا گدائے قلاش را
بصفات شہنشاہی برآرد۔ بل مراد آن است کہ شاعر درعمل شعر صنعتے
بکار می برد کہ درتدقیق معانی راہ تعمل وتصنع میرود کہ بداں پے بردن
موقوف بر فکر دقیق وغور عمیق باشد۔

بدانکہ تخییل صور مختلفہ دارد۔ گاہے باشد کہ ہرچند علت حکم غیر
علت حقیقی باشد۔ اما درظاہر حال آں را صحیح گمان برند۔ چناں کہ
شرف الدین علی یزدی راست

زمانہ چو باد است و باد از نخست
نقاب از رخِ گل بعزت کشد
پس از ہفتۂ درمیانِ چمن
تنش را بخاکِ مذلت کشد

معہود است کہ در آغازِ بہار باد صبا پردہ از رُخِ زیبائے گل بردارد و آں را عروسانہ بر منصۂ شاخِ گلبن مے نشاند کہ موجبِ مسرت صاحب نظران حقیقت بیں می گردد و بسے بر نیاید کہ غارت گر خزاں ہگی متاعِ حسن او را بتاراج مے برد و ایں نوعے از تخییل بر وجہ تقریب و تمثیل است کہ ذہن مغروران جاہ و منصب را بخود می کشد۔ و ہر چند ادعا بر سبیل مجاز است اما بحقیقت نزدیک تر است۔ و گاہے باشد کہ بنائے تخییل بر ادعائے بے اصل نہند و ایں صورت اگرچہ مبنی بر تشبیہ باشد اما بیش از اہتزاز نفوس سودے ندارد و افادۂ معنیٔ تخییلی نکند و ایں در صورت غلو و مدح اکثر است ظہوری در مدح ابراہیم عادل شاہ بعد از تمہید بہار گوید ؎

چراغِ گل کہ بر شاخ انار است
مگر روشن شد از نارِ براہیم

نارِ ابراہیم ممدوح ادعائے محض است کہ اصلے ندارد و نظر بہ نسبت ہمنامیٔ آں حضرت صلوٰۃ اللہ علیہ در شان ممدوح ثابت ادعا نمودہ چراغِ گل را ازاں روشن ساختہ شاعر دریں شعر سہ چیز را ادعا نمودہ اول نارِ ابراہیم علیہ السلام را برائے ممدوح کہ سمیٔ آنحضرت است۔ ثابت کردہ دوم بہ چراغ

گل را از آں نار روشن ساختہ سوم گل انار را بواسطۂ تشبیہ چراغ قرار دادہ و میدانی کہ ہر سہ چیز اصلے ندارد اما در فن تخییل ہر سہ مسلم خواہد بود زیرا کہ بر شاعر تحقیق ادعاء خویش برطبق اصول منطقیہ واجب نیست کما مر۔

وقریب ایں ادعاء صورتے است کہ اصل آں تشبیہ است اما شاعر بواسطۂ تصرف در عمل تشبیہ آں را از حقیقت تشبیہ بیروں آرد۔ عرفی گوید ؎

نہ انجم است فلک را کہ ہمت عرفی
دمادم آب دہانش فگندہ بر رخسار

بدانکہ متاخرین در میدانِ تخییل بر متقدمین سابق آمدہ اند۔ وجہش آنکہ متاخرین در عملِ تشبیہ انواع لطافتہا بکار بردہ اند و بنائے تخییل موقوف بر غرابت تشبیہ است۔ ہرچند کہ عمل تشبیہ بر ندرت و غرابت مشتمل باشد در تخییل جدتے پیدا کند و مسلم است کہ نفس انسانی طبعاً مائل بجدت است از روشن سوادانِ تیرہ خاک ہند محمد علی ماہر اکبر آبادی کہ مردے نومسلم بود۔ گوید ؎

من از بیتابیٔ پروانۂ فانوس می سوزم
کہ در پیراہنِ یار است وگرم جستجو باشد

پیشتر از ماہر ایں معنیٰ را حضرت شیخ شیراز موزوں ساختہ حیث قال ؎

دلارام در بر دلارام جو
لب از تشنگی خشک برطرف جو

ہر چند ایجاز در کلام شیخ است و بلاغتش مسلم۔ اما ماہرِ فن مے داند کہ ماہر دریں معنے نوعے از جدت پیدا کردہ کہ بنائش بر تخیل است و ازیں رو پسند طبع نکتہ سنجان است البتہ ایں قدر ہست کہ اگر حرفِ ربط و حرفِ عطف ہر دو را ساقط مے کرد۔ و می گفت ع

کہ در پیراہنِ دلدار گرمِ جستجو باشد

ترکیبِ مصرعِ ثانی چناں کہ مے بائست از حشو و ناملائم محفوظ مے بود۔

منوچہری از اساتذۂ متقدمین است و در تراشیدنِ تشبیہاتِ نادرہ کہ متضمن غرابت باشد آفتاب را یدِ بیضا مے نماید۔

از وست ؎

ہمی راندم فرس را من بتقریب
چو انگشتانِ مردِ ارغنوں زن

آیا مے بینی کہ پویہ دویدن اسپ را تشبیہے بہتر از توا تر حرکت انگشتانِ مطرب چیزے[1] دیگر متصور است لا واللہ ایں نتیجۂ صفائے ذہن آں بلند مقام است وبس ؛

---

[1] بعد از تسوید مسودہ در نظرِ ثانی چناں بوضوح می پیوست کہ توا ترِ حرکت انگشتان تلغرافی مشبہ بہ قرارے تواں دادن۔ ۱۲۔ منہ

بہرۂ چہارمین

علمِ بدیع

وآں علمے است کہ بداں معرفت وجوہ تحسین کلام بعد از آنکہ مراتب اقتضاء حال و وضوح دلالت را ملحوظ داشتہ باشند حاصل آید۔ و آں وجوہ را در اصطلاح ایں فن بصناعات تعبیر کنند و آں بر دو گونہ است معنوی ولفظی۔

باید دانست کہ نظر بلغاء ہموارہ مقصور بہ تحسین معانی بودہ است و ایراد صنائع را از قبیل تصنع در عمل مے پنداشتہ اند و قطع نظر از منع آں کہ در آثار وارد شدہ تصنع کلام بلیغ را از پایۂ بلاغت فرو افگند۔ واز قدمائے فصحاء ہیچ کس بگرد ایں نوع اسلوب کلام نگردیدہ۔ چناں کہ بر ناظرِ کلام اساتذۂ قدیم مخفی نیست واگر احیاناً در کلام ایشاں چیزے ازیں نوع یافتہ شود آں را بہ استرخاء عنانِ طبیعت حمل باید کرد تصنع را در آں راہ نیست۔ اما اہلِ عجم در اواسط قرون بدیں ہنجار مائل شدہ در اختراع انواع صنائع سعئ بلیغ جائز داشتند۔ تا غایتے کہ ایراد صنائع را در کلام منثور و منظوم از قبیل کمالات فنِ شعر و انشاء گماں

بردہ اند۔

جملہ اہلِ تحقیق برآں رفتہ اند کہ الفاظ بمنزلۂ ادواتے است کہ چیزے راکہ درخاطر فرود آید بداں اظہار تواں نمودن و ہمانا ایں معنے براستی نزدیک تر است و شکے نیست کہ ایراد صنائع از قسم تجنیس و ترصیع و تسجیع وغیر ذلک در کلام منثور باشد یا منظوم نظر تبادیۂ اصل معنے وقعتے نہ دارد۔ بل بسا باشد کہ موجبِ اختلال و منجر بفساد معنی مے گردد۔ زیراکہ معانی مقصود بالذات است و الفاظ مقصود بالعرض بنابریں متکلمے کہ معانی را تالئ لفظ و تابع آں مے پسندد۔ ہرآئینہ از منہج حکمت انحراف می ورزد و مجوز ایں نوعِ اسلوب بمشابۂ مشاطہ ایست کہ عروسِ زشت رو را بانواع حلی و حلل بیاراید و بروضع زیبا نگارے ہر ہفت کردہ بمعرض نظارۂ لطیف طبعاں جلوہ دہد ؎

زشت باشد دبیقی و دیبا
کہ بود بر عروسِ نازیبا

فضل اللہ قزوینی بالتزام صنعت تعطیل قصیدہ گفتہ والحق بجائے گوہر شاہوار خزف ریزۂ چند سفتہ کہ در بازار جوہریانِ سخن ہیچ نیرزد انموذجی از آں حوالۂ قلم است ؎

امام و سرور و صدر ممالک اسلام — صلاحِ ملک و ملک مالک ملوک کلام
سمائے سادس و صدر و سماک رامح رمح — ہلالِ مہر طلوع و سوار سام حسام
ملک محل و ملک مطمح و ملک ادراک — ملک علو و ملک طالع و ملک الہام

دمِ معطرِ او دردِ ملک را مرہم | دلِ مطہرِ او کوہِ حلم را آرام
عطائے کاملِ او مصدرِ علو ہمم | ہوائے درگہِ او موردِ حصولِ مرام

این قصیدہ را من اولہا الیٰ آخرہا بر ہمیں منوال بافتہ واگر راست پرسی سنگلاخ کافتہ و ہیچ نیافتہ۔ می تواں گفت کہ مجموعۂ مفردات الفاظ را ترتیب دادہ کہ ہیئت ترکیبیۂ آں بسانِ الفاظِ کتب لغت افادۂ معانیٔ اسنادیہ نمے کند۔

لطف اللہ نیشاپوری بشمشیر صنعت جامع الحروف خونِ معنی ریختہ ے

اثر وصفِ غم عشقِ خطت | ندہد خط بکسے جز بضلال

معنی آن است کہ زنجیر خط نازنین نظارگیاں را اسیر خود ساختہ و ہمیں معنی راغنی کشمیری از حضیضِ خاک بر اوجِ افلاک کشیدہ ے

حسن سبزے بخطِ سبز مرا کرد اسیر
دام ہمرنگِ زمیں بود گرفتار شدم

دیگرے دریں میدانِ تنگ سمند طبع را جولاں دادہ است ے

تن عیشم نحیف کشتہ بہ غم
گل عیشم نہفتہ گشت بخار

پوچ است و بامعنی سرے ندارد و اگر ایں را شعر میتواں گفت چرا شعر ے

چشمانِ تو زیر ابروان اند | دندان تو جملہ در دہان اند

بہ بے مائگی مثل است؟

امیرِ خسرو دہلوی کہ پایۂ استادیٔ ایشاں بس بلند و روش کلام شاں نزد

اہلِ فن دلکش و دل پسند است۔ بانواعِ مختلفہ التزامِ مالایلزم پرداختہ اند چنانکہ ایں رباعی از ایشان است۔ رباعی ؎

موئے مہ ما بموئے ما بویا بہ　　بے او موئیم موئے ویم ما وابہ
مائیم و مہے وآں مہ ما با ما بہ　　ما با مہ و موئے مہ ما با ما بہ

در اصلاحِ شعرائے معنی کش ایں صنعت را موصل الشفتین خوانند۔ و در التزام صنعت قلب قاضی حمید الدین راست ؎

شکر بہ ترازوئے وزارت برکش　　شو ہمرہِ بلبل بلب ہر مہوش

وایں شعر را در حقیقت شعر نتواں گفتن۔ اگر از آخرش تا اولش مقلوب خوانند۔ ہماں حاصل گردد و ازیں نوع التزامات در کلام متاخرین بسیار است۔

مقرر است کہ زیادت قیود و شرائط در چیزے باعث بر ازدیاد اشکال مے افتد و دریں صورت فہم معنے از الفاظ در غایت صعوبت باشد الٰہی شیرازی کہ صاحب آتشکدہ او را سر آمدِ فصحائے زماں و سر دفتر بلغائے سخنداں مے نویسد۔ مثنوئے در التزام تجنیس و ذو بحرین و ذو قافیتین و در ہر شعر ترتیب دادہ۔ ہر چند در ظاہر بر کمال قائل آں دال است اما اہلِ بصیرت دانند کہ چہ قدر حسن معنے را بریں التزام لایعنی نثار نمودہ۔ چنانچہ مؤلف آتشکدہ خود مے گوید۔ "و الحق کہ در کمال صعوبت است و در نظر فقیر ایں صنائع ربطے بہ محاسن شعری کہ باعثِ تغیر حال مستمع است کہ غرض کلی از شعر آں است ندارد۔"

ہر چند فقیر مؤلف نمی خواست کہ تسوید صناعاتِ بدیع خود را متہم سازد اما چوں اساتذۂ معانی در کتبِ خویش التزام آں نمودہ اند نظر با قتضائے اقتفائے ایشاں آنچہ را مستحسن دانست بر وجہِ اختصار شرح دادہ آمد ۔

صنائعِ معنوی

توریہ

وایں را ایہام نیز خوانند و آں ایراد لفظے است ۔ در کلام کہ دو معنے داشتہ باشد و اطلاق ہر دو معنے در آں محل صحیح آید جامی گوید ؎

جاں بخشد از لب کشتہ را وانگہ بخوں فرماں دہد
خونخواریٔ آں شوخ بیں کز بہر کشتن جاں دہد

" از بہرِ کشتن جاں دہد " دو معنی دارد ۔ اوّل از بہر کشتن زندہ می کند ۔

دوم دلدادہ و فریفتۂ کشتن است و دریں شعر ہر دو معنی راست مے آید و صاحبِ تلخیص تعریفِ توریہ بہ نحوے مذکور ساختہ کہ با تعریفِ ایہام تناسب مطابقت دارد ۔ محلِ تامل است ۔

ایہام تناسب

صاحب کتاب المعجم گوید ایں صنعت چناں بود کہ لفظے ذو معنین بکار دارند۔ یکے قریب دیگرے غریب تا خاطر سامع نخست بمعنئ قریب رود و مراد قائل معنئ غریب باشد۔ چناں کہ عنصری گفتہ است در مدح سلطان محمود

توآں شاہی کہ اندر شرق و در غرب ۔ جہود و گبر ترسا و مسلماں
ہمی گویند در تسبیح و تہلیل ۔ کہ یارب عاقبت محمود گرداں

مقام استشہاد لفظ محمود است۔

اما صاحب حدائق البلاغت می گوید کہ ایہام تناسب چنان است کہ دو معنی را بدو لفظ تعبیر نمایند کہ یکے ازاں دو لفظ دو معنی داشتہ باشد و معنئ دومش کہ غیر مقصود باشد با معنئ لفظ دیگر گونہ مناسبتے دارد چناں کہ خاقانی گوید

از دم خُلق تو در مسدس گیتی
بوئے مثلث بہر مشام برآمد

لفظ مثلث دو معنی دارد یکے شکل ہندسی کہ معروف است دیگر نوعے از عطر کہ دریں مقام مقصود است و قطر بمعنئ اول مناسب بلفظ مسدس افتادہ ۔

ایہام تضاد

وآں چناں است کہ دو معنیٔ غیر مقابل را بدو لفظ تعبیر کنند کہ نظر بمعنیٔ حقیقی میان ہر دو تضاد متحقق باشد۔ چنانکہ مولوی معنوی فرماید ؎

تا نگرید ابر کے خندد چمن　　　تا نگرید طفل کے جوشد لبن

طباق

وآں را تضاد نیز گویند و مراد ازآں ایراد دو معنی ایست کہ میانِ ہر دو تقابل تضاد باشد۔ ہر دو اسم باشند یا فعل۔ نظامی گوید ؎

ازاں سرد آمد ایں کاخِ دلآویز
کہ چوں جا گرم کردی گویدت خیز

فغانی گوید ؎

نمی شود مژہ ام گرم زاں سحر کہ بناز
کشاد نرگسِ مخمور و لبست خواب مرا

واز وادیٔ طباق است ذکرِ عناصر اربعہ و الوانِ مختلفہ نظامی گوید ؎

چو باد از آتشم تا کے گریزی　　　نہ من خاکِ توام آبم چہ ریزی

مقابلہ

وایں نوعے از طباق است ضابطہ اش آں است کہ دو معنی یا بیشتر را

کہ متوافق باشند ذکر کنند۔ پس چند معنیٔ دیگر را بترتیب ذکر کنند کہ بامعانی اول متضاد باشند۔ حکیم مختاری گوید ؎

مخالفانِ تو مردود چوں جوابِ خطا
موافقانِ تو مقبول چوں سوالِ صواب

مراعاة النظیر

ایں را تناسب و توفیق نیز خوانند۔ صورتش آن است کہ در کلام اشیائے متناسب را کہ متقابل و متضاد نباشند ایراد نمایند۔ سلمان ساؤجی گوید ؎

چوں از زاغ کماں گردد عقابِ تیر او پَراں
شود بومِ وجودِ شوم خصمت جفت با عنقا

مشاکلت

و آں ذکر کردنِ معنی ایست بلفظے کہ بازائے آں معنی موضوع نہ باشد بہ سبب مصاحبتِ آں معنی با معنیٔ دیگر کہ بازائے آں موضوع است میرزا صائب گوید ؎

عبث بخرقۂ خود بخیہ می زند درویش
لبِ سوال سزاوارِ بخیہ بیشتر است

لب را بخیہ زدن کنایہ از عدم سوال است والا لب را بخیہ نمی زنند وچوں در مصاحبت بخیہ بخرقہ زدن واقع شدہ لب بستن از سوال را

با بخیہ بہ لب زدن تعبیر نمودہ۔

عکس

وآں چناں است کہ جزوے را بر جزوِ دیگر در کلام مقدم آرند و باز آں را ازاں دیگر موخر کنند۔ انوری گوید ؎

دلے دارم ہمیشہ ہمدمِ غم
غمے دارم ہمیشہ ہمدمِ دل

رجوع

سخن گفتہ را نقض نمودن وبمعنیٔ دیگر پرداختن۔ عنصری گوید ؎

چو ماہ بود و چو سرو و نہ ماہ بود و نہ سرو
قبا نہ دارد سرو و کمر نہ بندد ماہ

یکے از موزوں طبعانِ پنجاب گفتہ ؎

دوش قمری بر سرِ سرو از سرِ انصاف گفت
سرو قدِ یار را ماند و لے رفتار کو

لف و نشر

ضابطہ اش آن است کہ اوّل چند چیز را ذکر کنند و آں را لف گویند پس متعلقات آنہا را بے تعین مذکور سازند۔ و آں را نشر خوانند و ایں را

بد و نوع آرند - یکے مرتب و صورتش آنست که ترتیبِ لف مطابق ترتیب نشر باشد - حکیم مختاری گوید ؎

چوں جود و جلال و ہنر و طبع و کفِ او
ابر و فلک و اختر و دریا و مطر نیست

و بہترین لف و نشر آن است که استاد قدیم حکیم فردوسی بداں راه یافته ؎

بروز نبرد آں یلِ ارجمند | به شمشیر و خنجر به گرز و کمند
برید و درید و شکست و بست | یلاں را سر و سینه و پا و دست

دیگر غیر مرتب و طریقش آنست که ترتیب لف مخالف ترتیب نشر باشد - شاعرے گوید ؎

افروختن و سوختن و جامه دریدن | پروانه زمن شمع زمن گل زمن آموخت

جمع

طریقش آن است که چند چیز را در یک حکم جمع نمائند - حکیم مختاری گوید ؎

ہمی دولت و ملک و کلک و حسام | به فرّ خداوند گیرد نظام

تفریق

ضابطه اش آن است که در دو چیزے که به یک وصف متصف باشند وجه تباین اتصاف ظاہر نمائند - حافظ گوید ؎

دست ترا بابر که یارد شبیه کرد
کایں بدرہ بدرہ می دہد و قطرہ قطرہ آں

تقسیم

ہماں لف و نشر است اما فرق میانِ ہر دو آن است کہ در لف و نشر تعیین نسبت چیزے بہ چیزے نمی کنند و در تقسیم تعیین نسبت ضروری است عبد الواسع جبلی گوید

بنانِ اوست در بخشش سنانِ اوست در کوشش
لقائے اوست در مجلس لوائے اوست در میداں
یکے ارزاق را باسط دوم ارواح را قابض
سعادت را سوم مایہ چہارم فتح را برہاں

و نوعے از تقسیم آن است کہ اقسام چیزے را باستیعاب مذکور سازند۔ عنصری گوید

پیوستہ دشمنانِ تو زیں گونہ مستمند
یا کشتہ یا گریختہ یا بستہ در حصار

و گاہے باشد کہ جمع و تفریق و تقسیم ہر سہ را جمع نمایند و ایں خالی از صعوبت نیست۔ خاقانی گوید

مجلس دو آتش دادہ بر ایں از حجر واں از شجر
ایں کردہ منقل را مقر واں جام را جا داشتہ

تجرید

طریقش آن است کہ از شئے ذی صفتے شئے دیگر انتزاع نمائند کہ ہم بداں صفت متصف باشد و مقصود ازیں نوع تصرف مبالغہ در کمال آں صفت می باشد۔ عرفی گوید ؎

مست ذوقِ عرفیم کز نغمۂ توحیدِ تو
لذت آوازہ در کامِ جہاں انداختہ

شاعر خود را شخصے غیر خود را اقرار دادہ کہ مستِ ذوق اوست و مقصود ازاں اظہار کمال ذوق خود است۔

و چنانکہ نظیری گوید ؎

نظیری را بمجلس بردم امروز و غلط کردم مرا رسوائے عالم ساخت چشم گریہ آلودش

مبالغہ

وصف چیزے را در کمال شدت و ضعف ادعا نمودن بحیثیتے کہ مستبعد یا ممتنع باشد و ایں بر سہ قسم آید۔ اوّل آنکہ ادعائے مذکور عقلاً و عادتاً ممکن باشد و آں را تبلیغ گویند۔ انوری گوید ؎

بودیم بر کنار ز تیمار روزگار
تا داشت روزگار ترا در کنار ما

درحالِ وصل فارغ بودن عاشق از غمِ روزگار عقلاً و عادتاً امکان دارد۔

دوم آنکہ عقلاً امکان دارد و عادتاً مستبعد نماید و آں را اغراق نامند۔ عرفی گوید

شعر

مارا بہ کام خویش بدید و دلش بسوخت
دشمن کہ ہیچ گاہ مبادا بہ کام ما

عادتاً متعارف نیست کہ اگر کسے دشمن را بہ کام خود بنید دلش بروے بسوزد۔ اما عقلاً امکان دارد اگرچہ عادتاً مستبعد است۔

سوم آنکہ عقلاً و عادتاً ممتنع باشد و ایں را غلو نامند و در کلام حماسہ سرایاں و ہنگامہ آرایاں بیشتر اتفاق افتادہ۔

نظامی گوید

شعر

زسم ستوراں دراں پہن دشت
زمیں شش شد و آسماں گشت ہشت

مذہبِ کلامی

وآں ایراد کلام است بر طریق دلیل و برہان چنانکہ شیوہ متکلمین است انوری گوید

شعر

منافع رساں را زمیں دیر ماند
بس است ایں یک آیت دلیل و ا ثبت

طریقِ برہان دریں شعر آن است کہ ہر منافع رساں باقی مے ماند و تو منفعت رساں ہستی۔ نتیجہ آن است کہ تو باقی خواہی ماند۔

حسن التعلیل

وآں ادعائے علتِ مناسب است برائے وصفے کہ در حقیقت علت آں نہ باشد۔ چنانکہ خاقانی گوید ؎

تا چشمِ تو ریخت خونِ عشاق
زلفِ تو گرفت رنگِ ماتم

سیاہیٔ زلف صفتے است ثابت فی نفسہٖ وعلت آں در ظاہر معلوم نیست متکلم علت آں را چنیں ادّعا نمودہ کہ در ماتمِ عشاق سیاہ پوش آمدہ۔

تاکید المدح بما یُشبہ الذم

وایں را بر دو نوع مے آرند۔ اول آنکہ از صفت ذمی کہ نفیِ آں کردہ باشند صفت مدحی برائے آں استثناء کنند بتقدیر داخل بودن آں مدح در آں ذم۔ حکیم مختاری گوید ؎

گرش شمائل چوں بحرِ شعر موزون است
چراست بحرِ کفش را عطائے ناموزوں

متکلم اول موزونیت شمائل ممدوح را مسلم داشتہ۔ پس بعضے از شمائل یعنی جود وکرم را ناموزوں قرار دادہ وایں ناموزونیت موکد مدح است ہرچند حرف استثناء لفظاً مذکور نیست۔ اما اسلوب کلام بر معنیٔ استثناء دال است ۞

دوم آنکہ صفت مدح برائے چیزے ثابت کنند واز عقب آں صفت مدح دیگرے بہ حرف استثنا، ایراد نمایند۔

خاقانی راست ؎

رایتِ شہ تذرو وش لیک عقابِ حملہ پر
پرچم شہ غراب گوں لیک ہمائے معرکہ

تاکید الذم بمایشبہ المدح

واین نیز بر دو نوع سے آرند۔

اوّل آنکہ صفت مدحی را نفی کنند و صفت ذمی ازاں مدح استثنا، نمائند۔ چنانکہ گوئی " فلانے را مروت در جبلت نیست الا آنکہ بدرگ ہم ہست "۔

دوم آنکہ صفت ذمی ثابت کنند و عقب آں صفت ذم دیگر بہ حرف استثناء ذکر کنند۔ چنانکہ گوئی " فلانی بد معاملہ است الا آنکہ دروغ گو ہم ہست۔" شاعرے گفتہ است ؎

نان شاں نہ گندمیں و سخن شاں درشت لیک
گاہِ عطا ترش رو و در وعدہ کاذب اند

استتباع

ستودن ممدوح را بہ نحوے کہ از مدحے مدحے دیگر حاصل آید۔ چنانکہ

انوری گوید

ے

اے زیزداں تا ابد ملک سلیماں یافتہ
ہر چہ جستہ جز نظیر از فضل یزداں یافتہ

درضمن ایں معنے کہ جملہ مقاصد ترا حاصل است۔ ایں معنیٰ را بیان نمودہ کہ نظیر تو در عالم یافتہ نمے شود۔

توجیہ

وایں را محتمل الضدین نیز مے گویند۔ ضابطہ اش آن است کہ بہ نحوے ایراد کلام نمایند کہ محتمل دو معنئ متضاد باشد چنانکہ شاعرے در حق خیاط اعور گفتہ است

ے

قبائے ازپئے من دوخت خیاط
دو چشم او برابر بودے اے کاش

یعنی بینا بودے یا نابینا۔

نعمت خان عالی در وقائع حیدآباد بایرادِ ایں صنعت زبان طعن درحق اعیانِ دولت عالمگیری دراز کردہ۔ والحق کہ داد سخنوری و گوئکی دادہ۔

تجاہل عارف

وآں چناں است کہ از امرے معلوم عمداً خود را جاہل قرار دہند۔ و غرض ازیں نوع تصرف نکتۂ باشد کہ نظر بہ مناسبت مقام موجبِ ازدیادِ بلاغت

باشد - چنانکه شاه پور گوید ؎

نمے دانم تو خواہی بود یا گردوں چنیں دانم
کہ دامن گیر گردد خون من نامہربانے را

و نظامی گوید ؎

چہ می گفتم و در چہ پرد اختم | کجا بود اشب کجا تاختم

وگاہے کاف کدامیہ افادۂ معنیٔ تجاہل کند - شاعرے گوید ؎

سوختم شمع لقائے کہ بیادم آمد
خوں شدم رنگ حنائے کہ بیادم آمد

قول بالموجب

واین چنان است کہ لفظے راکہ در کلام غیر واقع شود - برخلاف مراد او حمل کنند - چنانچہ انوری گوید ؎

دوستی گوئی نہ از دل مے کنی
راست مے گوئی کہ از جاں می کنم

اعتراض

واین راحشو نیز نامند - ضابطہ اش آن است کہ قبل از اتمام کلام ایراد لفظے کنند کہ معنیٔ مقصود بے او تمام باشد - پس اگر کلام را از رتبہ بلاغت بیندازد آں راحشو قبیح خوانند و اگر موجب ازدیاد حسن کلام گردد -

حشوِ ملیح ۔ چنانکہ انوری گوید ؎

گر بخندم کاں پس از عمرے است گوید زہر خند
ور بگریم کاں بہر روزے است گوید خوں گری

ضمیر گوید بسوئے آسماں راجع است و ہر دو جملہ "کاں پس از عمر یست" و "کاں بہر روزیست" بطور حشوِ ملیح واقع شدہ کما لایخفیٰ و حشوِ قبیح چناں کہ شاعرے گفتہ است ؎

گرمی نرسم بخدمتت معذورم
زیرا رمدِ چشم و صداعِ سرم است

لفظ چشم و سر حشوِ قبیح است ۔

تنسیق الصفات

آن است کہ صفات چیزے را متتابع آرند ۔

سعدی گوید ؎

خداوند بخشندۂ دستگیر
کریم خطابخشِ پوزش پذیر

فردوسی در مدح سلطان غازی گوید ؎

بہ تن ژندہ پیل و بہ جاں جبرئیل
بہ کف ابرِ بہمن بہ دل رودِ نیل

مزاوجت

صورتش آن است که دو معنی در شرط و جزا واقع شوند و امریکه بر اول مترتب شود بر ثانی نیز مترتب گردد۔ چنانچه درین شعر ؎

چو مرا بینی شود لطفت مبدل با عتاب
چوں ترا بینم شود صبرم بدل با اضطراب

مقصود ازیں شعر ترتب تبدیل است بر حالتِ معشوق و حالت عاشق وہمین است معنئ مزاوجت دریں مقام۔ خواہ آں ہر دو ترتب دریک شرط وجزا واقع شوند۔ وخواہ ہریک جداگانہ در دو شرط و جزا وقوع یابد۔

ارصاد

وایں را تسہیم ہم نامند۔ وآں چنان است کہ قبل از عجز فقرہ یا شعر لفظے بیارند کہ دلالت برآں نماید قبل ازاں کہ عجز خواندہ شود۔ اما باید کہ اول علم بر قافیۂ آں شعر حاصل شدہ باشد۔ چنانچہ دریں بیت کمال اسمٰعیل ؎

چوں آستاں مقیم شود بخت بر درش
ہرکو چو بخت روئے بریں آستاں نہاد

لفظ آستاں در مصرع اول بطریق ارصاد واقع شدہ۔

استخدام

وآں چناں است کہ از لفظے کہ دو معنی دارد یک معنیش را ارادہ کنند واز ضمیرے کہ راجع بآں لفظ باشد معنیٔ دومش را خواہند چنانکہ دریں شعر ؎

تا بہ بزم خویش مارا دادہ است آں سرو بار
از نہال قامتش آں را شدیم امیدوار

لفظ بار در مصرع اول بمعنیٔ حضور است واز ضمیر آں کہ در مصرع ثانی راجع باوست ثمر مراد است وشعر مذکور کہ صاحب حدائق البلاغت از خود خواندہ است خالی از تصنع نیست وپارسیاں ایں صنعت را استعمال نکردہ اند۔

ادماج

وآں چناں است کہ در کلام سوقِ مدعا متضمن مدعائے دیگر باشد یعنی از یک کلام دو معنی حاصل آید وتصریح بمعنیٔ دوم نکردہ آید وفرق در استتباع وادماج آن است کہ استتباع مختص بمدح است وادماج اعم ازاں۔ وفرق میان ایہام وادماج آن است کہ در آنجا لفظے آرند کہ دو معنی یا بیشتر داشتہ باشد واینجا مجموع کلام مفید ہر دو معنی ے باشد چنانکہ جامی گوید ؎

خواہم از دل بر کشم پیکان تو　　لیک از دل بر نمے آید مرا

یعنی پیکان از دل بر نمے آید یا دل نمے خواہد کہ پیکان را بر آرم ہر
دو معنی حاصل مے شود۔

الہزل الذے یراد بہ الجد

و آں چنان است کہ کلام بطور ہزل باشد۔ اما مراد ازاں ہزل جد بود
نہ ہزل چنانچہ درین رباعی ؎

از آخر کار عالم اندیشہ کنید
اے سور کناں ز ماتم اندیشہ کنید
با قحبۂ دنیا مکنید آمیزش
از آتشک جہنم اندیشہ کنید

اطراد

و آں را اطراء نیز گویند و آں چنان است کہ در کلام نام ممدوح و نام
آبائے او را بہ ترتیب ذکر کنند۔ چنانکہ درین ابیات ؎

بہار گلشن دین محمد عربی — ضیائے چشم علی نور دیدہ زہرا
بہار خورمی خاطر حسین و حسن — سرور سینۂ زین العباد شمع ہدیٰ
فروغ شمع شبستان باقر و صادق — غریب خاک خراساں علی بن موسیٰ

تعجب

واین چنان است که در کلام از چیزے تعجب اظہار نمایند برائے فائدہ و غرضے صاحب حدائق البلاغت ایراد بعضے از امثلہ نمودہ که دراں لفظ عجب واقع شدہ محل تامل است چه معنیٔ عجب از فحوائے کلام ناشی نیست بل از صراحت لفظ عجب حاصل آمدہ و مثال صحیح آں دریں شعر بدر چاچی است ؂

شبت زگوشۂ ماہ دو ہفتہ پیدا شد
مہ دو ہفتہ شنود از کنار شب پیدا

طلوع ماہِ دو ہفتہ از کنار شب معہود است اما آنچه موجب استعجاب نظارگیان است برعکس ایں معہود است که در مصرع ثانی ذکر یافته یعنی ظہور شب از گوشۂ ماہ دو ہفتہ ۔

صنائع لفظی

تجنیس

ایراد دو لفظ که در کلام که در تلفظ متشابه و در معنی متغایر باشند وآں برچند نوع است ۔

تام و ناقص و زائد و مرکب و مزدوج و مطرف و خط۔

تجنیس تام

آن است کہ دو کلمۂ متفق اللفظ مختلف المعنی بکار برند۔ چناں کہ شاعرے گفتہ است

شعر

بہ یمینِ تو چرخ دادہ یسار
بہ یسارِ تو ملک خوردہ یمین

تجنیس ناقص

آن است کہ کلماتِ متجانس متفق الحروف و مختلف الحرکات آرند چنانکہ قطران گفتہ است

شعر

پیادہ شود دشمن از اسپ دولت — چو باشی بر اسپ سعادت سوار
بر اسپِ سعادت سواری و داری — بدست اندرون از سعادت سوار

سوار بالکسر دست برنجن۔

تجنیس زائد

آن است کہ کلمۂ متجانس از دیگرے بحرفے زیادت باشد چنانکہ شاعرے گفتہ است

شعر

در حسرتِ رخسارِ تو اے زیبا رُو — از نالہ چو نال گشتم و از مو یہ چو مُو

تجنیس مرکب

آن است کہ از دو لفظ متجانس یکے مفرد باشد و دیگرے از دو کلمہ مرکب۔ شاعرے گفتہ است ؎

خورشید کہ نور دیدۂ آفاق است
تابندہ نہ شد پیشِ تو تا بندہ نشد

ومؤلف راست ؎

رہِ راستی گیر تا زندۂ
کہ اید ول بر ہوار تا زندۂ

تجنیس مزدوج

آن است کہ کلمات متجانس بپہلوئے یکدیگر بیارند۔ چنانچہ معزی گفتہ است ؎

هست شکر بار یا قوتِ تو اے عیار یار — نیست کس را نزد آں یاقوت شکر بار بار
سال سر تا سر چو گلزار است خرم عاشقت — چوں دلِ من صد دل اندر عشق آں گلزار زار
نیمۂ دینار ماند آں دہانِ تنگ تو — در دلِ تنگم فگند آں نیمۂ دینار نار

وایں قصیدہ از اول تا آخر بر ہمیں نسق است۔

تجنیس مطرف

آن است که دو لفظ متجانس در جملہ حروف متفق باشند - الّا در حرفِ طرف چنانکہ معزّی گفتہ است ؎

از شرارِ تیغ بودے بادساراں را شراب
وز طعانِ رمح بودے خاکساراں را طعام

تجنیس خط

چنانکہ شاعرے گفتہ است ؎

ہماں خوشتر کہ نوشی اندریں مدت مئے صافی
ہماں بہتر کہ پوشی اندریں موسم خز ادکن

ردّ العجز علی الصدر

لفظے کہ در صدرِ بیت آرند آں را در عجز باز آرند۔ رشید وطواط را بریں نسق قصیدۂ ہست۔ چنانکہ ؎

قرار از دلِ من ربود آں نگار
بداں عنبریں طرۂ بے قرار
نگار است رخسارۂ من بخون
ز ہجرانِ رخسارۂ آں نگار

خمار است در سر مرا بے شراب
در اندوہ آں نرگس پر خمار

وایں صنعت صور مختلفہ دارد۔

اشتقاق

آن است کہ دو کلمہ متقارب باشند در ترتیبِ حروف۔ چناں کہ شاعرے گفتہ است ؎

نوائے تو اے خوب چہر نو آئین
در آور دو در کارِ من بے نوائی

ترصیع

کلمات را مسجع والفاظ را در وزن وحروف خواتیم متساوی داشتن چنانکہ رشید گفتہ است ؎

اے منور بتو نجومِ جلال — وے مقرر بتو رسومِ کمال
بوستانے است صدرِ تو زنعیم — آسمانے است قدرِ تو ز جلال
خدمت تو مؤول دولت — حضرتِ تو مقبلِ اقبال
در کرامت ترا نبودہ نظیر — در شہامت ترا نبودہ ہمال
تیرہ پیش فضائل تو نجوم — خیرہ پیش شمائل تو شمال

ہمچنیں تا آخر قصیدہ جملہ ابیات مرصع گفتہ است وآنچہ در حروف

خواتیم متفق نباشد آں را سجع موازنہ گویند۔ چناں کہ شاعرے گفتہ ابیت

ے
بہ بزم و رزم تو ماند ہمے خزاں و بہار
بہ تیغ و کلک تو ماند ہمے قضا و قدر

وسکاکی گوید کہ سجع در نثر مثل قافیہ در شعر است۔

ذوالقافیتین

وآں شعر لیست کہ دو قافیہ داشتہ باشد۔
سنائی گوید

ے
عقل و فرماں کشیدنی باشد
عشق و ایماں چشیدنی باشد

متلون

شعرے را گویند کہ در دو بحر یا بیشتر خواندہ شود۔ اہلی شیرازی ے مثنوی سحر حلال مشتمل بریں صنعت ترتیب دادہ و ہر شعر را ذوقافیتین آوردہ وایں بیت سلمان ساوجی در سہ بحر خواندہ مے شود۔ وہم موصل بہ دو حرف است

ے
لب تو جامیٔ لؤلؤ خط تو مرکزِ لالہ　　شب تو حاملِ کوکب مہِ تو با خط ہالہ

بحر اول رمل مثمن مخبون۔ بحر دوم ہزج مثمن سالم۔ بحر مجتث مثمن مخبون۔

اعنات

واین التزام مالایلزم است یعنی چیزے که لازم نیست شاعر آں را بر خود لازم گرداند واین را صورتے معین نیست۔ سیفی نیشاپوری قصیدۂ گفته که در ہر مصرعش ایراد لفظ سنگ وسیم را لازم قرارداده مطلعش این است ؎

اے نگار سنگ دل اے لعبت سیمیں عذار
در دلِ من مہر تو چوں سیم در سنگ استوار

وہمچنیں کاتبی نیشاپوری قصیدۂ گفته بالتزام لفظ شتر وحجره در ہر مصرع مطلعش این است ؎

مرا غم است شتر بارہا به حجرۂ تن
شتر دلی نه کنم غم کجا وحجرۂ من

وامیر خسرو در التزام لفظ پیل وپشه وپلنگ ولکلک در ہر بیت قصیدۂ گفته مثلاً ؎

پیلتن شاہی وز اقبال بلندت در نیست
گر شپش گرد و پلنگ افگن مگس لکلک شکار

تلمیح

واین چنان است که کلام مشتمل بر واقعه مشہوره یا اشارتے نمایند بچیزے که در کتب متداوله مذکور باشد۔ چنانکه خاقانی گوید ؎

هر کہ نظارۂ تو شد دست بریدہ می شود
یوسفِ عہدی و جہاں نیم بہائے روئے تو

اشارہ بقصۂ دست بریدنِ زنانِ مصر است از مشاہدۂ جمال یوسف علیہ السلام ۔

توشیح

آن است کہ چوں حروفِ اوائل ابیات قصیدہ یا قطعہ را فراہم آرند بیتے یا مصرعے یا نام شخصے برآید ۔

سیاقۃ الاعداد

آن است کہ اعداد را مرتب یا غیر مرتب مذکور سازند ۔
خاقانی گوید ؎

یک دو شد از سہ حرفش چار اصل و پنج شعبہ
شش روز و ہفت اختر نہ قصر و ہشت منظر

یک دو شد یعنی مضاعف شد مراد از سہ حرف لفظ جاہ است کہ در شعر سابق مذکور است ۔

ارشاداتے چند در شعرِ دلکش

بعد از آں کہ قاری بر حقیقت فصاحت و بلاغت و ماہیتِ تشبیہ و استعارہ و ایراد محسناتِ لفظی و معنوی آگاہ گردید البتہ موازنۂ شعرِ دلکش بروے دشوار نخواہد بود اما مے دانی کہ علم شئے مستلزم عمل بداں نمی باشد شعر نیکو گفتن نتیجۂ استقامتِ طبع و موزونیت آن است۔ چناں کہ سابقاً ذکرِ آں رفتہ اما شعر فہمیدن موقوف بر سلامتِ ذوق و مزاولتِ کلام اساتذۂ فن است و چوں بابِ موازنہ بین الکلامین اہم مقاصد ایں کتاب است۔ بناء بریں ارشاداتے چند در بابِ شعر و شاعری ایراد مے رود تا دریں معنے طالب را دقتے رو نہ دہد۔ دریں موضوع آنچہ مؤلف می خواست اکثرے آں را صاحب کتابُ المعجم بروجۂ احسن بسلکِ تحریر آوردہ فقیر ہماں را بند شمردہ۔ فاضل مؤلف می گوید۔

"بدانکہ شعر را ادواتے است و شاعری را مقدماتے کہ بے آں ہیچ کس را لقبِ شاعری نہ زیبد و بر ہیچ شعر نام نیک درست نیاید۔ اما ادواتِ شعر کلماتِ صحیح و الفاظ عذب و عباراتِ بلیغ و معانیٔ لطیف است کہ چوں در قالب اوزانِ مقبول ریزند و در سلک ابیات مطبوع گشتند۔ آں را شعر نیک خوانند۔ و تمام صنع جز باستکمالِ ادواتِ آں دست نہ دہد۔ و کمال شخص بے سلامت اعضا و ابعاضِ آں صورت نہ بندد۔ و اما مقدمات شاعری آن است کہ مرد بر مفردات

لغتے کہ برآں شعر خواہد گفت وقوف یابد۔ واقسام ترکیبات صحیح و فاسد آں را مستحضر شود و مذاہبِ شعرا مغلق و اُمرائے کلام در تاسیس مبانیٔ شعر و سلوک مناہج نظم بشناسد و سنت و طریقت ایشاں در نعوت و صفات و درجاتِ مخاطبات و فنونِ تعریضات و تصریحات و قوانین تشبیہات و تجنیسات و قواعد مطابقات و مغالطات و وجوہِ مجازات واستعارات و سائر مصنوعاتِ کلامی بداند۔ و برطرفے از حکم و امثال و شطرے از تواریخ احوالِ ملوکِ متقدم و حکمائے سابق واقف گردد و معانیٔ لطیف از ضعیف فرق کند و بر حسن مطلع و لطف مقطعِ ہر شعر مطلع شود۔ تا ہر معنےٰ را در کسوتِ عبارت لائق بر منصۂ نظم نشاند و در سر دسخن از معانیٔ سرد و تشبیہاتِ کاذب و اشارات مجہول و ایمآآت مشکل و ایہاماتِ ناخوش و تجنیسات متکرر و اوصاف غریب و استعاراتِ بعید و مجازاتِ نادرست و تکلفاتِ ثقیل و تقدیم و تاخیراتِ ناپسندیدہ مجتنب باشد و در ہمہ ابواب از قدر حاجت بطرفین (افراط و تفریط) بیروں نہ رود و از مالابد نہ کاہد و در مالایعنی نیفزاید و پیش از آں کہ در نظم شعر شروع کند و بدعوئے شاعر میاں در بندد اول مختصرے در علم عروض و قوافی برخواند تا بر بحورِ قدیم و حدیث واقف شود و اوزان خوش از ناخوش فرق کند۔ و یجوز و لایجوز از احیف بداند و صحیح ابیات از سقیم بشناسد و قوافیٔ اصلی از معمول تمیز کند و آنگاہ سرمایہ نیک از گفتہائے

مطبوع و مصنوع استادانِ ایں صنعت و پاکیزہ گویانِ ایں فن بدست آرد
و از قصائد و مقطعات درست ترکیب عذب الفاظ لطیف معانی نیکو مطلع
پسندیدہ مقطع شیریں مخلص از دواوین مشہور و معروف و اشعار مستعذب
مستحسن در فنونِ مختلف و انواع متفرق طرفے تمام یاد گیرد و جوامع ہمت
بر مطالعہ و مذاکرۂ آں گمارد. و بہ بحث و استقراء بر دقائق و حقائق مصنوعات
آں واقف گردد تا آں معانی در دلِ او رسوخ یابد و آں الفاظ در ذہن
او قرار گیرد و آں عبارات ملکۂ زبانِ او شود و مجموع آں مادۂ طبع و مایۂ خاطر
او گردد. پس چوں قریحتِ او در کار آید و سکرِ[1] طبع او کشادہ شود فوائد
آں اشعار روئے نماید و نتائج آں محفوظات پدید آید. آنگاہ شعر او چوں
چشمۂ زلال باشد کہ مدد از رودہائے بزرگ و جوہائے عمیق دارد و چوں
معجون خوشبو آید کہ روائح آں مشام ارواح را معطر گرداند و کس بر
اخلاط آں واقف نہ شود و باید کہ چوں ابتدائے شعرے کند و آغاز نظمے
نہد نخست نثر آں را پیشِ خاطر آرد و معانیٔ آں بر صحیفۂ دل نگارد و الفاظے
لائق آں معانی ترتیب دہد و وزن موافق آں اختیار کند. و از
قوافی آنچہ ممکن گردد و خاطر بداں مسامحت کند. بر ورقے نویسد
و ہرچہ ازاں سہل و درست باشد و در آں وزن جائے گیرد و متمکن
آید. انتخاب کند. و شائگان و معمول را بداں راہ نہ دہد و در
نظم ابیات بہ سیاقت سخن و ترتیب معانی التفات نہ نماید تا جملہ قصیدہ را

---

[1] بندے کہ برائے منع آب سیل برآرند۔ ۱۲ منہ

برسبیل مسوده تعلیق زند و کیف ما اتّفقَ بگوید و بنویسد و اگر اتفاق افتد که قافیتے در معنی بکار بردہ باشد و بیتے مشغول کردہ بعد ازاں معنیٔ بہتر رو نماید و بیتے ازاں عذب تر دست دہد و ازاں قافیت دریں بیت متمکن تر آید۔ نقل کند۔ پس اگر بہ بیتِ اول حاجت باشد آں را قافیت دیگر طلبد وگرنہ ترک آں آرد و چوں ابیات بسیار شد و معانی تمام گشت جملہ را مرۃً بعد اخریٰ از سر اتقان باز خواند و در نقد و تنقیح آں مبالغت نماید و میان ابیات تلفیق کند و ہر یک را بموضع خویش باز برد و تقدیم و تاخیر از آں زائل گرداند تا معانی از یک دیگر گسستہ نہ شود و ابیات از یک دیگر بیگانہ نہ نماید و بہ ہمہ وجوہِ توافق ابیات و مصاریع و تطابق الفاظ و معانی لازم دارد چہ بسیار باشد کہ دو مصرع یا دو بیت با یکدیگر از راہِ معنی تناسب نیاید و بداں سبب رونق شعر باطل گردد۔ چنانکہ شاعرے گفتہ است ؎

در جامِ او ست چشمۂ حیواں ازاں کزو

دیں سر فراز و قاعدۂ ملک محکم است

مصرع اول لائق دوم نیست و ایں معنی در رباعیات بیشتر افتد کہ شاعر را معنیٔ خوش در خاطر آید و بیشتر چناں بود کہ آں را بیت آخر سازد۔ پس اُولیٰ بداں الحاق کند و در آں از تناسب لفظ و تجاذب معنی غافل باشد چنانکہ رضی نیشاپوری گفتہ است ؎

ہر دم ز تو دل با دم سردے بود است
وز جام تو جرعۂ دردے بود است

معذورم اگر درد سر دادم از انکہ
آں درد سرم از سر دردے بود است

کہ نخست بیت آخریں گفتہ است و آنگاہ بیت اول را بداں الحاق کردہ و مصرع دوم از بیت اوّل لائق معنیٔ بیت نیفتادہ است و عطف آں بر مصرعِ اول نیکو نیامدہ و در قوافی اولیٰ چناں باشد کہ تعیین آں بر معنی مقدم دارد۔ پس معنی را بداں الحاق کند و بر آں بندد تا متمکن آید و ہیچ کس را تغییر آں ممکن نگردد۔ چنانکہ انوری گفتہ است ؎

دوش با آسماں ہمے گفتم | بر سبیلِ سوالِ مطلب ہے[1]
کہ مدارِ حیاتِ عالم کیست | روئے سوئے تو کرد و گفتا وے
گفتم ایں را دلیل باید گفت | ہیچ دانی کہ مے چہ گوئی ہے
میر آب است و حق ہمے گوید | ومِنَ الماءِ کُلّ شيءٍ حے

و ہیچ شے یک قافیہ را ازیں شعر بدیگرے مناسب تبدیل نتواں کرد واگر نظم ابتدا کند و آنگاہ قافیہ را بر آں بندد روا بود کہ چناں متمکن نیاید و تغییر و تبدیل آں ممکن بود۔ چنانکہ دیگرے گفتہ است ؎

سودائے تو تا در سرِ من ساخت مقر | غمہائے تو از تنم نہ بگذاشت اثر
اکنوں در دل آرزوئے ہیچم نیست | جز آرزوئے روئے تو اے زیبا خور

واگر کسے خواہد کہ ایں قوافی بدیگرے خوشتر ازاں تبدیل کند۔ تواند چنانکہ گوید ؎

سودائے تو تا در سرِ من ساخت قرار
غمہائے تو از تنم برآورد دمار

---

[1] ہ عربی برائے استفہام آید۔ ۱۲ منہ

اکنوں در دل آرزوئے ہیچم نیست
جز آرزوئے روئے تو اے زیبا یار

وہمچنیں باید کہ در الفاظ و معانیٔ ہر بیت دقایق تنوق[1] بجا آرد تا اگر لفظے رکیک افتد عذبے بجائے آں بنہد و اگر معنئ فاخرہ یابد تمام کند و دریں باب چوں نقاش چیرہ دست باشد کہ در تقاسیم نقوش و تداویر شاخ و برگہا ہر گلے بر طرفے نشاند و ہر شاخ بسوئے بیروں برد و در رنگ آمیزی ہر صبغ جائے خرج کند و ہر رنگ بگلے دہد۔ آنجا کہ رنگ سیر آید نیم سیر صرف نہ کند و آنجا کہ صبغ روشن باید تاریک بکار نبرد۔ چوں جوہریٔ استاد باشد کہ بہ حسن تالیف و تناسب ترکیب رونق عقد خویش بیفزاید۔ و بہ تفاوت تلفیق و بے ترتیبیٔ نظم آب مروارید خویش نبرد و باید کہ در افانین سخن و اسالیب شعر چوں نسیب و تشبیب و مدح و ذم و آفرین و نفرین و شکر و شکایت و قصہ و حکایت و سوال و جواب و عتاب و استعتاب و منع و تواضع و تابی و تسامح و ذکر دیار[2] و رسوم و وصف آسمان و نجوم و صفت ازہار و انہار و شرح ریاح و امطار و تشبیہ لیل و نہار و نعت اسپ و سلاح و حکایت جنگ و مصاف و فن تہانی و تعازی از طریق افاضل شعراء و اشاع فضلاء عدول نہ نماید و در نقل از معنی بمعنی و تحویل از فنے بفنے خروج لطیف و شروع مستحسن واجب داند و در رعایت درجات مخاطبات و وجوہ مدائح باقصی الامکان بکوشد ملوک و سلاطین را جز باوصاف پادشاہانہ چنانکہ در فصل اغراق بیان کردہ آمدہ است

---

[1] آراستگی کردن درکار۔ ۱۲ منہ [2] مخصوص بہ شعرائے عرب است۔ ۱۲ منہ

نہ ستائد و وزراء و امراء را بہ عوائد تیغ و قلم و طبل و علم مدح کند۔ سادات و علماء را بہ شرف حسب و طہارت نسب و وفور فضل و غزارت علم و نزاہت عرض و نباہت قدر ستاید۔ زہاد و عباد را بہ تبتل و انابت و توجہ حضرت عزت صفت کند اوساط الناس را بمراتب نازل عوام فرو نیارد۔ عوام را از پایۂ خویش بسیار بر نہ گذارند۔ خطاب ہر یک فراخور منصب و لائق مرتبت او کند و ہر معنی را در زی لفظ مطابق و لباس عبارت موافق بیرون آرد۔ چہ کسوت عبارات متعدد است و صور معانی مختلف و ہمچناں کہ زن صاحب جمال در بعضے ملابس خوب تر نماید و کنیزک بیش بہا در بعضے معارض خریدار گیر تر آید۔ ہر معنی را الفاظے بود کہ در آں مقبول تر افتد و عبارتے باشد کہ بداں لطیف تر نماید و دریں باب نظم و نثر یکساں است۔ و سخن موزوں و ناموزوں برابر چناں کہ گویند "یکے از خلفاء قاہر عاملے بشہرے فرستاد و او را و رتیار داشت شخصے از معارف آں ولایت وصیت فرمود۔ و در آں مبالغتِ تمام نمود۔ عامل بموجب فرمان دیوان عزیز آں شخص را احترام واجب داشت و بہ التماس او بعضے از ضیاع آں مملکت بر سبیل عمل بروے نوشت و تحصیل طرفے از اموال خزانہ بہ وے باز گذاشت۔ پس بہ سعایت شریراں و نمیمۂ بدگویاں خاطر عامل از وے آزردہ گشت۔ و وحشتے از جانبین پدید آمد و آں شخص بوقعتِ استظہارے کہ بعنایت دیوان داشت بداں التفات نہ نمود و آں را وزنے نہ نہاد تا بہ مرور ایام آں آزار کینہ تمام شد و عداوت بزرگ گشت۔ عامل

آں شغل از وے فرو گشود و در محاسبت او مناقشت بیش آورد۔ روزے آں معروف بہ عامل در محاکات آواز بلند کرد و سخنے سخت گفت عامل بہ تعزیر او اشارت کرد۔ از اطراف بدو دستہا دراز شد و مشت و چوب رواں گشت و از آں ضربات مختلف یکے بر مقتل او آمد۔ در حال جان تسلیم کرد عامل از کردہ پشیمان گشت و از خشم دیوان اندیش مند شد و زرہا در خرج انداخت و بہ قرابین خلیفہ التجا ساخت و دست تضرع در دامن مقربان حضرت زد و بہر یک از ایشاں بوجہے جمیل آں حال بمقام عرض رساند و عذر او در آں اقدام تقدیم کند و غرامت آں جریمت را بر مال قرار دہد۔ و بعقوبت غضب دیوان عزیز ماخوذ نگردد۔ ہیچ آفریدہ را یارائے آں ندید کہ در آں باب قدم پیش نہد و آں التماس را دست بر سینہ زند۔ و ہمگناں متفق بودند کہ اگر ایں حال بمسامع مبارک رسد بے شک بقتل عامل فرمان دہد و ہیچ کس را مجال شفاعت نباشد عامل دبیرے فاضل و صاحب سخنے کامل داشت۔ چوں قلق و اضطراب او بدید و عجز و اضطرار او مشاہدہ کرد۔ گفت مخدوم را چندیں اندیشہ بخاطر راہ نہ باید داد۔ و ایں حادثہ را چندیں عظم نہ باید نہاد کہ در اثنائے خدمتے کہ بدیوان نویسیم و در خلال تذکرہ کہ بحضرت فرستیم ایں حال را کسوت عبارتے پوشانم و عرض ایں واقعہ بر وجہے در قلم آرم کہ بر تو ہیچ تاوان نباشد۔ و در استرضائے خلیفہ بچندیں تکلف و تضرع احتیاج نیفتد۔ آنگاہ قلم بر داشت و مصالح کہ بود۔ باز نمود۔

چوں سیاقت سخن بدیں حکایت رسید وگفت واما فلانٌ فاستمنتہٗ فاستخونتہٗ فادبتہٗ فوافق الادب الاجلَ یعنی حال فلاں معروف چناں بود کہ اورا امین بعضے از اموال دیوان ساختم وخائن یافتم۔ ادبش کردم تادیب من باجل او موافق افتاد۔ چوں آں مکتوب بحضرت رسید وآں حال محل عرض یافت لذت بلاغت ایں عبارت ولطف موقع ایں عذر نگذاشت کہ بہ ہیچ وجہ نائرۂ غضبے در باطن خلیفہ اشتعال گیرد۔ یا تغیر خاطرے بہ ضمیر او راہ یابد عامل سرآزاد ازاں ورطہ بیروں آمد ورائگاں ازاں خطر خلاص یافت۔

ودر شعر ازیں جنس بسیار بودہ است کہ بیک بیت عظائم امور ساختہ شدہ است ورقاب عقول در ربقۂ تسخیر آمدہ۔ وضغائن موروث بمودت ومحبت مبدل شدہ وبر عکس بسے بودہ است کہ یک بیت موجب اثار فتنہائے بزرگ شدہ است وسبب اراقتِ خونہائے خطیر گشتہ چنانکہ شاعرے گفتہ است ؎

بہ بیتے شود مرد با کینہ نرم | بجوشد بہ بیتے دگر خوں زتن
بسا دل کہ گشت از پئے شعر رام | بسا سر کہ برید نظمِ سخن

تبصرہ

باید دانست کہ شاعر در جودت شعر خویش بہ بیشتر علوم وآداب محتاج باشد وبدیں جہت باید کہ متطرف بود واز ہر باب چیزے داند۔ تا اگر بہ ایراد

معنئ که فن او نباشد محتاج شود آوردن آں بروے دشوار نشود وچیزے نگوید که مردم استدلال کنند بداں که او آں معنی ندانسته است چنانکه انوری گفته[1]

کیواں موافقانِ ترا اگر جگر خورد نسرینِ چرخ را جگر جدی مسته باد

ومسته عبارت است از طعمهٔ مرغانِ شکاری که بوقت حاجت بدیشاں دہند و کرگس نه از جملهٔ شکره مُسته خوار ست وازیں جہت ایں بیت بروے گرفته اند۔

سرقات شعر

و نه باید که شاعر با خود تصور کند که شعر موضع اضطرار است ومتقدماں برائے ضرورت شعر خطاہا ارتکاب کرده اند وظنہا در شعر خویش بکار داشته چه اقتدا به نیکو گویاں نیکو آید نه به بدگویاں ونیز باید که شعر شعراء را غارت نه کند ومعانیٔ ایشاں به تغیرِ اوزان واختلاف الفاظ در شعر خویش بکار نبرد که ملک مردم به تصرف فاسد تملک نه پزیرد وسخن دیگراں بر خویشتن دلالت بر فضل نکند وبباید دانستن که سرقات شعر چہار نوع است۔ انتحال وسلخ والمام ونقل۔

اما انتحالؔ سخن دیگرے بر خویش بستن است وآں چناں باشد که شعر دیگرے امکابرةً بگیرد وشعر خویش سازد بے تغیر تصرفے در لفظ ومعنیٔ آں یا به تغیر اندک مانند بیتے بیگانه بمیانِ آں در آرد یا تخلص بگرداند۔ چناں که سنائیؔ در مدح سلطان بہرام شاه قصیدهٔ گفته است که مطلعش ایں است[2]

---

[1] برصفحه ۳۲۱ - ۱۲منه +

گر درخت صف زد است لشکر دیو و پری
ملک سلیمان تراست گم مکن انگشتری

وعمادی بعینہٖ این قصیده را با بیتے چند برآں زیادت آورده و تخلص به شاه مازندران کرده و هر دو در یک عصر بوده اند۔ معلوم[1] نیست که سابق کدام است و غاصب کدام و چنانکه معزّی گفته ؎

گرچہ بجفا دست برآوردستی ۔ بردارم دست تا فرود آری دست

و رافعی ازو برده است و گفته ؎

زیں پس بجدا اے صنمِ عشوه پرست ۔ بردارم دست تا فرود آری دست

واما سلخ پوست بازکردن است و در شعر این نوع سرقه چناں باشد که معنی و لفظ فراگیرد و ترکیب الفاظ آں بگرداند و بروجہے دیگر ادا کند چنانکه رودکی گفته است ؎

ریش و سبلت ہمی خضاب کنی ۔ خویشتن را ہمے عذاب کنی

(نوٹ صفحہ گذشتہ) صفی نیشاپوری در اخذ و سرقه گوید ؎

شاعرِ دزد ماکیاں باشد ۔ که بزیرش نهند بیضۂ غاز
غاز آخر بسوئے آب رود ۔ او به کونِ دریده ماند باز

[1] در گرشاسپ نامۂ اسدی طوسی شعریست ؎ مکن تکیه بر ملکِ دنیا و پشت ۔ که بسیار کس چون تو پرورد و کشت سعدی در گلستاں بعینہٖ ہمیں شعر آورده و هر دو از اساتذۂ فن بوده اند اما اسدی بر سعدی تقدم زمانی دارد غالباً که توارد است و ہمچنیں شعر ؎ فرزند بنده ایست خدا را غمش مخور ۔ تو کیستی که به ز خدا بنده پروری در کلیات سعدی موجود است و هم در دیوان اوحدی مراغی یافته شده موجب حیرت است۔ ۱۲ منه

ابوطاہر خسروانی از وبردہ است وگفتہ ؎

عجب آید مرا از مردم پیر که ہمے ریش را خضاب کند
بخضاب از اجل ہمے نرہد خویشتن را ہمے عذاب کند

اما المام قصد کردن ونزدیک شدن است بچیزے ۔ و در سرقات شعر آن است که معنی فراگیرد و بعبارتے دیگر و وجہے دیگر بکار آرد ۔ چنانکه ازرقی گفته است ؎

صدف ز بیم بلال در شود بکام نہنگ
ز خوں برنگ یواقیت رنگ کردہ لآل

یعنی لآلی ۔ یا را از برائے ضرورت شعر انداخته است و انوری از و بردہ است ونیکوتر از و گفته ؎

قہر تو گر طلایه بدریا کشد شود دُر در صمیم علق صدف دانه انار

واما نقل آن است که شاعر معنیٔ شاعرے دیگر بگیرد و از بابے بباب دیگر برد و در آں پردہ بیروں آرد ۔ چنانکه مختاری گفته است ؎

کجا شد آں زقبائے دریدہ دوخته چتر
کنوں بباید چترش درید و دوخت قبا

رضیٔ نیشاپوری بباب مدح بردہ است وگفته ؎

بعزم خدمتِ درگاہِ تو بہر طرفے
بسا ملوک که از تاج مے نہند کمر

وارباب معانی گفته اند چوں شاعرے را معنی دست دہد آں را کسوت

عبارتے ناخوش پوشانند و بلفظ رکیک ادا کنند و دیگرے ہماں معنی فراگیرد و بلفظ خوش و عبارت پسندیدہ بیروں آرد او بداں اولیٰ گردد و آں ملکِ او گردد و للاوّل فضل السبق چنانکہ رودکی گفتہ ؎

باصد ہزار مردم تنہائی

بے صد ہزار مردم تنہائی

یعنی باصد ہزار مردم تو فردی باہنر و دانش درمیانِ ایشاں و بے صد ہزار مردم تو بسیاری گوئی بجائے صد ہزار مردمی و اگرچہ معنی نیکو است عبارتش رکیک است و عنصری ازوے بردہ است و گفتہ ؎

اگرچہ تنہا باشد ہمہ جہاں با اوست ۔ وگرچہ با او باشد ہمہ جہاں تنہاست

و بیتِ عنصری اگرچہ درآں بسطے کردہ است نیکوتر و عذب تر از بیت رودکی است باو جازتِ آں ۔ پس ایں معنی ملک عنصری شد و رودکی را فضل سبق ماند ۔

و نوعے از سرقہ آن است کہ از زبانے بہ زبانے دیگر ترجمہ کنند چنانکہ شاعرے گفتہ است ؎

اگر بمدح و ثنا ہر کسے ستودہ شود

توآں کسی کہ ستودہ بہ تست مدح و ثنا

و ایں از قول حسان بن ثابت اخذ نمودہ حیث قال ؎

ما ان مدحتُ محمدًا بمقالتی ۔ لکن مدحتُ مقالتی بمحمدٍ

و ہمچنیں یکے از شعرائے ہند شعر ہمگر ؎

کجا ہمراہ گردد سایہ با من
کہ روزِ من بود با شب برابر

را بزبانِ اُردو ترجمہ زدہ۔ چنانکہ مے گوید ؎

سیاہ بختی میں کب کوئی کسی کا ساتھ دیتا ہے
کہ تاریکی میں سایہ بھی جدا ہوتا ہے انساں سے

بہرۂ پنجمین

موازنہ و تنقید

با ہمہ جوشِ جنوں فرزانہ ام
آشنائے معنئ بیگانہ ام

بدانکہ ایں بہرۂ کتاب اہم مقاصد علمِ بلاغت است۔ چہ موازنہ میانِ دو کلام کہ عبارت است از سنجیدن آں ہر دو در میزان قواعد بلاغت تا بلیغ را از غیر آں باز دانند غایتِ ایں علمِ شریف است و کسے کہ از مواردِ استعمالِ آں قواعد آگاہ نباشد او را قوت سنجیدن دو کلام و تمیز میانِ ناقص و کامل دست ندہد۔ و ہیچ امر از امرِ نظم کلام و تالیف آں شگرف تر نتواند بود۔ چہ باندک مایۂ معرفتے تواں دریافتن کہ تالیف و نظم کلامے

از تالیف و نظم کلام دیگر تفاوتِ عظیم دارد و بمقدار تفاوت پایۂ کلامے از کلام دیگر بالا و از بالا بالاتر قرار مے تواں داد و ہلم جرًا۔ و ایں معنی وقتے متحقق گردد کہ چوں دو جملہ یا دو شعر را کہ در معنی متحد باشند۔ و در تالیف الفاظ مختلف در حیثیت تقابل و توازن در آرند۔ چہ معنیٔ لطیف را محلے شائستہ باید۔ در تالیف و نظم کلام زیرا کہ باندک تغیر و تبدلے و تقدیم و تاخیرے کہ در تالیف و نظم کلام راہ یابد۔ شاہدِ معنی بر کرسئ دیگر جلوہ گر آید۔ و تاثیر و انفعال نفوس موقوف است بر دو امر۔ یکے آں کہ محل ہر لفظے در کلام ہماں باشد کہ حال مقتضیٔ آن است و اگر از محل اصلی او را بردارند و بہ محل دیگر بنشانند خللے در اصل مقصود راہ یابد۔ دیگر آں کہ سر رشتۂ تناسب الفاظ را از دست ندہند۔ چہ بسیار باشد کہ لفظے در نفس معنی با لفظ دیگر متحد الافادہ باشد۔ اما چوں نیکو بنگرند یکے ازاں ہر دو شائستۂ آں محل باشد و دیگرے بر خلافِ آں و چوں در تالیف و نظم کلام ایں ہر دو امر را نیکو بجا آرند۔ ہر آئینہ داد بلاغت دادہ باشند و فہم ایں معنے بر روشن سواداں و لطیف طبعاں دشوار نیست۔ چہ نویسندۂ تر دست کہ بمزاولت سالیان دراز مہارت تامہ در فنِ کتابت بہم رسانیدہ و برتبۂ اُستادانِ خوش قلم شہرت یافتہ صفحۂ کاغذ را بہ نقوشِ حروف برنگے زینت مے دہد۔ کہ موجب حیرتِ نظارگیان مے افتد۔ و بازائے آں طفلِ نو آموز کہ ہنوز تشکیلِ نقوشِ حروف را بہ صحت نہ فہمیدہ باشد۔ بہ زشت

ترین صورتے بر صفحۂ لوح ثبت مے نماید و سبب ایں تفاوت ہر چند بظاہر بر قلت و کثرت ممارست موقوف است۔ اما امعانِ نظر قلت و کثرت ممارست را بیش از شرطے اعتبارے زائد نمے نہد۔ زیرا کہ بمشاہدہ معلوم است کہ ہر چند دو کس در ممارست علمے از علوم یا فنے از فنون عمرے بسر آرند و در استعمال و اشتغال بداں سعئ بلیغ بکار برند اما چوں مادۂ قابلۂ ہر دو را موازنہ کنند۔ تفاوتِ عظیم میانِ ہر دو یافتہ مے شود۔ و موجب ایں تفاوت جز بلطافت و کثافتِ طبائع چیزے دیگر نتواند بود۔ و لطافتِ طبع دریں باب اصل است۔ چہ سلامت ذوق جز بہ طبائع لطیفہ دست نہ دہد۔ و ہر چند کہ سلامتِ ذوق کامل تر باشد۔ احساس معانی بر وجہ اتم۔ و امام عبد القاہر جرجانی در پایانِ کتاب دلائل الاعجاز دریں باب شرح بلیغ راندہ حاصلش ایں کہ خصوص مزایا و لطائفِ کلام امرے از قبیل امور خفیہ و معانئ روحانیہ است و تا سامعِ پاکیزہ نہاد صاف طبع مخاطب نباشد بہزار حیلہ ہم نتواں او را بر آں آگاہ ساختن کہ کودن کور باطن را از اں جملہ ہیچ بہرہ نباشد۔ و الحق کہ امام بلند مقام آنچہ گفت حق گفت و من ایں معنے را در طبائع اہلِ روزگار خود بارہا بہ مشاہدہ آوردہ ام و صحیح یافتہ ام۔

چوں در ابواب سابقہ از تفصیل حقیقت شعر و قواعد و ضوابطِ علم معانی و توضیح مسائل تشبیہ و استعارہ و کنایہ و فن صنائع لفظی و معنوی

فراغت دست داد۔ وقت است کہ نبذے بہ ہنجار اختصار بر طریق نمونہ قاری را از حقیقت تنقید و موازنہ آگاہ کردہ آید۔ تا در فہم کلام اساتذۂ نامدار کلفتے و دقتے رو نہ دہد۔ ہمگی مسائل ابواب سابقہ را ملحوظ خاطر داشتہ بہ تنقید و موازنہ باید پرداخت۔ و ازیں جاست کہ بہ ایراد ضوابط و اصول متعلقۂ ایں باب حاجتے داعی نہ شدہ و ایراد ایں باب در پایانِ کتاب ہم مبنی برہمیں وجہ است۔

پیش از آں کہ در پارۂ از کلام اساتذہ بر طریق موازنہ و تنقید خوضے رود۔ نظر بر فع سوئے ظنِ حرف گیراں کہ بیشتر مطمح نظر ایشاں غیر از مراء و لجاج چیزے دیگر نمے باشد۔ و مقصد اصلئ صاحبِ تالیف را نہ فہمیدہ زبانِ طعن دراز مے کنند۔ می گوئیم کہ غرض فقیر مولف از تنقیدات و توجیہات کلام پیشنیاں محض تنبیہ قاری است بر بعضے از خفایائے زوایائے کلام بلیغ کہ از نظر مبصران کند بصر مستور و محتجب مے ماند۔ نہ اظہارِ قابلیت سخن فہمئ خویش وطعن بر پاستانیانِ ستودہ کیش فلکیف کہ ایشاں قافلہ سالار ماہرانِ سخندانی و قدوۂ سخن گسترانِ اربابِ معانی بودہ اند۔ وکفیٰ باللہ شہیدًا۔ نہ بینی کہ علمائے فن رجال در مطاوی مباحثِ روایات چگونہ غثّ را از سمیں و سبک را از سنگین امتیاز مے دہند۔ و ایں را اصلا بر تعییر و تشنیع سلف محمول نتواں کردن و مع ذالک مے گوئیم کہ کلام بشر گاہے از وصمت خلل و زلل مامون و محفوظ نتواند بود زیرا کہ ایں پایہ جز کلام رب العزت دیگرے

رامسلم نیست۔ وما در محاورۂ زبان پارسی بکلام اساتذۂ ایرانیاں احتیاج داریم نہ در تصحیح معانی کہ ایں امر مخصوص بقومے نیست۔

در ما سبق تمہید ذکر یافت کہ چوں کلامے را باکلامے دیگر در محل توازن وتقابل در آرند۔ تفاوتِ عظیم میانِ ہر دو مشاہدہ کنند وایں تفاوت بروجوہ متعددہ ظاہر مے گردد۔ ما آں را در اثنائے امثلۂ متفرقہ کہ مذکور خواہد گشت واضح مے کنیم تا باعث بر زیادت بصیرت خوانندگاں افتد انشاء اللہ تعالیٰ۔ نظامی گوید ؎

دریں باغ رنگیں درختے نرست
کہ ماند از قفائے تبر زن درست

سعدی ہمیں معنی را بمعرض بیان جلوہ مے دہد ؎

دریں باغ سروے نیامد بلند
کہ بادِ اجل بیخش از بُن نکند

لفظ رنگین در شعر نظامی کہ نعت باغ واقع شدہ باماسیق لہٗ الکلام چنداں ربطے ندارد۔ چہ ماسیق لہٗ الکلام اثبات معنیٰ فنا وبے ثباتی ممکنات است در عین حالت بہجت وشادکامی وایں معنیٰ را بہ نوعے از توجیہ[1] بطریق لزوم از لفظ رنگین اخذ مے تواں کردن وشعر سعدی ازیں گونہ توجیہ پاک است نظامی فنا را برائے جنس درخت اِدّعا نمودہ وسعدی ایں معنی را برائے نوعے از درخت کہ در رشاقت قامت ودوام

---

[1] توجیہ آن است کہ رنگین بودن باغ نتیجہ شادابی وبرائی اوست۔ ۱۲ منہ

خضرت مثل است۔ ثابت کردہ و در ماسیق لہ الکلام سرو راو خلے
است کہ دیگر افراد درخت را بر وجہ کمال حاصل نیست و ہر چند گمان
آں مے رود کہ اثبات عمومِ فنا برائے جنس در تکمیل ماسیق لہٗ الکلام و خلے
تام دارد اما چوں بنظرِ دقیق وارسند۔ چناں بوضوح مے پیوندد کہ جمیع افراد
جنس درخت بہ اوصاف سرو متصف نتواند بودن و لفظ بلند برآمدن را
بادے نسبتے است کہ ذوقِ سلیم و طبع مستقیم مرہونِ منت آن است چہ
ایں معنی اشارت است بہ ارتقاء از پستی بہ بلندی کہ شبیہ بہ ارتقائے
انسان است بمدارج عالیہ و لفظ رستن در شعر نظامی از اشارت بدیں
معنی عاری است چہ مفہوم رستن از ظہور ہر گونہ نباتات از نہاں خانۂ
خاک خبر مے دہد و ہمیں قدر باماسیق لہ الکلام مناسبتے بیش ندارد۔
و آں چہ در مصرع ثانی فرمودند کہ از قفائے تبر زن درست نماندہ مستلزم
استیصال کلی نتواند بود۔ بخلاف آنچہ سعدی فرمودہ چہ مفہوم از بن برکندن
دال است برآں کہ باد اجل اثرے از آثار فانی باقی نہ گذاشتہ و مع
ذٰلک نکتۂ دیگر در شعر سعدی ملحوظ است کہ در شعر نظامی نیست و آں
این است کہ اسناد فنا در شعر نظامے بسوئے تبر زن است کہ منشاء فعل
ارادی مے باشد و در شعر سعدی بسوئے باد اجل کہ از امور مقدرۂ
طبیعیہ است۔ و قوع آں مظنون است و و قوع آں مظنون است و
وقوع ایں مقطوع۔

مجیر بیلقانی گوید

شاہِ قزل ارسلاں کہ دست و دلش   از جہاں نام بحر و کاں برداشت

انوری گوید ؎

گر دل و دست بحر و کاں باشد   دل و دستِ خدائگاں باشد

چگونہ بینی شعر مجیر را کہ بر شعر انوری مزیتے تمام دارد۔ وجہش آں کہ مجیر بازائے دست و دل ممدوح نام بحر و کاں را از صفحۂ ہستی پاک ستردہ تا کسے نیست کہ نام بحر و کاں زبان زد او گردد و شعر انوری بیش از تشبیہ دست و دل ممدوح با بحر و کاں افادۂ معنی زائد نکردہ و غایت مبالغہ را در نفوس تاثیر عظیم است کما لایخفیٰ و در شعر انوری تکرار دل و دست اگرچہ دریں مقام منافیٔ بلاغت نیست اما اگر تلافیش بصورتِ دیگر امکان داشتے بلیغ تر آمدے

قدسی گوید ؎

نسبت خود بہ سگت کردم و بس منفعلم   زانکہ نسبت بہ سگِ کوئے تو شد بے ادبی

دیگرے راست ؎

از سگانِ ہر کوئے تو زبس منفعلم

کہ بہم صحبتیٔ ہمچو منے ساختہ اند

شعر قدسی متضمن بر کمال مراعات حسن ادب است بخلاف شعر ثانی کہ دال بر ہم صحبتیٔ سگانِ کوئے محبوب است۔ ہر چند کہ خود را اہلِ آں ندانستہ و میانِ نسبت بہ سگاں و ہم صحبتیٔ ایشاں فرق بسیار است۔ اما اگر قدسی در اظہار علت انفعال لفظ زانکہ را نمے آورد و بجائش لے کہ حرف ندامی گفت

ا؎ در شعر مجیر تسریح باسم ممدوح حشمتے و شوکتے با خود دارد کہ در لفظ خدائگاں متصور نیست۔ ۱۲ منہ

مے بینی کہ معنیٔ شعر از کجا تا بہ کجا مے رسید۔ و در شعر ثانی لفظ ہمچو منے بغایت بلیغ افتادہ زیرا کہ دال است بر نااہلیٔ او بہ ہم صحبتیٔ سگانِ کوئے محبوب

ومقصدی قزوینی راست ؎

پا بوس سگانِ تو نگوئم ہوسم نیست | دارم ہوسے چکنم دسترسم نیست

از جملہ لوازم شعر عاری است۔

حافظ گوید ؎

مہر تو در درونم و عشق تو در دلم | با شیر در درون شد و با جاں بدر شود

دیگرے راست ؎

تا جاں ز بدن بروں نخواہد رفتن

درد تو ز تن بروں نخواہد رفتن

شعر حافظ مشتمل است بر دو معنی کہ در مصرع ثانی مذکور است و شعر ثانی ہمیں یک معنی را متضمن است کہ در دو مصرع ذکر یافتہ و ہمیں وجہ شعر حافظ را مزیتے دست دادہ۔ اما مصرع اول کہ مشتمل است بر معطوف و معطوف علیہ یکے از ہر دو حشو محض است کہ در معنیٔ مقصود زیادتے پیدا نمی کند و سلطان ابو یزید دریں معنی گوئے سبقت از ہر دو ربودہ۔ چنانکہ می گوید ؎

با عشق تو در خاک نہاں خواہم شد

با مہر تو سر ز خاک بر خواہم کرد

سلطان نگفتہ کہ مہر تو با جاں بدر شود۔ بل گفتہ کہ زیر خاک ہم با من خواہد بود۔ و دریں مبالغہ ایست در مخمراتِ محبّت و احاطت آں بمجامع قلب

کہ وصمت زوال را در آں مجال تطرق نیست ۔

علی نقی گوید ؎

اے وائے بر آں مرغِ گرفتار کہ از وے
صیاد شود غافل و در دام بمیرد

حزین گوید ؎

اے وائے بر اسیرے کز یاد رفتہ باشد
در دام ماندہ باشد و صیاد رفتہ باشد

عذری گوید ؎

بر صید ناتوانے بیداد رفتہ باشد گر سر نکشتہ او را صیاد رفتہ باشد

ظہوری گوید ؎

بر آں صیدِ مسکیں چہ بیداد رفت
کہ در دام از یادِ صیاد رفت

بر ضمیر بصیر کہ از صحبتِ اربابِ مذاق بہرہ یافتہ باشد پوشیدہ نیست کہ شعر ظہوری از ہر سہ شعر سابق بمرتبۂ غایت دلکش و موثر افتادہ۔ زیرا کہ باوجود قلت الفاظ کہ لازم بحرِ تقارب است مشتمل است بر استفہام کہ در مثل ایں مقام افادۂ معنیٔ عظمت مے کند و از عذری عذرے می خواہم و کشتن سر سندے طلبد و در مصرع سعدی۔ ع

کہ نتواں سر کشتہ پیوند کرد

احتمال ترکیبِ اضافی دارد نہ توصیفی و شعر حزین متین است و شعر علی نقی

بد نیست و آنچه حیرتی تونی گفته ؎

ماند در زلف تو دل وائے بر آں صید اسیر
کہ بدام افتد و از خاطر صیاد رود

نقل است کہ موجب ثقل است۔

سعدی گوید ؎

دو دوست قدر شناسند روز صحبت را
کہ مدتے بہ بریدند و باز پیوستند

امیر خسرو گوید ؎

لذت وصل نداند مگر آں سوختۂ
کہ پس از دوریٔ بسیار بجاناں برسد

وجہ ترجیح میانِ ہر دو شعر پیدا نیست۔ اما مے تواں گفت کہ سعدی در اسناد اغتنام دولت وصال بسوئے طرفین و ایراد طباق الاضداد قدمے فراترک گذاشتہ و شعر خسرو مشتمل است بر قصر صفت علی الموصوف کہ افادۂ معنی حصر مے کند۔ و ایں امر موجب تقویتِ مبالغہ افتادہ نظیری از متاخرین ایں معنی را ساز مے دہد ؎

کس از معانقۂ روز وصل یابد ذوق
کہ چند شب ز ہم آغوش خود جدا خفت است

شعر خوب است اما آنچہ فرق میان یابد و دریابد کہ مقتضائے مقام ہمیں بود متحقق است بر اہلِ مذاق مخفی نیست۔ چنانکہ حافظ گوید ؎

ز میوہائے بہشتی چہ ذوق دریابد
کسیکہ سیب زنخدانِ شاہدے نگزید

مفہوم یافتن عام است و مفہوم دریافتن متضمن است مر معنی حصول و تحقق

را و بیشتر استعمال آں در کیفیاتِ نفسانیہ دیدہ شدہ۔ چنانکہ در شعر حافظ
ونظیری لفظ کس را بے یائے مجہول آوردہ۔ اگرچہ غلط نیست اما منافی بلاغت
است زیراکہ حرف کاف کہ بہر جملہ صلہ است مقتضیٔ آن است کہ لفظ کس را
با یائے مجہول مے آورد۔ و جملہ زہم آغوش خود جدا خفت است کلام سو قیان
است وہم نظیری گوید

حسن تو زیور تو بس است این قدر چرا
بر گوش و سینہ زحمتِ زیور نہادۂ

ہر دو اضافت حسن تو و زیور تو زائد از ضرورت است۔ مقتضائے مقام
آن است کہ حسن و زیور را بے اضافت بطریق مفہوم عام ایراد می کرد چنانکہ
حافظ گفتہ است

ز عشقِ نا تمام ما جمالِ یار مستغنی است
بہ آب و رنگ و خال و خط چہ حاجت روئے زیبا را

و مع ذلک نظیری آنچہ را در بیتے ادا نمودہ حافظ آں را در مصرع ثانی
با تمام رسانده۔

وہم او گوید

اگر پیالۂ مے دادہ اند اگر خُمِ زہر ز خوانِ دہر قناعت بہ بیش و کم کردہ

تقابل بیش و کم در مطلق پیالہ وخم درست است اما در پیالۂ مے وخم زہر
تقابل بیش و کم تجویز نمودن صحیح نیست زیراکہ ہر دو مقید اند و تقابل در دو مقید
در وقتے درست آید کہ از یک جنس باشند حاصل ایراد آن است کہ تقابل در

پیالہ وخم از مقولۂ کم است و در مے و زہر از مقولۂ کیف پس در ہر دو تقابل
بیشی و کمی راست نیاید۔ حافظ ایں معنی را بہ ہنجار شگرف ادا نمودہ ؎

بہ دُرد و صاف ترا حکم نیست دم درکش
کہ ہرچہ ساقیٔ ما ریخت عین الطاف است

ومع ذلک اگر بجائے لفظ خوان لفظ میکدہ یا میخانہ مے گفت مناسب
بل انسب مے بود۔

عرفی گوید ؎

ز دیدہ رفتی و مردم ہماں نفس فریاد
کہ بے تو مردم و انگہ چنیں بآسانی

نظیری گوید ؎

خجل ز مردنِ خویشم گماں نبود الحق
کہ بے رخ تو چناں جاں دہم بآسانی

عرفی و نظیری ہمعصر ہستند و رشتۂ رقابت فی ما بین ہر دو متحقق اما انصاف
بالائے طاعت است اگر احدے از کاسہ لیسانِ اہلِ زبان کہ زنگ تعصب
بر آئینۂ طبیعتش غالب آمدہ باشد از تسلیم کلمۃ الحق سر باز زند او را بگو کہ مدار
اجودیت و افضلیت شعر عرفی بر سہ لفظ است کہ شعر نظیری ازاں ہر سہ فارغ
است۔ اول لفظ ہماں نفس کہ دلالت می کند بر مرگ علی الفور عاشق کہ بمجرد
مفارقت معشوق بر و تسلط یافت۔ دوم لفظ فریاد کہ از بے چارگی و واماندگی
عاشق خبر مے دہد۔ گوئی ستمگرے بستم بیش از حد بر و دست یافتہ و داد از دفع

آں خود را عاجز دیدہ بنالہ و زاری بہ دیگراں ملتجی گشتہ۔ سوم لفظ آنکہ کہ قوت مضمون جملۂ سابقہ را کہ مشتمل است بر علتِ فریادِ عاشق مضاعف نمودہ وزانش شعر استادے است ولعلہٗ للمعنوی ؎

کہ بر زشت و از گدایاں زشت تر

روز برفِ سرد و انگہ جامہ تر

و بر ادیب مستقیم الطبع مخفی نیست کہ لفظ گمان نبود الحق در شعر نظیری در نفس مضمون لطافتے پیدا نکردہ۔ بل اغلب کہ اقرب الی الحشو است و اگر لفظ خجل زمردم خوبشم در شعرش نمے بود کہ فی الجملہ تلافیٔ نقصان مے کند می گفتم کہ نظیری در جواب شعر عرفی خود را اضحوکۂ اساتذۂ این فن ساختہ و مرا از گفتن سخن حق دغدغۂ مزاحمت منکراں باز نمی دارد۔ مارا بحق کار است گو خواجہ راضی مباش۔

نظیری گوید ؎

چو نام توبہ گرفتم قدح بیاد آمد

بنوش بادہ نظیری کہ فال میمون است

حافظ گوید ؎

بعزم توبہ سحر گفتم استخارہ کنم — بہار توبہ شکن میرسد چہ چارہ کنم

فرق میانِ ہر دو شعر بر نقادانِ معانی ازاں روشن تر است کہ حاجت بہ بیان افتد۔ ترکیب چو نام توبہ گرفتم چہ قدر مبتذل است و در مصرع ثانی بصراحت تمام امر بنوشیدن بادہ شعر را از محل بلاغت فرو آوردہ و در شعر

حافظ الفاظ عزم وسحر و استخاره گوئی جان در تنِ معنے دمیده اند و اسلوبے که
در عذر عدم توبه در مصرع ثانی اختیار نموده ـ بهتر از آں متصور نیست

نظیری گوید

سیبِ ذقن بباز یش از کف نمی دہم
تا دستِ کوتہم نشود طوق گردنش

حافظ گوید

ز میوه ہائے بہشتی چه ذوق دریابد
کسیکه سیب زنخدانِ شاہدے نگزید

قدر و قیمت سیب زنخدان را به ازیں اندازه نتواں کردن نظیری بیش
ازیں نگفته که من سیب ذقن نازنین را از دست ندہم تا دست من طوق گردنش
نشود و ایں معنی مخصوص بذات متکلم است و حافظ بآواز بلند ندا میکند که فواکه
جنّت در برابر سیب زنخدان دلبر ذوقے ندارد ـ

مخفی نماند که نظیری ہرچند اہلِ زبان است و خوش بیان اما در کلامِ او
چوں زلالی خوانساری نشیب و فراز بسیار است کو دناں از من ایں حرف
را شنیدن تاب نیارند اما سره کردن لفظ و معنی را طبع وقاّد و ذہن نقاد
درخور ست در غزلے می گوید

مرادلے است سیه پوش در مصیبت عمر　　کنوں تو ناز و ستم را دکان ہیلرائی

به بیں و بدیدهٔ انصاف به بیں که اگر بجائے لفظ کنوں تو لفظ ہنوز مے
گفت شعر از تغییر یک لفظ چه قدر شگفته تر مے افتاد و در جائے دیگر می گوید

زخیلِ طائرانِ قدس گردی　اگر در قید بال و پر نہ باشی

ماہرِ فن مے داند کہ اگر مے گفت ؎

کنی با طائرانِ قدس پرواز
اگر در بندِ بال و پر نہ باشی

چہ قدر جودت لفظ و شوخیٔ معنے با خود می داشت ۔

و باز گوید ؎

بہ گل پیراہنے امید وارم
کہ خوشبو سازد آغوش و کنارم

یکے از آغوش و کنار حشو است در معنی زیادتے پیدا نکردہ ہر چند ایں نوع عطف غلط نیست ۔ اما منافیٔ بلاغت است ہما امکن متکلم بلیغ را ازاں اجتناب واجب است ۔

و ہم در مطلع غزلے گوید ؎

بغیر از رنگ و بوئے نیست ایں عشق مجازی را
عطا کن لذت طعمِ حقیقت عشق بازی را

لفظ ایں در مصرع اول حشو محض است ۔ ضرورتے ندارد و در مصرع ثانی نشانِ مخاطب مفقود است ۔ اگر خطاب بہ مطلق انسان است معنی عطا کن وجہے ندارد و اگر بذات باری عز اسمہٗ است ۔ گویم قرینہ در شعر موجود نیست و چوں در مصرع اول لفظ رنگ و بوئے کہ از لوازم گل و گلزار است ۔ ذکر کردہ می بائست کہ در مصرع ثانی چیزے از مناسباتِ گل ذکر می کرد نہ لذت طعم کہ از

مناسباتِ مائدہ است ولفظ طعم را اگر بالفتح خوانند ہماں معنی لذت دارد و درین صورت اضافت الشئ الی نفسہ لازم آید واگر بالضم خوانند کہ بمعنی خوبی است ثقالت ایں لفظ ازاں روشن تر است کہ براہلِ ذوق واضح کردہ آید۔ واگر چنیں می گفت ؎

کجا جز صورتِ زیبا گلِ عشقِ مجازی را
بہ بیں در گلشنِ معنے بہارِ عشقِ بازی را

ہمانا جائے می داشت واساتذہ رنگ وبو را در یک میزان نہ سنجیدہ اند بلکہ لفظ رنگ را بسوئے ظاہر ولفظ بو را بسوئے باطن نسبت کردہ اند و تعلق بہ ظہور وبطون در ہر دو لفظ مخفی نیست۔ پس ذکر لفظ بو با لفظ رنگ در مقامِ اظہار کراہت غیر مستحسن است۔

استادے گفتہ ؎

بہارِ عالم حسنش دل وجاں تازہ می دارد
برنگ اصحاب صورت را بہ بو ارباب معنی را

واز مبہمات اوست ؎

گر جامِ صبح بے صفت فقر پُر کنند
خورشید سرنگوں نکند کاسِ شام را

ربط میان شرط وجزا ظاہر نیست الا بہ تکلف۔ و باز گوید ؎

از خوردہ کہ دارد گل در قبا نہ گنجد
جائیکہ ہست ذوقے میگردد آشکارا

ترکیب جائیکہ ہست ذوقے چہ قدر بتذل افتادہ۔ جا را با ذوق چہ نسبت؟

واگر ذوق را بہ طبع نسبت می کرد جائے داشت ۔

وہم گوید ؎

ہر از قدوم عاجز درویش بر مدار
ظلِ فقیر سایۂ بالِ ہما شناس

لفظ قدوم را جمع قدم آوردہ و ندانستہ کہ قدوم مصدر است بمعنی آمدن ولفظ قدم محرکۃً را صیغۂ جمع اقدام بہ وزن افعال مے آرند۔ و این غلط فاحش ہمچنان است کہ ذوق دہلوی دریں شعر ارتکاب آں نمودہ ؎

میں وہ بیمار ہوں مایوسِ شفا جس کے لئے
دمِ عیسیٰ نے کیا کارِ نفوسِ ثعبان

نفس بفتحتین را بصیغۂ نفوس جمع آوردہ و نفوس جمع نفس بسکون فا است کہ دریں مقام معنیٔ ندارد و نفس بفتحتین را صیغۂ جمع انفاس بروزن افعال مے آرند کہ دریں مقام مطلوب است ۔

وہم ازوست ؎

زخم ہائے طالعاں پیدا و پنہاں دست و تیغ
بخت مقتولے کہ چشمش بر جمالِ قاتل است

ترکیب لفظ بے طالعاں بغایت مستکرہ افتادہ وادراک این معنی بذوق صحیح تعلق دارد۔ زیرا کہ طالع در اصطلاح منجمان برجے است کہ ہنگام ولادت یا وقتِ سوال چیزے از افق مشرقی نمودار باشد۔ ازیں رو کسے بے طالع نخواہد بود مگر ایں کہ گویند کہ مراد از طالع طالع سعید است ۔ واگر بجائے بے طالعاں لفظ بد

اختراں یابے دولتاں می آورد جائے داشت و در مصرع ثانی ایراد لفظ جمال وقتے وجہے داشت کہ در مصرع اول شکایت از محرومیٔ دیدار قاتل بوقت قتل می کرد چہ حاصل مصرع اول این است کہ زخم ما بد قسمتاں نمایان است اما از دست و تیغے کہ بداں زخم یافتیم خبر نداریم و مفہوم مصرعِ ثانی آن است کہ خوشا بخت مقتولے کہ بہ ہنگام قتل از دیدار قاتل متمتع بودہ باشد و این معنی بجائے خود راست و معنی مصرع اول یعنی ناآگاہ بودن از قاتل بجائے خود و میانِ معنیٔ ہر دو مصرع ربطے نیست۔ و ہم در مصرع اول لفظِ زخم متلزم قتل نیست تا شکایتش برمحل افتد زیرا کہ در مصرع ثانی مقتول را خوش بخت قرار دادہ نہ مجروح را۔ و مع ذلک معنیٔ این شعر در میزانِ حقیقت وزنے ندارد بل تخیلے بیش نیست۔

و جائے دیگر مے گوید

از تیغ کے ہراسم دیدار مزد قتل است خونیکہ عشق ریزد ہرگز ہدر نہ باشد

این شعر ہمچنانکہ بینی خالی از ضعف نیست۔ مزد اجرت را گویند و اجرت بہ ازائے عملے یا کارے باشد کہ اجیر بداں شغل ورزیدہ و درین شعر دیدار را اجرت قرار دادہ و آں را بہ ازائے کار قتل نہادہ۔ اما قتل کارِ معشوق است نہ کار عاشق تا عاشق مستحق اجرت دیدار گردد۔ بہ بیں کہ مزد بہ ازائے کار کارکن می باشد نہ بہ ازائے کار شخصے دیگر۔ نشنیدہ کہ گفتہ اند۔ ع مزد آں گرفت جان برادر کہ کرد کار و ہم کارکن را لازم است کہ مزد کار از شخصے طلبد کہ بکار او شغل ورزیدہ نہ از شخصے دیگر۔

۔ دیگر سعدی گوید

؎

زعمر وا ے پسر چشم اجرت مدار
چو در خانۂ زید باشی بہ کار

انصاف بالائے طاعت است کہ دریں شعر ہر دو معنی مفقود است نہ کار کن کارے کردہ کہ بہ ازائے آں مستحق اجرت باشد و نہ بکار شخصے شغل ورزیدہ کہ ازاں اجرت طلب کند پس دریں شعر ویدار کہ بمنزلۂ مزد است و عاشق خود را مستحق آں گماں بردہ چہ طور طلبِ آں از معشوق درست خواہد بود۔ و در مصرع ثانی لفظ ہرگز از مذاق سلیم بفرسنگہا دور افتادہ چہ ہدر نہ بودن خون امر مقطوع نیست بلکہ ہدر بودن آں غالب است یعنی نہ در ہر حال ہدر باشد و نہ در ہر حال غیر ہدر و لفظ ہرگز تعلق بہ فعل نفی دارد۔ پس معنی آں باشد کہ ہدر بودن خونِ عاشق امر مقطوع است و ایں صحیح نیست ۔ البتہ اگر بجائے لفظ ہرگز لفظ بارے می گفت کہ مشتمل بر معنیٔ قلت قبول و استدعائے قلیل است خیلے مناسب بود چہ دریں صورت احتمال ہر دو جانب یعنی ہدر بودن آں و ہدر نہ بودن خون یکساں است و ہمیں است حقیقت امر مظنون کہ دریں شعر مقتضائے حال است و اگر چنیں مے گفت

؎

منت پذیر تیغم کز وصل مژدہ دادند
خونیکہ عشق ریزد بارے ہدر نہ باشد

بجائے خود می بود۔ تامل کن کہ میانِ جملۂ "از تیغ کسے ہراسم" و جملۂ "منت پذیر تیغم" چہ قدر تفاوت است چہ نہ ہراسیدن از تیغ آں قدر قوت ندارد کہ بصورت

منت پذیرفتن متصور است ولفظ مژدہ آں را از ثریٰ تا بہ ثریا رسانیدہ۔ ایں است توضیح مرام دریں مقام کہ صاحب طبع مستقیم اصلا از قبولِ آں سر باز نمی زند واللہ اعلم۔

وازیں نوع ہفوات درکلامش بسیار است۔ اگر خوف اطناب نمی بود مؤلف بسیارے از اشعار اوراعنہ بحث می ساخت۔ نعم نظیری اہل زبان بود اما اہلِ معنیٰ بودن از وادیٔ دیگر است۔ ناکساں کہ از حقیقت شعر بے خبر اند واز ذوق فطری بہرہ ندارند ہرچہ درشانِ نظیری گویند بجاست و بہر مقامے کہ اورا بنشانند روا۔ فقیر مؤلف مقلد کسے نیستم تا بر گفتۂ ایشاں کورانہ ایمان آوردہ باشم۔ بلے بعضے از اشعار او مشعر از بلاغت وشاہد بر استقامت طبع اوست۔

مؤلف شعر العجم را عادت است کہ در تعریف ہر شاعرے الفاظے چند اختراع نمودہ در مدح وثنائے او مبالغۂ دور از کار بکار مے برد و بہ اطرائے تمام می کوشد والحق دربعضے از جادۂ اعتدال انحراف ورزیدہ۔ چنانچہ در مطاویٔ خصوصیات نظیری مے گوید کہ بعضے از تراکیب از ایجاد واختراع نظیری است کہ مختص بدوست ودر امثلہ ایں شعر او را نقل کردہ۔

ع

شمارے تا سحر دستم بزلفے در ہمے دارد
گریبانم گریبانست ودامن دامن است امشب

وندانستہ کہ قدمائے اساتذہ ایں اسلوب ترکیب را در استعمال آوردہ

اند۔ مسعود سعد سلمان گوید ؎

بُرّد تیغ تو خارا بدرّد تیر تو خفتان
نہ خفتاں پیش آں خفتان نہ خارا پیش آں خارا

منوچہری کہ از اکابرِ قدمائے ایں فن است می گوید ؎

تاریک شد از مہرِ دل افروزم روز
شد تیرہ شب از آہِ جگر سوزم روز
شد روشنی از روز و سیاہی ز شبم
اکنوں نہ شبم شب است و نہ روزم روز

مسعود و منوچہری ہر دو پیشتر از نظیری ایں جنس ترکیب را بہ نقد جان خریدہ اند۔ غایتہ مافی الباب آنکہ ہر دو استاد آں را بصورت نفی آوردہ اند و نظیری بصورت اثبات و لاحرج و مصرع اول شعر نظیری خالی از تعقید نیست حقیقت موازنہ نہ ہمین است کہ ظاہر الفاظ را با قوانین نحویہ بے ملاحظہ اسلوبِ ترکیب و سہولت ماخذ و ادائے معنی درست کنند۔ چہ ممکن است کہ معنی را متکلمے بریک نہج مخصوص ادا سازد و ہماں معنی را دیگرے بر نہج دیگر و میانِ ہر دو تفاوتِ عظیم باشد چنانکہ در امثلۂ سابقہ مذکور شد۔

و ہم در ضمن ذکر حافظ شیراز مے گوید کہ در اکثر غزلہا مصرعہائے عربیہ را بخوبیٔ تمام با پارسی ربط مے دہد بہ نہجیکہ حکم ترصیع خاتم پیدا کردہ۔ اما ایں بیچارہ از بعضے از اسقام کہ در مصرعہائے عربیہ از حضرت حافظ وقوع یافتہ بکلی غافل ماندہ۔ می فرمایند ؎

حضوری گر ہمی خواہی از و غائب مشو حافظ
متیٰ ما تلقَ من تہویٰ دعِ الدُّنیا و اَمہِلہا

میگوئیم کہ در جواب متیٰ ایراد حرف فاء لازم است کما صرّح بہ النحاۃ
واگر چنیں مے گفتند ع دعِ الدّنیا متیٰ ما تلقَ من تہویٰ و امہِلہا
محظورے نمی بود وہم مے فرمایند ؎

حماكَ اللهُ عن شرِّ النوائب
جزاكَ اللهُ في الدّارين خيرا

صلۂ فعل حمیٰ یحمی بحرف عن غلط است بل ایں فعل را مفعول ثانی
بے واسطۂ حرف جر می آرند چنانچہ در محاورہ گویند حمی المریضَ مایضرّہٗ نہ
عمّا یضرّہٗ اما ایں ہر دو مصرع را مولّف مذکور حوالۂ قلم نہ ساختہ و آنچہ را
بطریق نمونہ انتخاب زدہ بمعیار ترکیب می آریم ۔ ع

نہا في الشيبُ من وصلِ العذارى

صلۂ فعل نہی ینہیٰ بحرف عن مے آرند نہ بحرف من کما ورد فی
التنزیل وینہون عنِ المنکر و اغلب کہ ایں ناشی از سہوِ مؤلف موصوف است
ومی فرمایند ؎ سلامُ اللهِ من كرِّ الليالي
على ملكِ المكارِمِ والمعالي

بجائے ماء ظرفیہ حرف من آوردہ کہ دریں مقام معنیٰ ندارد و من در
دیوانِ حافظ حرف ما یافتہ ام کہ بجائے خود است ۔ اغلب کہ ایں غلط ہم از
مؤلف موصوف است البتہ مصرع ثانی از حیزِ وزن عروضی خارج افتادہ

چہ غزل در بحر ہزج است و دریں شعر ہر دو رکن اول ایں مصرع را از مفاعیلن بہ مفاعلتن نقل نمودہ اند۔ مفاعیلن بحر ہزج است و مفاعلتن بحر وافر و تداخل یک بحر با دیگرے در ہیچ صورت جائز نہ و ہمیں ایراد دریں شعر ثابت است ؎

فحُبُّکَ راحتی فی کُلِّ حینٍ
وذِکرُکَ مُونِسی فِی کُلِّ حالٍ

وایں نوع مسامحت ہائے کہ مؤلف مذکور در مطاوی تالیفاتِ خود ورزیدہ بسیار است چنانچہ در کتاب المامون ایں شعر حماسی را نقل نمودہ ؎

قومی ھم قتلوا اُمَیمَ اَخِی
فاذا رمیتُ یُصِیبُنی سھمی

در ترجمۂ ایں شعر غلطِ فاحش کردہ امیم را کہ بہ حذفِ حرفِ ندا و ترخیم منادیٰ یا امیمۃ بود و نام زن شاعر است بنام برادرِ شاعر ترجمہ زدہ و ندانستہ کہ امیم اسم غیر منصرف نیست تا نصب بلا تنوین بر و راست آید اللھم اغفرلہ۔

کمال خجند گوید ؎

ہر کجا باشد نشان پائے او زانجا بچشم
خاک بر داریم چندانیکہ آب آید برو

حافظ گوید ؎

بر زمینے کہ نشان کف پائے تو بود
سالہا سجدۂ صاحب نظراں خواہد بود

بیا اے ناقد بصیر تا شعر کمال را در برابر شعر حافظ چہ پایہ مے نہی۔ گوئی کمال دریں شعر نزد اہل فن کمال خود را بصورت نقصان وانمودہ۔ حاصل ہر دو

شعر گرامی داشتن نشانِ کف پائے محبوب است وبس۔ اما لفظ زانجا در شعر کمال بر ذوقِ سلیم ناگوار و بر طبع مستقیم خیلے دشوار مے آید بل حشوِ محض است وبچشم خاک برداشتن ہرچند افادۂ معنیٔ تعظیم وتبرک می کند اما با عجز شعر چنداں مربوط نیست۔ زیراکہ از برداشتن خاک برآمدن آب معمول نیست بل از کندان وکاویدن۔ چنانکہ مشاہدہ مے رود وزیادت حرف یا در لفظ چندانیکہ محض برائے استقامت وزن عروضی است در سنخ معنی دخلے ندارد ومع ذٰلک معنیٔ محصلش اوقع فی النفس نیست ونہ ذہن سامع را بہ استغراق می کشد وحاصلش بیش از تعظیم خاک پائے محبوب نیست۔ بخلاف شعر حافظ کہ در ادائے معنیٔ مقصود پیرائیہ دل کش بدست آوردہ بہ نحویکہ سر رشتۂ تناسب الفاظ ومتانت ترکیب وجودت معنی را از دست ندادہ واز ینجاست کہ بغایت موثر افتادہ۔

مخفی مباد کہ قلت الفاظ اگر در فہم معنیٔ مقصود مخل نباشد از کثرت آں ممدوح تر است چنانکہ در بیان ایجاز واطناب بوضوح پیوستہ شاعرے راست

خامہ بشکستیم ولب بستیم از تعریف دوست
کاں نہ در تحریرِ ما گنجد نہ در تقریرِ ما

چگونہ می بینی تطویل کلام بے مرام کہ ہیچ از انبساطِ نفس کہ لازم شعر است باخود ندارد۔ چہ معنیٔ مقصود بیش ازیں نیست کہ استادے آں را در یک مصرع بہ اسلوب احسن وانمودہ۔ حیث قال ع خاموشی از ثنائے حد ثنائے تست

وقلت الفاظ با احتواء معنیٔ مقصود کلام را بدرجۂ اعجاز می کشد وازوجوہ اعجاز قرآن حمید یکے این است. چنانکہ درمحل خود ثبت یافتہ گلستانِ سعدی گزین تر انموذجے است این نوع کلام را۔

میرزا صائب گوید

گر مبہا ز غنچۂ گل بالش و بستر کنند	می شود نیلوفری از بوئے گل پہلوے او

ملا طغرا گوید

گر بود بند قبا از بوئے گل باریک تر
میکند ہمرنگ داغ لالہ پہلوئے ترا

درہر دو شعر فرقے بسیار نیست بلے زیادتِ لفظ بہم در شعر صائب در مبالغہ مزیتے پیدا کردہ اما بالش غنچۂ گل را در نیلوفری بودن پہلوئے نازنین مدخلے نیست ہمیں لفظ بستر کفایت می کرد زیرا کہ بالش زیر سر باشد وممکن کہ از بالش بالش پہلو مراد باشد کہ معمول نازنینان است وآنچہ ملا طغرا بند قبا را از بوئے گل باریک تر گفتہ نزد راقم الحروف وجہے ندارد چہ بوئے گل را بلطافت وصف کنند۔ نہ بدقت۔ بلے اگر باریک تر را بمعنیٔ لطیف تر بگیرند معنیش بے تکلف راست می آید۔ چہ لطافت از لوازمِ دقت است وہر دو شعر از وصف ایجاز عاری۔

فردوسی در ہجوِ سلطان گوید

درختے کہ تلخ است وے را سرشت	گرش بر نشانی بہ باغ بہشت
ور از جوئے خلدش بہنگام آب	بہ بیخ انگبیں ریزی و شہد ناب

سرانجام گوہر بکار آورد
ہماں میوۂ تلخ بار آورد

ملا ہاتفی جوابش پرداختہ ؎

اگر بیضۂ زاغِ ظلمت سرشت | نہی زیر طاؤس باغ بہشت
بہنگام آں بیضہ پروردنش | زانجیرِ جنت دہی ارزنش
دہی آبش از چشمۂ سلسبیل | بداں بیضہ گردم دمد جبرئیل
شود عاقبت بچۂ زاغ زاغ | برد رنج بیہودہ طاؤس باغ

بر مستبصران بلاغت شعار کہ بفکر صحیح ورائے نجیح فرقے میان غث و سمین ورخیص وثمین کردن مے توانند ہویداست کہ نظر بہ اختلاف اسلوب وسہولت ماخذ وادائے معنیٰ چہ قدر تفاوت میانِ ہردو کلام رو دادہ ہرچند مولانا جامی رحمہ اللہ در تعریف جواب ہاتفی کہ ہمشیرہ زادہ ایشاں بودہ است لب بہ تحسین کشودہ۔ اما تعریف مولانا مستلزم آں نیست کہ ایشاں جوابِ ہاتفی را در برابر اشعار فردوسی وقعتے زائد نہادہ اند۔ بل مراد ایشاں آں است کہ ہاتفی آنچہ گفتہ برجائے خود مغتنم است وبدیہیت چہ وجوہِ تفاضل ازآں واضح تر است کہ احتیاج بہ تفصیل افتد۔ بروجہ اجمال بداں اشارت می رود۔ بگوش ہوش نیوش کہ فردوسی معنیٰ مقصود را در سہ بیت بہ اتمام رسانیدہ۔ وملا در چہار بیت وقلت الفاظ از وجوہ بلاغت امرے اہم است کہ در ہیچ حال اغماض ازآں جائز نہ ولفظ ظلمت سرشت اگرچہ صفت کاشفۂ زاغ است اما در نفس معنے وقعتے ندارد ودر شعر ثانی

لفظ آں بعینہ حشوِ محض است۔ گوئی وضع مظہر جائے مضمر بے سبب داعی آں جائز داشتہ و ہمچنیں در شعرِ ثالث لفظ چشمہ زاید است۔ چنانکہ لفظ باد در بادِ صبا زائد می آرند و در مصرع ثانی ہمیں شعر لفظ بداں بعینہ از ہمیں قبیل است کما لایخفیٰ۔ و ہمچنیں در ترکیب طاؤس باغ لفظ باغ جز برفع ضرورت قافیہ در نفسِ معنیٰ زیادتے پیدا نکردہ و در ابیات فردوسی حشوے واقع نشدہ البتہ می تواں گفت کہ در مصرع ثانیٔ شعر ثانی لفظ انگبیں بر مفہوم لفظ شہد افادۂ زائد نمی کند۔ اما ایں نوع عطف در کلامِ اساتذہ بالعموم جاری است و طبع مستقیم آں را مستکرہ نمے دارد و غالب دہلوی در عود ہندی بجائے شہد ناب شیرِ ناب تصریح نمودہ و اگر چنیں باشد محظورے لازم نیاید و ابو شکور بلخی ہمیں معنے را از کلام فردوسی اخذ مے کند ؎

درختے کہ تلخش بود گوہرا | اگر چرب و شیریں دہی مر ورا
ہماں میوۂ تلخت آرد پدید | از و چرب و شیریں نخواہی مزید

براستی کہ بد گفتہ۔

بدانکہ مدارِ صحیح تنقید بر سلامتِ ذوقِ طبع ناقد است۔ ترکیبے باشد کہ مخلِ معنیٔ مقصود افتد و ترکیبے باشد کہ مخلِ معنیٔ مقصود نمے افتد۔ اما در معنیٔ مقصود خللے ندارد۔ قسم ثانی زشت و قسمِ اول زشت تر می نماید۔ صاحبِ آتشکدہ در ضمن تنقید رباعیٔ لطف اللہ نیشاپوری می گوید: "اما بزعم فقیر ہر گاہ در شعر از ترکیب کلمات معنیٔ مقصودے در نظر نہ باشد۔ گفتن ایں مقولہ شعر محتاج بفکر نیست چہ جائے اینکہ قابلِ تحسین باشد و ازیں گونہ مستلزم لزوم مالایلزم است بلے

اگر ترکیب این الفاظ مخل معنیٔ مقصود نہ شدہ حاصلے داشتہ باشد قابلِ تحسین است و الّا فلا۔" و شاہد این مقال در امثلۂ کہ حوالۂ قلم است باید دید۔ اسدی طوسی کہ از اساتذۂ قدیم این فن است۔ در تعریف اسپ سمند خامہ را جولان مے دہد ؂

نشست از بر بارۂ رہنموں | یکے باد پا کوہِ ہاموں ہیوں
کم آسا و دم ساز و ہنجار جوئے | سبک پا و آساں رو و تیز پوئے
شتابندہ از پیش تیرہ بُر زنیں | جہندہ رواں و گریزندہ بس
یکے دشت پیمائے پرّندہ زاغ | بدیدار و رفتار زاغ و نہ زاغ
شبہ رنگ و کوہ پیکر و مشک دُم | پری پو و آہو تگ و گور سم
کہ اندام و دم تازش و چرخ گرد | زمیں کوب و دریا بُر و رہ نورد
بہ پستی چو باد و بہ بالا چو ابر | شنا ور چو ماہی دلاور چو ببر
ز اندیشۂ دل سبک پوئے تر | ز رائے خردمند رہ جوئے تر
چو شب بود لیکن چو بشتافتے | بہ تگ روز بگذشتہ دریافتے

حکیم ارزقی گوید ؂

فلک سیر آں بارۂ کوہ پیکر | کہ با آب و آتش نہ بود برابر
بہنگام تندی بہنگام نرمی | سبک تر ز کشتی گراں تر ز لنگر
بہ چشم و بہ موئے و بہ سم و بہ سُرین او | چو جزع و چو مشک و چو پولاد و مرمر
باب اندروں ہمچو لولوئے بیضا | بآتش دروں ہمچو یاقوت احمر
بہ کبر پلنگ و بہ رفتار شاہیں | بفرّ ہما و بزور غضنفر

انوری گوید

پلنگ ہیئت و غمز غاز دم گوزن بریں   عقاب طلعت و عنقا شکوہ طوطی پر
قوی قوائم و باریک دم فراخ کفل   دراز گردن و کوتہ سم و میاں لاغر

حکیم قطران گوید

زبالا بہ پستی قضائے الہٰی
زپستی بہ بالا دعائے پیمبر
چناں دشت ہارا ہم برنوشتے
کہ انگشتِ مردم ورقہائے دفتر

میر معزّی گوید

رونده ترگہِ رفتن زماہ بر گردوں
جہنده ترگہِ جستن زتیر در پرتاب
بہ نیکوی چو تذرو و بہ فرخی چو ہما
بہ رہ بری چو کلنگ و بہ سرکشی چو عقاب
دو چشم او چو دو لولوئے برآمده زصدف
دو گوش او چو دو خنجر برآختہ زقراب

بحق سخن کہ اسدی را زبانے چوں ذو الفقار حیدری کرامت فرمودند
و ایں مزیتے است مخصوص بدو و بس۔ فقیر مؤلف گوید کہ در تعریف اسپ
کلامے بدیں جودت و جامعیت و کثرت تشبیہات نادره و سلاست الفاظ و
لطافت معانی و خلو از حشو و زوائد بنظر نیامده و عَلی ان لایقدر علیہ احد۔ اگر

در مدح و تحسین آں استاد یگانہ مبالغہ و اطراء بکار آریم ہمانا از عہدۂ توصیف آں بیروں نیامدہ باشیم و الحق حقیقت اِنَّ مِنَ البیانِ لسحرًا ہمیں است و مضمونِ شعرِ اخیر ماخوذ از آیۂ ولا اللیل سابق النہار وبروجہٖ احسن اخذ نمودہ۔ اما قطعۂ حکیم ازرقی راکہ از اکابر مشاہیر ایں فن است در برابر قطعۂ اسدی نہادن پشک را با مشک سنجیدن است وسرمایۂ عقل و دانش را بہ باد دادن چہ از روئے لفظ و چہ از روئے معنی و چہ از روئے ندرت تشبیہات و چہ از روئے لطافت استعارات وبر ماہرِ فن حقیقت ایں سخن خود روشن است۔ ازرقی را مصرع۔ ع

کہ با آب و آتش نہ پوید برابر

چہ قدر رکیک المعنی افتادہ زیرا کہ نعت سلبی را بازائے نعت ثبوتی وقعتے نہ نہادہ اند۔ چہ مقصود آں است کہ آں اسپ در پوئیدن بر آب و آتش سبقت می گیرد و ایں مفہوم ثبوتی است نہ سلبی وحکیم ایں معنی را نظر بہ قرائن مدح بطریق لزوم حاصل کردہ وہم در شعر ثالث اگرچہ مصرع اول مشتمل است بر مشبہات متعددہ و مصرع ثانی بر مشبہ بہا اما از فراہم آوردن مواد تشبیہ در شعر چیزے از غرابت کہ حسن تشبیہ بداں مربوط است نیاوردہ و مع ذلک لفظ او در مصرع اول کہ ضمیر غائب است حشو محض است ہیچ ضرورت بداں رجوع نمے کند و آنچہ در مصرع ثانی ایں شعر با ہر یک مشبہ بہ حرف تشبیہ را ذکر کردہ ما سوائے مشبہ بہ آخر یعنی مرمر کہ خالی از حرف تشبیہ آوردہ دال بر عجز از تلافی است و اگر می گفت ع

چو جزع و چو مشک و چو آہن چو مرمر

فی الجملہ راست مے آید و شعر ثانی مشتمل بر لف و نشر امالف ثانی یعنی ہنگام نرمی بانشر ثانی یعنی گراں تر ز لنگر مطابقت کلی ندارد۔ چہ مفہوم نرمی مستلزم انقطاع حرکت نیست۔ بخلاف گراں تر ز لنگر۔ چہ کشتی ہنگام لنگر انداختن از حرکت باز مے ماند و ایں نوعے از ضعفِ تشبیہ است و تکرار لفظ ہنگام در مصرع اول مخل بلاغت است و اگر در شعر خامس بجائے لفظ زور لفظ شان مے آورد نظر بمناسبت غضنفر جائے می داشت۔

اما حکیم قطران غیر از سرعتِ رفتار چیزے دیگر از اوصاف اسپ مذکور نہ ساختہ و در مصرع ثانی شعر ثانی لفظ مردم وقعتے نہ دارد چہ مفہوم ایں لفظ عام است یا ورقہائے دفتر خصوصیتے ندارد و اگر می گفت انگشت قاری مناسب بل انسب مے افتاد۔

و انوری و میر معزی در میدانِ وصف دوش بادوش یک دیگر گام زدہ اند۔ و ہر چہ گفتند بہتر گفتند۔

از متاخرین اشرف در وصف اسپ می گوید ؎

حبذا رخشِ قمر طلعت و شعری نظرش | آنکہ چوں فکر منجم بدود فوقِ سما
سخت سم نرم دم آگندہ سریں پہن کفل | پہ جرب موئے خشک پے افراختہ سر ریختہ پا
دو د آتش بود آں مو بسرش پنداری | کاغذ باد بود زیں بہ فرازش گویا
مو بر اندامِ صفا پرورِ آں غیرتِ باغ | چوں حروفے است مرتب شدہ بر اوجِ ہوا

برگ لالہ است کہ افتادہ در آغوش نسیم
برحریر کفلش داغ نشان تمغا

قطعہ خوب است اما اگر در شعر اول بجائے فکر منجم فکر مہندس نظر بہ عمل پیمودن مے آورد موزوں تر مے بود کما قیل فی الیراق - ع
چو فکر ہندسی گردوں نوردے

وہمچنیں بجائے لفظ بدود لفظ بپرد بطریق استعارہ نظر بہ مقام الیق بود وہم از پائیں بہ بالا رفتن را لفظ پریدن مناسب تراست نہ دویدن و شعر ثانی چنانکہ دانی از ہمہ اشعار فصیح تر افتادہ و در شعر رابع لفظ شدہ حشو است و اگر مے گفت ع چوں حروفے است مرتب بسر لوح ہوا۔ جائے داشت چہ اوج را با حروف نسبتے نیست - و اگر در مصرع اول بجائے غیرت باغ لفظ رشک پری مے آورد - می بینی خوبی شعر از کجا تا بہ کجا مے کشید -

و اگر خوف اطناب سنگ راہ سمند خامہ نمے بود - ہر آئینہ مقام در وصف اسپ بہ ایراد کلام اساتذہ دیگر وسعتے داشت بنا بریں بہ ہمیں قدر اکتفا رفت -

وہم ازیں قبیل است قطعہ صادقائے اصفہانی کہ گاؤ تخلص میکرد بجواب قطعہ خاقانی کہ در حق بعضے از حسّاد می گوید ؎

خاقانی آں کسا نکہ طریق تو میروند — زاغ اند و زاغ را روش کبک آرزو است
گیرم کہ مار چوبہ کنند تن بہ شکل مار — کو زہر بہر دشمن و کو مہرہ بہر دوست

گاؤ گوید

اے صادق آں کسانکہ طریق تو می روند	ایشاں خر اند و خر روش گاؤش آبست
گیرم کہ خر کنند تنِ خود را بشکل گاؤ	کو شاخ بہر دشمن و کو شیر بہر دوست

راہ بمنزل پیدا کردن امرِ دیگر است و بر آں راہ گام زدن امر دیگر و وصول بمنزل امرے است غیر ازیں ہر دو کما قیل

خلیلی قطّاع الفیافی الی الحمٰی
کثیرٌ وارباب الوصولِ قلائل

مصرع

ایں بداں سکے ماند و ایں را بداں چہ نسبت مصرع اول ہماں خاقانی است کہ حضرتِ گاؤ آں را بے زحمت نشخوار حوالۂ ہضم نمودند و بہ اظہار حرف ندا در استحکام اساس ادا ضعفے بہم رسانیدند چہ اظہار حرفِ ندا در مثلِ ایں مقام منافیٔ قواعد بلاغت است و دریافتن ایں معنی تعلق بہ سلامتِ ذوق دارد و در مصرع ثانی ضمیر جمع غائب حشو محض است معنی بداں احتیاج ندارد۔ اما آنچہ در قطعہ قابلِ غور سخن فہماں است آں است کہ مارچوبہ چوبے است سیاہ رنگ کہ خطوط کوچکے سفید بر جلدش نمایاں بود و عین مشابہ بہ مار سیاہ کہ خطوط سپید دارد میباشد و بیندہ را تا بہ تعمق نظر در آں نگاہ نہ کند اغلب کہ آں را مار گماں برد و ازیں روئے مارچوبہ را مانندۂ مار گفتن وجہ وجیہ دارد بخلاف خر کہ باگاؤ اصلاً مشابہت ندارد کہ احتمال تشابہ میان ہر دو پدید آید پس تجویز مشابہت تن خر باگاؤ از صادقا چگونہ راست می آید۔ گوئی

دبیرعجم

ہمہ چارۂ او را کہ دریں باب بتقدیم رسانید گاؤ خورد و مع ذلک حکیم خاقانی مخالفان خود را زاغ قرار دادہ و در تمثیل مار چوبہ راذکر کردہ۔ بخلاف صادقا کہ ایشاں را خر قرار دادہ و در تمثیل چیزے دیگر نیاوردہ۔ بل در طی ہردو منزل از خر بیچارہ بار منت بر خود نہادہ۔

وگاہے باشد کہ در معنیٔ معین متعارف نوعے از جدت اضافہ کنند تا معنیٔ معلوم را در قالب نو ریزند کہ باعث بر انجذاب نفس افتد۔ کیسے راست ؎

زیں ساں کہ خاک در شب ہجرت بسر کنم
مشکل کہ روز حشر سر از خاک بر کنم

و دیگرے ہمیں معنیٰ را بسلک نظم در آوردہ ؎

زبس کہ خاک بسر کردم از غمت مشکل
کہ روز حشر سر از خاک بر توانم کرد

وشاعرے ایں معنیٰ را بہ پیرایۂ دیگر در معرض بیان آوردہ ؎

بیاکہ گریۂ من آں قدر زمین نہ گذاشت
کہ از فراق تو خاکے بسر تواں کردن

معنیٔ آں است کہ از کثرت گریۂ من ہمہ روئے زمین تر شدہ تا بغایتے کہ بمقدار یکمشت خاک خشک جائے یافتہ نمی شود۔ در شعر اول و ثانی کہ یکے را بر دیگرے مزیتے نیست بجز یک معنیٰ یعنی مبالغہ در افشاندن خاک بر سر چیزے دیگر یافتہ نمی شود۔ بخلاف شعر ثالث کہ با کثرت گریہ حسرت نایافتن خاک خشک را اضافہ نمودہ و نوعے از جدت بہم رسانیدہ۔

فردوسی در توحید باری عز اسمہ، گوید ؎

جہاں را بلندی و پستی توئی	ندانم چہ ہر چہ ہستی توئی

نظامی گوید ؎

پناہ بلندی و پستی توئی
ہمہ نیستند آں چہ ہستی توئی

ہر دو شعر را بجائے خود مقامے است اما پیدا است کہ شعر فردوسی بوجہ اشتمال بر استفہام کہ بر عجز ادراک کنہ او سبحانہ و تعالیٰ دلالت می کند در مقام بلاغت از شعر نظامی قدمے فراترک گذاشتہ و لفظ ندانم حقیقت عجز را مؤکد ساختہ ازیں روئے شعر نظامی بلیغ و شعر فردوسی بلیغ تر افتادہ زیرا کہ فردوسی در مصرع ثانی دو معنی را بہم آوردہ و نظامی ہمیں بر یک معنی اکتفا نمودہ۔

بدانکہ در دو کلام ہم معنی بسا باشد کہ فرقے لطیف و تفاوتے شریف مضمر باشد و عامۂ طبائع را بر آں اطلاع دست ندہد اما طبع نقاد و ذہن وقاد بمجرد استماع بداں راہ مے یابد۔ شاعرے گوید ؎

حیف در چشم زدن صحبت یار آخر شد	روئے گل سیر ندیدیم بہار آخر شد

دیگرے گوید ؎

تا چشم نہادیم بہم صبح دمید	تا چشم کشودیم ز ہم روز گذشت

حسن خان شاملو گوید ؎

بروئے سبزہ و گل خواستم کہ می نوشم	ز شیشہ تا بقدح ریختم بہار گذشت

ہر سہ شعر را چوں یگاں یگاں بر جائے خود بہ بینی در ہر یک معنیٔ یابی دلنشیں کہ سزاوار مدح وتحسین است۔ اما نظرِ دقیق حکم مے کند بہ افضلیت شعر ثالث کہ مشتمل است بر دو معنی یعنی سرعت زوال زمانِ عیش و ترتب حسرتِ بے پایاں برآں بخلاف شعر ثانی کہ بجز معنیٔ سرعت زوال حال چیزے زائد با خود ندارد[1] و شعر اول اگرچہ مشعر از معنیٔ حسرت است اما مصرع ثانی نفی تمتع بلقائے محبوب بر وجہ کلی نمے کند۔ بل بخلاف آں مشعر است از حصول لقائے او و اگرچہ زمانِ تمتعش دراز نکشیدہ و در شعر ثالث لفظ خواستم گوئی جان معنی است چہ حسرت عدم تمتع چیزے کہ غایت آرزو باشد و بحیز تحقق در آید و در پئے تمتع بداں باشد کہ ناگاہ اسباب تمتع بکلی منقطع گردد۔ ہر آئینہ بلائے عظیم است و عذابے الیم۔

بدانکہ ہرگاہ معنیٔ را در قالب واقعۂ محققہ تشکیل و در لباس تمثیل جلوہ دہند بحیثیتے کہ مستمعاں را از آں واقعہ صورتِ دعویٰ مع الحجت مفہوم گردد۔ ہمانا ایں نوع اسلوب بیان اوقع فی النفس آید و احدے را مجال انکار نباشد سعدی در عدم ثبات حیات ناپائیدار و مآل کار آں بر وجہ عبرت میگوید

زدم تیشہ یکروز بر تل خاک | بگوش آمدم نالۂ دردناک
کہ زنہار گر مردی آہستہ تر | کہ چشم و بنا گوش و روئے است و سر

ہمیں معنی را خیام کہ زمان او پیشتر از زمان سعدی است چناں صورت مے دہد

---

[1] البتہ معنیٔ حسرت بطریق لزومِ ثانی اخذ مے تواں کردن۔ ۱۲ منہ

خاکے کہ بزیر پائے ہر نادانے است | زلف صنمے و عارض جانانے است
ہر خشت کہ بر کنگرۂ ایوانے است | انگشت وزیرے و سر سلطانے است

وحافظ شیراز ہمیں معنی را باندازیکہ مخصوص بدوست چنیں ادامی کند

قدح بشرطِ ادب گیر زانکہ ترکیبش
زکاسۂ سرِ جمشید و بهمن است وقباد

حافظ معنیٔ را کہ در جملہ بشرط ادب گیر ودیعت نہادہ خیام آں را در جملہ بزیر پائے ہر نادانے است ادانمودہ وسعدی آں را در مصرع اولین شعر ثانی۔ امانظر دقیق اقتضائے آں می کند کہ سعدی از ہر دو گوئے بلاغت ربودہ چہ مخاطب را بہ نحوے متنبہ ساختہ کہ معنیٔ استعطاف را از دست ندادہ ولفظ زنہار مشتمل بر مفہوم نہی ولفظ اگر مردی مشعر از معنیٔ بذلِ مروت کہ از لوازم سجاحت طبعیت انسانی است واقع شدہ اما آنچہ موجبِ انجذاب وتاثر طبائع دقیقہ رس است آن است کہ سعدی از زبانِ حال ہماں پیوند خاک شدگان فریادے بگوش ہوش تیشہ زن میرساند وایں بمنزلۂ اتمامِ حجت است کہ اورا دیگر از تیشہ زدن باز دارد ولفظ دردناک را در تقویت ایں معنی دخلے تمام است ورباعیٔ خیام وشعر حافظ ہر دو ازیں نکتہ عاری آمدہ وایں نوع اسلوب بیان مخصوص بہ شیخ است واحدے را از اساتذۂ متقدمین ومتاخرین دست ندادہ وبیدا ست کہ کلمۂ حکمت ودانش را اگر بر طریق واقعہ محققہ بیان کنند اقرب الی القبول می افتد۔ زیراکہ نازل بمنزلۂ دعوے مع الحجت می باشد چنانکہ در جائے

دبیر مجسم

دیگرے گوید

چو دخلت نیست خرج آہستہ تر کن | کہ می گویند ملاحاں سرودے
اگر باراں بکوہستاں نبارد | بسالے دجلہ گردد خشک رودے

اصل معنی ہماں است کہ در مصرع شعر اولین فرمودند اما شعر ثانی بمنزلہ حجت است گوئی اصل معنی را مدلل بدلیل ساختہ کہ احدے را مجال انکار آں نیست و نظر بمناسبت تمثیل کہ در شعر ثانی مذکور است نسبت سرود بہ ملاحاں از لطائف طبع صافیٔ آں بزرگوار است چنانکہ در باب قناعت می فرماید

آں شنیدستی کہ وقتے تاجرے | در بیابانے بیفتاد از ستور
گفت چشم تنگ دنیا دار را | یا قناعت پر کند یا خاک گور

دریں قطعہ آنچہ از وجوہِ بلاغت مضمر است در چشم ہر کور باطن جلوہ ندہد و ہر چند فہم ایں گونہ وجوہ تعلق بہ ذوق سلیم دارد اما نبذے ازینہا حوالۂ قلم می نمائیم تا پایۂ بلاغت شیخ بر سخن فہماں ہویدا گردد۔

ہیچ می دانی کہ وزان الفاظ آں شنیدستی چیست؟ وزانش آن است کہ در مواضع متعددہ تنزیل بالفاظ ھل اتاك وارد شدہ یعنی مبلغ کمال بلاغت آن است کہ متکلم بلیغ چوں خواہد کہ سامع را بہ امرے عظیم متوجہ سازد کلام را مصدر باستفہام نمودہ معنیٔ مقصود را در معرض بیان می آرد۔ گوئی متکلم بر طریق استفہام سامع را متنبہ مے سازد کہ آنچہ مراد خبر دادنی است امرے است عظیم۔ می باید آں را بگوش ہوش استماع نمودن

وبتامل زائد در آں نگریستن۔ شیخ دریں قطعہ واقعۂ تاجرے را موضوع لہٗ قرار دادہ کہ نظر بمناسبت مقام مقتضائے حال است۔ چہ طائفۂ بازرگاناں در حصولِ منافع وبہائے بضاعت انواع مصائب سفر را متحمل باشند وبہر قدرے کہ بدست آرند سیر نشوند۔ بل در طمع زیادت مال بودہ ہر گونہ بار مشقت را بر خود سہل انگارند۔ تا در قطع مراحل دشوار گذار جان خود را در معرض خطر افگنند واگر قومے دیگر را موضوع لہٗ قرار مے داد نظر بمناسبت مقام موزوں نمے افتاد واز پشت ستور بر زمین افتان امرے معلوم ومعمول است وایں راجزو واقعہ گردانیدن در ادائے معنئ مقصود دخلے تمام دارد چہ معنئ مقصود منع از حرص والتزام قناعت است وآں راا از زبان تاجرے کہ از ورطۂ مہالک جاں بسلامت برد وخود را در محل عبرت دیگراں در آورد بمسامع مستمعین افگندن چہ قدر مبنی است بر کمال بلاغت متکلم ودال بر غایت رعایت صدق مقال تاجر ومؤدّی بہ اصغائے سامع بروجہ حسن قبول کہ احدے را درآں مجال سخن نمے ماند ونکتۂ کہ در ایراد لفظ تنگ در نعت چشم مضمر است بر متبصر پوشیدہ نیست چہ چشم حریص باآنکہ دائرہ وسعتش خیلے محدود است ہر چند کہ در گرد آوردن زخارف دنیویہ سعی تمامتر نماید و بیش از بیش کامران آید ہنوز مصداق قول معنوی ؎

کاسۂ چشمِ حریصاں پُر نہ شد
تا صدف قانع نشد پر دُر نہ شد

بوده در صدد ھل من مزید می باشد۔ الاکہ بذیل قناعت تمسک جوید۔ یا مرگ ناگزیر او را ازیں بلائے بے درماں رہائی بخشد و ایں حصر معنی بحرف تردید دریں دو صورت مذکورہ گوئی حکم کردن امت بر قطع وفصل معنی مقصود و مولوی معنوی ہمیں نکتہ را در شعر مذکور بیان فرمودند دو در مصرع ثانی تمثیلے آوردند کہ ہر چند در ذہن سامع اقرب الی القبول است اما چوں صدف اہلیت قناعت ندارد و پُر در شدن آں نہ از جہت قناعت باشد بل امرے طبعی است کہ قطرۂ آب پس از روزگارے در بطن آں گوہر آبدار برمے آید گوئی دعوی ایست بے برہان و تمثیلے است از قبیل اقناعیات۔ میرزا صائب گوید ؎

بداد حق قناعت کن کہ از اکسیر خرسندی
بخاکستر اگر پہلو نہی سنجاب مے گردد

حاصل شعرش ازیں نیست کہ فیض قناعت مرد را بحدے مستغنی می سازد کہ بستر نرم و خاکستر گرم در نظرش تفاوتے ندارد ہر چند کہ ایں معنی عین حکمت است اما اسلوب بیان ہمچناں است کہ می بینی و لفظ اکسیر با سنجاب مناسبتے ندارد و مصرع ثانی اگر چنیں می گفت ع

بخاک ار بنگری روزے طلائے ناب می گردد

فی الجملہ مناسبتے داشت و ماخذ شعر میرزا ایں شعر نظیری است ؎

ز سلطانی بہ کنج گلخنے افگندہ تقدیرم
کہ خاکستر بجائے بستر سنجابم اندازد

اما معنئ ایں شعر از وادئ دیگر است۔ شیخ در وصف تربیت نااہل

مے فرماید ؎

خرے را ابلہے تعلیم مے داد ... بر و بر صرف کردہ سعی دائم
حکیمے گفتش اے ناداں چہ کوشی ... دریں سودا بترس از لوم لائم
نیاموزد بہائم از تو گفتار ... تو خاموشی بیاموز از بہائم

دریں قطعہ چند چیز است کہ ذہن سامع را بخود می کشد۔ تفصیلش اینکہ خر حیوانے است لایعقل کہ اہلیت قبول فیض تربیت ندارد و اگر احدے از فسلخ الفطرتاں کہ ایں نوع بدیہیات را نفہمد و خر را بر آدمی زادہ قیاس نمودہ۔ اہتمام مزید بہ تعلیم و تربیت اُو جائز شمرد ہر آئینہ ابلہ بل سر آمد ابلہانِ زماں خواہد بود۔ بنا بریں بمجرد استماع شعر اول حماقت ایں چنیں معلم بر سامع منکشف مے گردد و در ایراد لفظ سعی دائم دو معنی مضمر است یکے آنکہ آں ابلہ در بلاہت بحدے استحکام دارد کہ باآں کہ عمرے دریں کار عبث بسر برد نتیجۂ آں ہمہ زحمت سعی بر و منکشف نہ شد تا حاجت افتاد بہ حکیمے دانشمند کہ اورا ازیں محنت عبث باز دارد۔ دیگر آں کہ تربیت نااہل گاہے منجح مرام نمے افتد و در اختیار لفظ حکیم اشارت است بدیں معنی کہ حکما را لازم است کہ عامۂ جہال را از سعی بے سود باز دارند و غیر حکما، را اگر چہ ازیں معنے آگاہ باشند بحکم فطرت مواسات عامۂ ناس لازم نیست۔ و اگر ایں معنے ملحوظ متکلم بلیغ نمے بود مجال آں داشت کہ مے گفت۔ ع

کسے گفتش کہ اے ناداں چہ کوشی

وهو عما ترى لا يليق بالمقتضى واختیار حرف استفہام بر حرف نہی از آن است کہ حرف استفہام بطریق لزوم دریں مقام در قوتِ صیغۂ نہی است و مشتمل بر معنیٔ زجر کہ موجب تندیم و تخجیل مزجور است و در لفظ کوشی ایماء است بہ عدم امکان حصول امرِ ناممکن اگرچہ در حصول آں بذل سعیٔ بلیغ نمودہ باشند۔ و اختیار لفظ سودا مشعر از معنیٔ جنون است چہ صدور ایں نوع حرکت جز از مردم مختل الذہن و مخبوط المشاعر متصور نیست و جملہ "بترس از لوم لائم" دال است بر آنکہ سعی در کارِ عبث جز از حسرت و ندامت نتیجہ ندہد۔ و چوں مظنہ آں بود کہ مخاطب ناخردمند بر فحوائے کلام ماسبق کہ متضمن معنیٔ نہی از کارِ عبث است آگاہ نہ گردد بطریق تصریح آں را بر نتیجۂ سعیٔ بیہودہ متنبہ ساخت و بصراحت حرفِ نفی در صیغۂ نیاموزد کہ دال بر یاس از مقصود است او را از سعی عبث باز داشت و در ایراد لفظ بہائم بصیغۂ جمع اشارت است بعدم قبول جمیع بہائم فیض تربیت را و افراد فعل منفی مشعر است از بودن بہائم از جنسِ غیر ذوی العقول و عجز قطعہ مشتمل است بر حکمتے کہ بلیغش در اسلوبے بہتر از آں اختیار نمودن متصور نیست۔ چہ تبعاً لما سیق لہ الکلام امرے ذکر فرمودہ کہ از جملۂ فضائل نفس انسانی است یعنی التزام صمت کہ بسیارے از اساتذہ در مدح وے سخنہا گفتہ اند۔

امیر خسرو گوید ؎

پشیماں ز گفتار دیدم بسے — پشیمان نہ گشت از خموشی کسے
رہائی ہمہ جا بہ کم گفتن است — دُر از رشتہ ایمن بنا سفتن است

حاصل ہر دو شعر بیش از مفہوم جملۂ عربیہ من صمت نجا نیست و مصرع چہارم مشتمل است بر تمثیل کہ ادعائے محض است بروجہ حسن تعلیل و ہمچنیں دیگرے گوید ؎

یاد دارم از صدف این نکتہ سربستہ را
سینہ ہا را خامشی گنجینۂ گوہر کند

دیگرے گوید ؎

بے زباں باش نہ بینی کہ قلم
تا زباں یافت سرش در خطر است

لفظ سینہ در شعر اول و لفظ زبان در شعر ثانی بنی بر مجاز است نہ حقیقت و ہر دو تمثیل از قبیل حسن التعلیل است و تجویز حسن التعلیل نسبت بہ تجویز واقعۂ محققہ آسان تر است چنانکہ در قطعۂ شیخ زیرا کہ تجویز واقعۂ محققہ را لابد است از وجود امورے کہ مناسب محل افتد۔

اما موازنہ میان ہر دو شعر دبیان است کہ شعر اول بنی بر تحریص و ترغیب است و ثانی مبنی بر تحذیر و ترہیب و پیدا است کہ تحذیر در باب منع ابلغ از ترغیب است و ایراد لفظ نہ بینی در استحکام بنائے دلیل تقویتے بہم رسانیدہ۔

راسخ گوہر معنی را بہ رشتۂ نظم مے کشد ؎

تا صدف مہر خموشی نزند بر لب خویش
آب در حوصلہ اش گوہر غلطان نہ شود

اگرچہ موضوع دریں شعر ہماں موضوع شعر سابق است اما میان اسلوب

ہر دو تفاوتے است ظاہر چہ در شعر سابق معنی مقصود را از زبانِ صدف بیان نمودہ و ایں محض ادعا است و دریں شعر متکلم بزبان خود آں را ادا مے نماید۔ بنا بریں اسلوب شعر ثانی بلیغ تر افتادہ و ہمچنیں میر رونقی راست ؎

آب دہن ز فیض خموشی گہر شود | ایں راز سر بمہر بما از صدف رسید

اگر لفظ سر بمہر نمے آورد نظر بہ ہر دو شعر سابق جدتے نمی داشت استادے دریں باب حرفے بامعنی بر زبان راندہ ؎

بہ طبعم ہیچ مضموں بہ ز لب بستن نمی آید | خموشی معنئی دارد کہ در گفتن نمی آید

جملۂ در گفتن نمے آید نظر بہ ایہامیکہ در خود دارد گوئی جانِ شعر است کما لایخفی۔ غنی گوید ؎

مہر خاموشی بہ لب نہ تا بود عیشت بکام | بے زبانی پستہ را در خندہ می دارد مدام

میوہ ایست کہ بکام اہلِ مذاق خوش نمے آید۔ دیگرے راست ؎

غم ندارد راہ در دار الامان خامشی | غنچۂ تصویر فارغ از غم پژمردن است

گلے است پژمردہ یا غنچہ ایست ناشگفتہ۔ دیگرے راست ؎

طوطی گویا ہمے باشد گرفتار قفس | زاغ را اندر قفس ہرگز ندارد ہیچ کس

نغمہ ایست دلخراش بشنو و اندوہگیں مباش۔ مے بینی چہ طور بے محابا الفاظ زائدہ را فراہم آوردہ۔ مقصود متکلم جز ایں نبود کہ مے گفت لمولفہ ؎

طوطی آمد ز حرف در قفسے | زاغ را در قفس نکرد کسے

باید دانست کہ نظر در الفاظ تعلق بہ جہت کمیت دارد و نظر در معنی بہ کیفیت از جہت اول متکلم باید تا تواند سررشتۂ ایجاز را از دست ندہد و لفظے حشو در کلام نیارد۔ و ہر یک را بجائے خود نشاند و الا کلام را از پایۂ بلاغت فرو افگندہ باشد۔ چنانکہ در شعر مذکور لفظ ہمی باشد و گرفتار و قفس و ہرگز و ہیچ کس جملہ اینہا حشو است یا اطناب بے ضرورت و ایں معنی ناشی است۔ از قلت تدبر در امتیاز و تعیین اسالیب مناسبہ کہ مخصوص و مختار اساتذۂ فحول است و از جہت ثانی باید کہ مقتضائے حال را بہ نظر غائر ملاحظہ نمودہ الفاظ مناسبۂ مقام را بازائے معنیٔ مقصود تعیین دہد۔ چہ بسا باشد کہ معنی با ہر دو لفظ مناسب و نامناسب ادا می گردد۔ اما در ایراد لفظ مناسب حیثیتے پیدا آید کہ کلام را از جائے بجائے می کشد۔ شیخ شیراز در حکایت شاطر اصفہانی مے گوید ؎

کساں را نشد ناوک اندر حریر   کہ گفتند دوزندخفتاں بہ تیر

اگر بجائے لفظ کساں لفظ یلاں مے بود ہر آئینہ مقتضائے حال بود چہ لفظ کساں را با معرکۂ کارزار آں نسبت نیست کہ لفظ یلاں را یعنے مقام مقتضیٔ خصوص لفظ بود نہ مقتضیٔ عموم و اغلب کہ مبنی بر تصحیف نساخ بودہ باشد ہمچنیں است ایں شعر خواجو کرمانی کہ از مشاہیر اساتذۂ ایران است ؎

گر پر از لالۂ سیراب بود دامن کوہ
نیست آں لالہ کہ خونِ جگرِ فرہاد است

لفظ سیراب در نفس معنی مدخلے ندارد الا بتکلف کہ ظاہرا مقصود متکلم

نیست و ایراد لفظ کوہ با ذکرِ فرہاد چنداں مناسبت ندارد زیرا کہ عام است وہر کوہ را با خون فرہاد چہ تعلق ۔ بل مقام مقتضیٔ خصوص است و لہذا اگر ذکر بے ستون مے کرد نظر بہ مقام انسب بود و در مقام عذر از خواجو ایں قدر کفتی نخواہد بود کہ شعراء فرہاد را بہ لقب کوہکن یاد کردہ اند چہ کوہکن لفظ مرکب است کہ بمنزلۂ علَم قرار یافتہ و از لفظ کوہ مقصود اشارہ باحتمال مصائب شاقہ است در راہِ عشق و آں در لفظ بے ستون متصور نیست مع ذلک ترکیب بے ستون کن ناموزوں و طویل مے افتاد و در مصرع ثانی نیست آں لالہ منافیٔ بلاغت است بدو وجہ ۔ اول آنکہ مقام مقتضیٔ صیغہ نہی بود نہ نفی تا مخاطب را از لالہ گماں بردن باز دارد اللّٰھم الا ان یقال اَنّ النفی قد یتضمن النھی اما اغلب کہ از قبیل تفسیر القول بما لا یرضی قائلہ خواہد بود ۔ دوم آنکہ لفظ آں حشو محض است بل سوم آنکہ ذکر لالہ دریں مصرع اگرچہ از قبیل وضع مظہر بجائے مضمر است اما چوں متضمن نکتۂ لطیفہ نیست کہ شرط ایں چنیں وضع مے باشد اظہارش چنداں وقعت ندارد ۔ معنیٔ شعر بیش ازیں نبود اگر می گفت لمؤلفہ ؎

مبیں دامنِ بے ستوں پر ز لالہ ‏ ‏ ‏ کہ از خونِ فرہاد دارد نشانے

مدت بست سال یا زائد از آں برآمدہ باشد کہ غزلے از فقیر مؤلف بملاحظۂ بعضے از معاصرانِ سخن فہم در آمد بہ تحسین آں مبالغۂ بسیار روا داشت و ہنوز شعر خواجو بمطالعہ ام نرسیدہ بود و ایں شعر از آں غزل است ؎

در گوشِ من زلالۂ رنگینِ نجد خورد — بر جوشِ موجِ خونِ شہیدم بروزگار

اشارہ بہ قیس عامری است اما انصاف در دست تست آیا مے بینی
کہ لفظے حشو در شعر راہ یافتہ یا در متانت ماخذ تقصیرے رو دادہ و ذکر لفظ
نجد بجائے قیس کہ مشعر از تلمیح بقیس عامری است بمقابلۂ تصریح باسم فرہاد در
شعر خواجو چہ قدر لطافت دارد۔ زیرا کہ در اظہار و تصریح آں قوت نیست کہ
در اضمار و کنایت۔ وہمچنیں لفظ سیراب در شعر خواجو را نظر بمناسبت لالہ و
خون با لفظ رنگین موازنہ کن و در اسلوب شعر بدیدۂ اعتبار بہ بیں کہ چہ طور
معنئ مقصود بصورت واقعہ محققہ ذکر یافتہ کہ مودّی است۔ بہ انجذاب نفس
سامع چنانکہ پیشتر ازیں شرح دادہ آمد۔ بلے خواجو از گلزمین ایران سر بر
زدہ و روحئ کج مج زبان از تیرہ خاکِ ہندا ما نتواں گفتن کہ پایۂ استادئ
خواجو محدود بہ ہمیں یک شعر است۔ خواجو شاعرے متین است و در شانِ
بلاغت آیتے مبین حافظ شیراز باآں ملاحت کلام کہ داشت خود را از جملۂ
معتقدانِ او مے شمارد چنانکہ مے گوید

استاد غزل سعدی است پیش ہمہ کس اما
دارد سخن حافظ طرز سخن خواجو

بدانکہ کلام بشر ہر چند کہ برعایت لوازم بلاغت متصف باشد بکلی از
معائب خالی نتواند بودن۔ وکلامِ اکابر اساتذہ ہم ازینکہ گفتم پاک نیافتہ ام۔
اما چوں کور سوادان مے شنود کہ فلانی بر کلام احدے از پیشینیاں کہ پایۂ
استادیش مسلم است معترض گشتہ بے آنکہ در حقیقت اعتراض خوضے کردہ

دہر عجم
باشند به انواع طعن و تشنیع زبان مے کشایند و با او از در منازعت در مے آیند و نمے دانند که خالی از عیب بودن خاصۂ کلامِ ربانی است نه کلام انسانی و این نیست مگر از کوتاه نظری و قدامت پرستی این کاسه لیسانِ کودن فطرت که در قوانین نحو و معانی و فہم رموز سخندانی قدمے راسخ ندارند۔ و خود را به تقلید کورانه از جملۂ محققینِ اعلام مے شمارند۔ خاصه در زمانِ ما که مزاولت کلام اساتذه ہم آشیانِ عنقاست و ابنائے روزگار از غایت بیگانگی طبع با فقل و سوائے معنی شناسی ناآشنا۔ زنہار که از وَق گرفتن بر احدے که غلط کرده باشد یا باطل گفته تحاشا کنی که این ہم از قبیل راه غلط رفتن است و جہال آں را بر کبر و عجب حمل کنند۔ نعوذ باللّٰہ من ذالک۔

میر غلام علی آزاد بلگرامی در خزانۂ عامره اشعار سلمان ساوجی را انتخاب زده و این شعر او را نقل نموده ؎

چه طپی اے دل افتاده چو ماہی بر خشک
جاں بپرور که به جوئے آبِ رواں باز آمد

و مے گوید که مصرع اول اگر چنیں باشد لطف دیگر پیدا مے کند ع

چه طپی اے دل وامانده چو ماہی در بر

فقیر مؤلف گوید که اصلاح لفظ بر خشک به ترکیب در بر بغایت نفیس است چه لفظ بر نظر به ہر دو معنی یعنی سینه و زمینِ خشک که مقابلِ بحر است بر وجه ایہام مناسب مقام است زیرا که بمعنئ اول تعلق بدل دارد و بمعنئ ثانی بماہی اما وقت نظر اصلاح لفظ افتاده به لفظ وامانده مسلم نمے دارد۔ چه ہیچ نکته

لفظ افتادہ ودریں مقام افتادہ مے نماید۔ ہمچنیں لفظ واماندہ نظر بہ تعلق دل وماہی واماندہ است اصلاحش چنیں مے باید۔ ع

چہ طپی اسے دل بیتاب چو ماہی در بر

چگونہ مے بینی لفظ بیتاب را نظر بہ مناسبت دل وماہی کہ چہ قدر مناسب افتادہ۔

مخفی نماند کہ ادراک ایں گونہ تناسب الفاظ کہ مطابق مقتضائے حال باشد موقوف بر ذوق سلیم وطبع مستقیم است چنانکہ مرۃً بعد اخریٰ شرح دادہ ایم وشیخ عبد القاہر کہ از اجلۂ ائمہ بلاغت است۔ بارہا در کتاب دلائل الاعجاز تصریح بداں نمودہ۔ چنانکہ در پایان کتاب مذکور مے فرماید۔

لان المزايا التي تحتاج ان تعلمهم مكانها وتصوّر لهم شانها امور خفية ومعان روحانية انت لا تستطيع ان تنبه السامع لها وتحدث له علمًا بها حتى يكون مهيئًا لا دراكها وتكون فيه طبيعةٌ قابلة لها ويكون له ذوق وقريحة يجد لها في نفسه احساسًا بان من شان هذه الوجوه والفروق ان تعرض فيها المزية على الجملة ‌ه

واگر ذوق سلیم وطبع مستقیم حاکم بہ مزیت کلامے بر کلامے دیگر نمے بود امتیازے میانِ جید وردی وتفاوتے میان قبیح واقبح وحسن احسن بادید نیامدے۔

لہ ضمیر منصوب راجع است بہ کسانیکہ نظر شان محدود است بر ظاہر الفاظ واز معنی ہیچ خبر ندارند۔ ۱۲ منہ

وازقبیل شعر مذکور است این شعر مرزا رفیع قزوینی ؎

بے ہمتی نگر کہ باین رتبہ آفتاب
تا شد بلند در پے تاراج شبنم است

معنیٔ شعر خیلے بلند است و ربطے نفیس میانِ ممثّل و ممثل لہ واگرچہ تخئیل محض است پیدا کردہ اما لفظ بے ہمتی نظر بہ مناسبت مقام از بے ہمتی است واگر بجائے لفظ بے ہمتی لفظ دوں ہمتی مے گفت نظر بہ الفاظ رتبہ و آفتاب و بلند چہ قدر موزوں مے افتاد۔ کما لایخفی۔

میر محمد افضل ثابت شعرے دارد ؎

خواب دیدیم کہ آئینہ معارض بتو شد
میکند صورتِ این واقعہ حیراں مارا

ہرچند کہ این گونہ معانی کہ مبنی بر اصلے از حکمت و دانش نہ باشد و بیش از تخئیل شعری چیزے باخود ندارد بر معیار مذاق صحیح بچیزے نہ سنجد اما نظر در اعتبارات ادبیات است نہ در فراہم آوردن ذخیرۂ ترہات۔ و بہ ہمین جہت ہا در معرض تنقید آمدہ۔ ترکیب معارض بتو شد۔ دریں شعر بر طبع لطیف خیلے گراں مے افتد و ہمیں معنے را نواب صمصام الدولہ کہ از اکابر امرائے بارگاہ پادشاہ محمد فرخ سیر بودہ است در مطلع آوردہ۔

سحر خورشید لرزاں بر سر کوئے تو مے آید
دلِ آئینہ را نازم کہ بر روئے تو مے آید

ترکیب معارض بتو شد با ترکیب بر روئے تو می آید معارض افتادہ و لاکن

این هذا من ذالک ۵ لفظے باشد کہ شعر را از پایۂ بلاغت بیفگند و لفظے باشد کہ آں را از حضیض ثرے بر اوجِ ثریا کشد۔ فغانی مطلعے دارد ؎

بہ بوئے صبحدم نالاں بہ گلگشتِ چمن رفتم
نہادم روئے بر روئے گل و از خویشتن رفتم

میرزا صائب ایں مطلع را بحسنِ مطلع مے آرد ؎

بہ بوئے صبحدم گریاں چو شبنم در چمن رفتم
نہادم روئے بر روئے گل و از خویشتن رفتم

والحق کہ اصلاحِ خوبے کردہ۔ مؤلف تذکرۂ آتشکدہ در پایانِ تذکرہ انتخاب مثنوئ یوسف زلیخا را کہ خودش بہ سلک نظم در آوردہ ضمیمۂ تذکرہ ساختہ و در بسیارے از مقاماتِ آں تراکیب واہیہ را بہ استعمال آوردہ در جائے می گوید ؎

بہ مژگاں لولوئے سیماب گوں سفت
بیار خود زبے آرامی ایں گفت

ترکیب مصرع ثانی بغایت مستکرہ افتادہ لفظ ایں آنے ندارد کاش مے گفت ع

زبیتابی بہ یارِ خویش مے گفت

و در جائے دیگر مے گوید ؎

کہ اے تابندہ مہرِ برجِ شاہی درونت بہتر از نورِ الٰہی

لفظ بہتر بہتر نیست۔ اگر نظر بہ مناسبتِ لفظِ نور بجائش لفظ روشن می

گفت روشن تر مے بود و در جائے دیگر گفتہ ؎

چو بیند جوقے از آہو روانہ　　برد آہوئے مشکیں از میانہ

اگر بجائے ذوقے از آہو گلہ آہو مے گفت البتہ بدنمے بود ولفظ روانہ ہرگز روانہ بل بغایت نابکار است وگوش از استماع آں بیزار و ہم مے گوید ؎

زصیادے مرا در پا کمندے است　　کہ صیداوست ہر جا صید بندے است

مناسبت لفظ بند وزنجیر با پا شہرت دارد ومناسبت کمند با پا در کلام اساتذہ یافتہ نشدہ وآنچہ معلوم ایں فقیر است اغلب کہ ذکرش با لفظ گردن وبام وکاخ مے آید۔ چنانکہ بر واقف کلام اساتذہ پوشیدہ نیست وازیں نوع در مثنویش بسیار است ۔

طالب جاجرمی گفتہ است ؎

اے نسیم صبحگاہی بامن بے دل بگو　　کایں زماں آرام جانم ورکدامیں منزل است

اگر در مصرع ثانی چنیں مے گفت بہتر مے بود ۔ ع

کاں مہِ خرگاہیِ من در کدامیں منزل است

ترکیب ماہ خرگاہی مستعمل اساتذہ است ونظر بلفظ منزل مناسب مقام است کما لایخفیٰ نعمت خان عالی گوید ؎

نیارد کاسۂ دریوزہ را مہ جز بہ پیش مہر
علو ہمتی لازم بود در طبع سائل ہم

اگر بجائے لفظ مہر لفظ خور می آورد مناسب بل انسب می افتاد بدو وجہ

اول نظر بہ ترکیب کاسۂ دریوزہ کہ برائے خوردنی موضوع است دوم در وزن عروضی حاجت برکن مزاحف مفاعیلان نمے افتاد۔ بل رکن سالم مفاعیلن درست می نشست۔ ودر مصرع ثانی صلۂ لفظ لازم در پارسی با حرف در دیدہ نشدہ بل بحرف با مستعمل است۔

میح کاشی راست ؎

در بزم عاشقاں چو برآرم ز سینہ آہ

چو ہیزمے کہ دود کند دورم افگند

ترکیب جملۂ برآرم ز سینہ آہ بر مذاق صحیح خیلے ناگوار وثقیل است اگر چنیں مے گفت ع

در بزم عاشقاں چو کشم آہے از جگر

ہمانا جائے داشت۔ نوعی جنوشانی دیوانے مختصر دارد قصیدۂ دراں یافتہ شدہ وایں سہ شعر ازاں است ؎

شہے کہ خطبۂ نام نجستہ فرجامش زباں تیغ ولب زخم میکند تکرار

مقتضائے مقام در مصرع اول آں بود کہ ذکر حلاوت میکرد تا نقش تناسب الفاظ درست نشیند ترکیب خجستہ فرجام را با تکرار نام چہ مناسبت بائستے کہ چنیں مے گفت ؎

شہے کہ خطبہ نام حلاوت افزایش زبان تیغ ولب زخم میکند تکرار

بازمے گوید ؎

نسیم لطف تو گر برگ گل بجنباند گلابخانۂ شبنم شود دماغ شرار

ترکیب برگ گل بجنباند خیلے رکیک است و از مذاق سخن شناساں صحیح الفکر دور۔ و اگر مے گفت ؎

نسیم لطف تو گر در چمن بغنچہ وزد　　گلابخانۂ شبنم شود دماغِ شرار

وجہے می داشت۔ باز می گوید ؎

مہابت تو با شرار گر کند تاثیر
سزد کہ زہر چکد چوں عرق ز پیکر مار

در الفاظ مصرع اول و ترکیب آں مساحمت ورزیدہ و در مصرع ثانی بالفظ چکد معنئ مقصود بروجہ اتم ادا نمی شود و ایراد تشبیہ چکیدن زہر با چکیدن عرق حاجتے ندارد و اگر می گفت ؎

زبسکہ ہیبت تو رفتہ در نہاد شریر
عجب کہ زہر تریزد بروں ز پیکر مار

البتہ بہتر مے بود۔ سعدی گوید ؎

چگونہ شکر ایں نعمت گذارم　　کہ زورِ مردم آزاری ندارم

حافظ گوید ؎

من از بازوئے خود دارم بسے شکر　　کہ زورِ مردم آزاری ندارم

غالب کہ حافظ مصرع سعدی را تضمین کردہ اما موازنہ در مصرع اولین ہر دو شعر است۔ وجوہِ بلاغت در شعر سعدی بر اہلِ بصیرت مخفی نیست اول آنکہ مفہوم استفہام مشتمل است بر عذر عدم امکان ادائے شکر و ایں اسلوب متضمن است مر افادۂ تعظیم نعمت منعم را و منعم ایں گونہ نعمت جز حق سبحانہ و تعالےٰ

دیگرے نتواند بودن گوئی مصرع سعدی مساوق آن است که شکر این نعمت خداوندی امکان ندارد و مصرع حافظ ازین مفهوم عاری است زیرا که مفہوم مصرعش متلزم امکان ادائے شکر است و سعدی منعم نعمت ذات او سبحانہ و تعالیٰ را قرار داده و حافظ بازوئے خود را دوم آنکہ سعدی عدم قدرت مردم آزاری را نعمت قرار داده و این معنی بغایت بلیغ است و بر کمال معرفت قائل دال است زیرا که عدم استطاعت گناه را نعمت قرار دادن شیوۂ اہل عرفان است اگرچہ قرینۂ لفظ شکر در شعر حافظ مشعر از افادۂ وجود نعمت است اما سعدی بتوضیح بذکر آں پرداختہ و لفظ شکر را باوے ربطے داده ۔ سوم امرے کہ نباید ازاں غافل باشیم آن است کہ کاف ہر مصرع دوم در ہر دو شعر بر یک معنی نیامده زیرا کہ کاف در مصرع سعدی بیان اسم اشاره است و در مصرع حافظ افادۂ معنئ علت می کند ۔ کما لا یخفیٰ و ظاہر است کہ بیان علت شکر دریں مقام نسبت بہ بیان نعمت چنداں ضرورتے ندارد ۔ چہ محل مقتضئ آن است کہ در تقویت تعظیم نعمت توجہ زیاد مبذول داشتہ آید تا باعث بر اہمیت شکر افتد نہ بیان علت شکر کہ آں خود حاصل است ۔

امیر خسرو بہ تتبع شیخ نظامی در مثنوئ آئینۂ سکندری آغاز بہ حمد باری مے کند ؎

جہاں پادشاہا خدائی تراست
ازل تا ابد پادشاہی تراست

کلام بلند است و ترکیبش دلپسند اما با شعر نظامی ہمدوش نیفتادہ
نظامی گوید

خدایا جہاں پادشاہی تراست
زما خدمت آید خدائی تراست

خسرو جہاں بادشاہ را منادیٰ قرار دادہ و ایں اسمے است کہ مخصوص بذات اوسبحانہ و تعالیٰ نیست و نظامی اسمے مخصوص را منادیٰ آوردہ زیرا کہ اطلاق لفظ خدا بے اضافت بر دیگرے جائز نیست گوئی لفظ خدا بمنزلۂ اسم ذات قرار یافتہ و وصف جہاں پادشاہی را برائے او اثبات نمودہ و در شعر خسرو تا مقصود ندا (خدائی تراست) سامع را بگوش نیفتد تخصیص و تعیین منادیٰ نتواند کردن و در مصرع ثانی خسرو بیش ازیں چیزے نیست کہ دوام ملک ترا مسلم است و دیگرے در آں انباز تو نیست و نظامی در مصرع ثانی مقابلۂ عبودیت با الوہیت نمودہ و گفتہ کہ شان ما عبودیت است و شان تو الوہیت گوئی بر طریق دقیق علت دوام بادشاہی را بیان نمودہ و ہمیں معنے بلاغت است و بس۔

اسدی طوسی در گرشاسپ نامہ آوردہ

ہرائے است گیتی کشادہ دو در
یکے آمدن را شدن را دگر

امیر خسرو گوید

دو در دارد ایں تنگنائے دراز ۔ کہ در رفتن و آمدن ہر دو باز

اسدی عالم کون و فساد را بسرائے تشبیہ کردہ و خسرو آں را بہ تنگنائے دراز تعبیر نمودہ تنگنا بودنش از جہت عدم بقائے دوام موجودات است و دراز بودن آں از جہت مجہول بودن مبدء و معاد است و ایں امر در شعر خسرو مزیتے پیدا کردہ۔

قاآنی کہ در متاخرین خود را محیی رسوم متقدمین گماں مے برد در مدح ممدوح گوید ؎

بکین خصم تو در کان آہن و فولاد
سزد کہ ساختہ بینند تیغ و تیر و تبر

از آہن و فولاد یکے حشو است اگرچہ ایں نوع عطف غلط نیست اما منافیٔ بلاغت است و اگر در مصرع ثانی بجائے بینند لفظ خیزند مے نشاند موزوں ترمے افتاد۔

و در ہمیں قصیدہ گوید ؎

شفا ز مہر تو خیزد چو شادی از بادہ
بلا ز قہر تو زائد چو شعلہ از اخگر

اگر بجائے لفظ شادی لفظ مستی مے آورد موزوں ترمے بود زیرا کہ شادی مخصوص ببادہ نیست۔ برعکس مستی کہ مخصوص است ببادہ و در مصرع ثانی اگر بجائے اخگر لفظ آذر می آورد واضح ترمے بود زیرا کہ شعلہ از اخگر معہود نیست۔ اگرچہ بہ تکلف تاویل آں مے تواں کردن۔

باز مے گوید ؎

اگر جلال تو در نہ سپہر گیرد جائے
زتنگ ظرفیٔ افلاک بشکند محور

دریں شعر لفظ تنگ ظرفی اگرچہ غلط نیست اما چوں تنگ ظرفی بطریق کنایہ معنیٔ دیگر ہم دارد کہ دریں مقام مقصود نیست۔ اگر عوض آں تنگنایٔ مے گفت اصح مے بود۔

ودر قصیدۂ دیگر گوید ؎

تسخیر جہاں را اگرمش مہرِ سلیماں   یاجوجِ زماں را سخطش سدِ سکندر

اگر بجائے لفظ تسخیر لفظ عفریت می آورد نظر بہ تقابل یاجوج کہ از اعیان است وبا مہر سلیمان نسبتے دارد مناسب تر مے بود۔ زیراکہ تسخیر صیغۂ مصدر از معانی است نہ از اعیان۔

باز در مدح اسپ ممدوح مے گوید ؎

توآں بادسیری کہ ہنگامِ جولاں
بود در کفِ بادِ صرصر زمامت

در مصرع اول اسپ را بادسیر گفتہ ودر مصرع ثانی زمامش را در کف بادصرصر نہادہ گوئی راکب ومرکوب ہر دو را باد قرار دادہ خیلے زشت می نماید اگر در مصرع اول بجائے بادسیر، برق سیر مے گفت خوبی دیگر در شعر روئے می نمود ومع ذٰلک استعمال لفظ زمام کہ مخصوص بہ شتر است بجائے لفظ عنان غلط فاحش است در کلام اساتذہ دیدہ نشدہ ونہ کتب لغت موید آں است۔

جائے دیگر مے گوید ؎

ملکے ہست در لباسِ بشر　　کایں خلائق نہ لائق بشر است

لفظ لائق در مصرع ثانی لائق مقام نیست اگر لفظ عادت یا شیوہ می آورد جائے داشت۔

در قصیدۂ دیگر مے گوید ؎

روز را رائے تو در عرصۂ اظہار آورد

شام را قہرِ تو در پردۂ اظلام گرفت

مقابلۂ رائے با قہر درست نیست اگر تقابل با لفظ مہر مے آورد درست می افتاد و با لفظ روز بطریق ایہام مناسب تر مے بود وہمچنیں مقابلۂ اظہار با اظلام درست نیست چہ اظہار عام است و مقابلۂ آں با اخفا درست می آید۔ بنا بریں بجائے لفظ اظہار اگر لفظ تنویر مے گفت نظر بہ مناسبت روز و مہر موزوں تر مے بود۔

وہم دریں قصیدہ مے گوید ؎

قدر بازار صدف از گہرِ نطق شکست

رونقِ ابر کرم از کف اکرام گرفت

لفظ قدر با بازار مناسبتے ندارد۔ محل تامل است و اگر مے گفت ع

قیمتِ دُرِّ عدن از گہرِ نطق شکست

مناسب می بود و لفظ رونق رد نفعے ندارد اگر بجائش لفظ مایہ می آورد

جائے داشت۔

باز در قصیدۂ دیگر مے گوید ؎

شمع روشن بہ شب تیرہ تو گوئی بہ مثل
پرتوِ مہرِ محمدؐ بہ دل بولہب است

لفظ مہر دریں مقام پرتوے ندارد و اگر بجائش لفظ نور مے آمد موزوں تر مے افتاد۔

در قصیدۂ دیگر مے آورد ؎

نقوشِ نامہ آں زیب پیکرِ طاؤس
صریرِ خامۂ آں چیست شہپرِ عنقا است

اسلوب ترکیب ہر دو مصرع یکساں نیست زیرا کہ مصرع ثانی را با حرف استفہام در معرض سوال وجواب وانمودہ اگر در مصرع اول ہم ایں اسلوب را نگاہ مے داشت شعر خیلے بلند می افتاد ومع ذلک صریر خامہ را شہپر عنقا گفتن وجہے ندارد و مماثلتے میانِ ہر دو پیدا نیست واگر چنیں می گفت ع

صریرِ خامۂ آں فرِ شہپرِ عنقا است

جائے داشت ویا در مصرع اول بجائے لفظ زیب لفظ چیست می آورد تا وزان ہر دو مصرع بریک ... مے بود۔

وجائے دیگر مے گوید ؎

شغال از قبولیت بہرہ کس چیرہ حمام از خطابت بہ سیمرغ غالب

گاہے شنیدہ نہ شدہ کہ اساتذہ قبول را با خطاب مقابل نہادہ اند بل

مقابلۂ قبول بہ رد مے کنند و نیز حاصل ہر دو مصرع یکے است یعنی ضعیف بہ قبول و خطاب تو بر قوی غالب می آید اگر در ہر دو مصرع جداگانہ مقابلۂ لطف با قہر مے کرو شعر از خلل و زلل پاک می آمد۔

باز مے گوید ؎

بتو کج رو و ہر کہ چوں خط ترسا
بسوزاد قلبش چو قندیل راہب

محل دعا آخر قصیدہ مے باشد نہ وسطِ آں۔

و باز مے گوید ؎

بخونِ تنِ من خضیبش انامل
زدود دلِ من وسیمش حواجب

اگر بخون دل من گفتے بے ہیچ تردد درست بودے۔ بخونِ تنِ من ترکیب سمج است و در مصرع ثانی بجائے دل من دم من صحیح مے بود وسیم بمعنی زیبا و خوبصورت آمدہ نہ بمعنی وسمہ کردہ شدہ مے باید۔

و جائے دیگر مے گوید ؎

مرغ ہوا و ماہیٔ دریا بخواب و من   بیدار و چشم دوختہ در چشمِ اخترا

ہر دو ترکیب یعنی مرغ ہوا و ماہی دریا دریں مقام محل نظر است زیرا کہ مرغ ہوا در ہوا خواب نتواند کردن و اگر مراد آن است کہ در آشیان خود بخواب بود۔ پس لفظِ ہوا چہ معنی دارد خاقانی مرغ و ماہی را نظر باقتضائے حال بے اضافت آوردہ ؎

مرغان و ماہی در وطن آسودہ اند الا کہ من
برمن جہانے مرد و زن بخشودہ اند الا کہ تو

و اگر کسے گوید کہ سحابی استرآبادی ترکیب مرغ ہوا را استعمال کردہ چنانکہ مے گوید ؎

با مرغ ہوا مرغ سر اگر ہپرد — پیش از سر دیوار نخواہد بودن

گوئیم ما نگفتہ ایم کہ ترکیب مرغ ہوا غلط است بل غرض آن است کہ مقتضائے محل نیست وبس و در شعر سحابی برمحل افتادہ ہمچنیں ماہی جز در دریا نمے باشد اضافت حشو است۔

و مطلع قصیدۂ دارد ؎

بگردوں تیرہ ابرے بامداداں برشد از دریا
جواہر خیز و گوہر ریز و گوہر بیز و گوہر زا

مصرع ثانی مشتمل بر تکرار بے معنی است۔

قاآنی در جواب گلستان سعدی کتابے تالیف نمودہ کہ بہ گلستان قاآنی شہرت دارد۔ اما بنا نکہ دانی ع

ہر ہوسناکے چہ داند جام و سنداں باختن

در آں کتاب در زشتی ظلم مے گوید۔

قطعہ ؎

ظالما زین ظلم کردن شرم دار — پیش از اں کت مرگ بربندد نفس
گر ستم برخویشتن داری روا — ہم روا باشد ستم کردن بکس

ظلم چنداں کن کہ روزے دادخواہ | از تو در سلطاں گریزد یا عسس
ظلم بر مظلوم مپسند آں قدر | کس نباشد جز خدا فریاد رس

قطعہ ایست کہ مے تواں گفتن ہیچ از بلاغت باخود ندارد گوئی طعامے است بے نمک و بادہ ایست بے گزک۔ ندائے ظالم در شعر اول چہ قدر ناگوار است و ترکیب زیں ظلم کردن از صاحب زبانے کہ در زمان انحطاط ایرانیاں حکیم لقب یافت خیلے ناپسند است و ہمچنیں ترکیب شرم دار منافیٔ بلاغت است چہ مقام آن است کہ ظالم را تہدید نمائد۔ و در ترکیب مذکور ہیچ تہدید نیست و حاصل مصرع ثانی آن است کہ پیش از مرگ از ظلم دست بدار و مے دانی کہ ایں معنے ہیچ از اشارہ بوعید ظالم باخود ندارد و شعر ثانی بیش از مفہوم جملۂ مشہورہ " آں چہ برخود نہ پسندی بر دیگراں مپسند " مفہوم ندارد و چنانکہ مے بینی خالی از وعید است و در امتناع ظالم از ظلم موثر نہ۔ و شعر ثالث و رابع را حاصل آن است کہ چنداں ظلم بکن کہ دادخواہ داوری پیش حکومت بردن تواند نہ چنداں کہ جز احکم الحاکمین دیگرے فریاد رس او نبود۔ پیدا است کہ ایں معنے ظالم را از ظلم باز نمے دارد بل ظالم را بہ نوعے از جواز ظلم فتوائے مے دہد۔ وہم دریں معنے جائے دیگر مے گوید۔

قطعہ

اے ستمگر ستم مکن چنداں | کہ بہ مظلوم کار گردد تنگ
زاں حذر کن کہ آورد روزے | دامن عدل کردگار بچنگ

قطعہ ایست تن بے جان و شاہد بے آن ۔

سعدی در منع ظالم از ظلم در گلستان خویش گل معنی مے شگفاند ؎

نکند جور پیشہ سلطانی کہ نیاید زگرگ چوپانی

مصرع اول مشعر است از زوال دولت ظالم و مصرع ثانی مشتمل است بر تشبیہ تمثیل بر طریق ارسال المثل کہ از علت زوال دولت ظالم مشعر است ۔

و در جائے دیگر مے فرمائد ؎

نماند ستمگار بد روزگار بماند برو لعنت پائیدار

تہدید ظالم و وعید آں در الفاظے دیگر بہ ازیں متصور نیست ۔

و باز در جائے دیگر اشارہ نمودہ ؎

پنداشت ستمگر کہ ستم بر ما کرد
بر گردن او بماند و بر ما بگذشت

بلاغت ایں کلام معجز نظام را جز بہ سخن شناس سلیم الفطرت کہ عمرے در موازنۂ کلام اساتذہ بسر بردہ باشد نتواند اندازہ کردن ۔ مصدر پنداشتن موضوع است برائے علم مظنون ۔ گوئی دریں لفظ اشارہ ایست کہ گماں مرد ستمگر کہ بر دیگراں ظلم جائز داشتہ بر غلط است ۔ بل آں ستم بر نفس خود کردہ چہ از قبائح عواقب آں ایمن نتواند بودن و مفہوم جملہ " بر گردن او بماند " چہ قدر مشتمل بر معنی ہیبت است و در منع ظالم از ظلم مؤثر و جملہ " بر ما بگذشت " مشعر است از نجات مظلوم از مصیبت ظلم بہ نحو یکہ ہیچ از اذیت ظلم یادے

باقی نماند و حاصل ہر دو جملہ آن است کہ نتائج قبیحہ ظلم بر ظالم پائدار خواہد ماند و مظلوم ہمیں در یک نفس از مصیبت ظالم رہائی مے یابد۔

باز مے فرماید ؎

لب خشک مظلوم را گو بخند — کہ دندانِ ظالم بخواہند کند

و در بعض نسخ مخند بصیغۂ نہی دیدہ شد و توجیہ شعر در ہر دو صورت امکان دارد اما بلاغتِ شعر تا بحدے است کہ زیادت بر آں متصور نیست۔

قاآنی جائے دیگر معنیٔ سعدی را در الفاظ خود موزوں مے کند ؎

بداند ہر کہ کند از دوستاں دل
کہ دل کندن ز جاں کاریست مشکل

شیخ مے فرماید ؎

نباید بستن اندر چیز و کس دل
کہ دل برداشتن کارے است مشکل

بر متبصرِ معنی شناس خود ہویدا است کہ شعرِ شیخ را چہ پایۂ مزیت بر شعر قاآنی حاصل است۔ شیخ در اول حال از دل بستن منع مے کند تا در پایانِ محبت از مشقت مفارقت محفوظ ماند۔ و منعش از دل بستن نہ ہمیں محدود بہ ذوی العقول است بل از چیز ہائے دیگر نیز کہ معظم اوقات اہل دنیا در گرد آوردن و نگاہداشتن آں ضایع گردد۔ و مصرع ثانی علت فعل منفی است و لفظ کندن در شعر قاآنی از درد جاں کندن کم ناگوار نیست۔

سعدی در آغاز کتاب بحمد ذات خداوندی رطب اللسان است ” ہر

دہر مجسم
نفسے کہ فرو مے رود - ممدِ حیات است و چوں بر مے آید مفرح ذات پس در ہر نفسے دو نعمت موجود است و بر ہر نعمتے شکرے واجب"۔ قاآنی بتتبع شیخ می فرماید" ہر نعمتش را شکرے درخور است و باز ہر شکرش نعمتے دیگر پس شکر ہر نعمت نعمتے دیگر درپے دارد۔ تا بحدے کہ در شکر ہر نعمتے ہزار نعمت شکر نہفتہ آید و ہنوز شکر نعمت نخستین ناگفتہ۔ و چوں بچشم تأمل درنگری با ہر شکرے کفرانے است و در ہر کفرانے عفرانے" ہر چند معنئ ایں کلام درست افتادہ اما باہمہ اطناب خالی از حشو و زوائد نہ - کما لایخفیٰ -

ہم در وصف قحط گوید ؎

معاذ اللہ چناں قحطے کہ کس را — اگر بر لب حدیثِ ناں گذشتے
زشوق نام ناں تا روز محشر — دمادم در دہانش آب گشتے

شیخ ہمدریں معنے می فرمائد ؎

چناں قحط سالے شد اندر دمشق — کہ یاراں فراموش کردند عشق

ایجاز در کلام شیخ و اطناب بے ضرورت در کلام قاآنی خود آشکارا است زیرا کہ لفظ چناں و از شوق و تا روز محشر و دمادم در نفسِ معنے دخلے ندارد و مع ذلک بلاغتے کہ در کلام سعدی است می بینی قاآنی بر آں دست نیافتہ چہ معہود است کہ در شدت قحط رابطۂ مودت میانِ دوستاں منقطع میگردد و از شنیدن لفظ نان آب در دہان گردیدن اغلب کہ ادعائے محض است -

باالجملہ قاآنی بجواب سعدی خود را اضحوکہ ارباب معنی ساختہ و بجز آنکہ درگرد آوردن مزخرفات بے معنی و خرافات لاطائل کہ معظم آن مشتمل بر فواحش سوقیان و منکرات لوطیان است و از وعید ما یلفظ من قولٍ الّا لدیہ رقیبٌ عتید غافل و از تہدید سنکتبُ ما قدّموا و آثارھُم بے خبر بودہ ساعات عمر عزیز را رائگان دادہ و کارے از پیش نبردہ است و ازیں جاست کہ کتابش از پیرایۂ قبول عام محروم ماندہ و دست روزگار بروے گرد بے رواجی افشاندہ۔

صاحب شعر العجم قاآنی را با خاقانی بہ میدانِ مقابلہ آوردہ محل تعجب است اللھم اغفرلہ۔ عامیان را کہ از کلام اساتذہ نابلد ہستند چہ خبر کہ خاقانی کیست و قاآنی چیست؟ از من بشنو اہل زبان بود طبع موزون داشت سخن میگفت۔ گاہے زہر گاہے تریاک و وقتے زیر سمک بودے و وقتے بالائے سماک رسوم پاستانیان را طرح افگن است و بر آثار شان گام زن اما ازیں دوال نہ با ایشان ہمعنان۔

بسیارے از لفظ پرستان را کہ از فہم حقیقتِ سخن بہرہ ندارند و در وصف قاآنی رطب اللسان یافتم و من ایشان را بحال خود شان گذاشتم از مستشرقین شخصے پروفیسر براؤن نام در جلد چہارم کتاب تاریخ ادب فارسی ذکرے از قاآنی راندہ میگوید کہ در شعرائے متاخرین شہرتے دارد و مضامینش چنداں بلند نیست۔ اما مستشرقین مغاربہ در مواد تاریخیہ رسوخے تمام تر دارند و از موازنۂ کلام بر طبق اصول بلاغت عاجز اند و ازینجاست کہ مولف

مذکور بعضے از اشعار او را بطریق نمونہ حوالۂ قلم نمودہ و از وجوہِ ضعف وقوتِ کلام او چیزے نیاوردہ۔

وبالجملہ ہفوات قاآنی بیش از آن است کہ باستیفا آں را شرح دادہ آید۔ رافعی گفتہ ؎

معطی نشود مردم ممسک بتعاطی   احور نشود دیدۂ ازرق بہ تکحّل

ہمانا پنداشتہ کہ تعاطی (باب تفاعل) بمعنی اعطا است یعنی مردم ممسک بتکلف بخشندہ نشود و تعاطی در لغت جرائت کردن وخوض کردن و بہ ناحق گرفتن چیزے ونبرد کردن آمدہ وہمچنیں مے گوید ؎

اے اختر سخا کہ زسیرِ نوال خویش   ہر روز در سپہر تفاخر کنی قراں

اگر با نجوم تفاخر بودے راست بودے زیرا کہ قرآن کوکب جز با کوکب نمے باشد وبے تعیین مقارنے قران نباشد۔

وادیب صابر کہ اکابر در حق وے بمدح لب کشودہ اند۔ می گوید ؎

بیار آں شرابے بپاکی و صافی   چو رخسارِ معشوق وچوں چشم عاشق

صافی صیغۂ اسم فاعل است وبقرینۂ لفظ پاکی کہ معطوف علیہ است معلوم است کہ ادیب بالفظ صاف یائی مصدری لاحق ساختہ آں را بمعنی مصدری معتبر داشتہ وایں غلط است۔

وبالجملہ ایں نوعِ ہفوات در کلام بعضے از اساتذہ یافتہ می شود واز دق گرفتن غرض مؤلف تنقیص شان ایشاں نیست۔

ظہیر فاریابی گوید ؎

گفتار تلخ زاں لبِ شیریں نہ درخور است　　خوش کن عبارتت کہ خطت ہرچہ خوشتر است

حافظ گوید

بدم گفتی و خورسندم عفاک اللہ نکو گفتی　　جوابِ تلخ مے زیبد لبِ لعل شکر خارا

ظہیر گفتار تلخ گفتہ و حافظ جواب تلخ و پیدا است کہ در گفتار تلخ ہیچ اشارتے نیست کہ متکلم از نازنین اقتراح چیزے کردہ باشد بخلاف جواب تلخ کہ منطوی است بریں معنے کہ متکلم از نازنین چیزے استدعا نمودہ کہ او از آں بہ غضب درآمدہ متکلم را سقط گفت۔ گوئی متکلم عذرِ سقط گفتن از جانب نازنین خود تقدیم مے دہد و دریں عذر لطافتے است کہ فہم آں تعلق بذوق سلیم دارد زیرا کہ سقط گفتن نازنین را بر محمل نیک حمل کردن مشعر از استعطاف نازنین است۔ وشعر ظہیر ازیں معنے عاری است ظہیر مے گوید نہ درخور است و حافظ مے گوید مے زیبد۔ و فرقے کہ میانِ ہر دو متحقق است ظاہر است زیرا کہ سخن درشت نازنین را مرغوب خاطر وانمودن و آں را موجب سرور وشادمانی قرار دادن خوشتر از آن است کہ آں را بہ نکوہش یاد کنند و ترکیب خوش کن عبارتت در شعر ظہیر کہ مشتمل است بر معنیٔ تحکم و استعلاء نظر بہ منصب عاشق چنداں موزون نیست و در شعر حافظ جملۂ اعتراضیہ عفاک اللہ نکو گفتی مشتمل است بر معنیٔ استمالت نازنین و ایں مبنی است بر غایت مراعات لوازم مقام کہ معنیٔ بلاغت ہمین است زیرا کہ جملۂ عفاک اللہ حشو ملیح است منطوی بر اشارۂ لطیفہ بہ عتابے کہ شایانِ شان متکلم و مخاطب است و وزانش ہماں وزانِ کلام صداقت التیام حضرت

رب العزت است۔ حیث قال عَفَاكَ اللّٰہُ عَنكَ لِمَ اَذِنتَ لَهُمْ
گوئی شعر حافظ متضمن مراعاتِ جمیع لوازم مقتضائے حال است وما پیشتر
شرح داده ایم که هر چند در معنیٔ دو کلام تفاوتے نباشد اما اگر اسلوب بیان
را از قالبے بقالبے دیگر کشند همان معنی به ادائے خوشتر و دلکش جلوه گر آید۔

سحابی استر آبادی رانیمۂ رباعی است ؎

کس نیست که از تو جان تواند بردن
ایں را به تغافل کشی آں را به نگاه

دیگرے همیں معنٰے را در قالب سوال وجواب به نظم آورد ؎

گفتمش قتلِ منِ خسته چساں خواهی کرد
گفت گاهے به نگاهے به تغافل گاهے

تغیر اسلوب در شعر ثانی تندی پیدا کرده۔

همچنیں شاعرے در ندرت وجود انسان مهذب گفته است ؎

با صد هزار دیده بگردِ جهاں سپهر
جویائے آدمی است ولے آدمی کجاست

همیں معنی را دیگرے ادا نموده ؎

آنچه پر جستیم و دیدم کم که بسیار است و نیست
نیست جز انساں دریں عالم که بسیار است و نیست

هر دو را معنی یکے است۔ اما در شعر ثانی آں را در صورتِ واقعه
به نظم آورده و بظاهر مبنی بر تضاد نموده وایں اسلوب در معنی نوعے از

استعجاب پیدا کردہ۔

زلالی گوید ؎

عطایت دوست از دشمن نداند
یکایک را بکام دل رساند

ہمیں معنی را سعدی پیشتر ازو بہ نظم آوردہ ؎

دوستاں را کجا کنی محروم
تو کہ با دشمناں نظر داری

بر سخن فہم پوشیدہ نیست کہ اسلوب شیخ کہ مشتمل بر استفہام است چہ قدر معنی را متین و مدلل ساختہ توجیہ استدلال بریں منوال است کہ کریمے کہ جود خود را از اعدائے خویش باز نداشتہ است در حق دوستاں چہ عطاست کہ ارزانی نخواہد داشت سامع بمجرد استماع آں را تسلیم مے نماید و زلالی بیش ازیں نگفتہ کہ دوست و دشمن در جودِ تو مساوی ہستند فَاَیْنَ ھٰذا مِنْ ذَاکَ۔

سلطان حسین میرزا در وصف قامت گفتہ است ؎

در چمن یار چو با آں قد و قامت برخاست
سرو بنشست ز دعوے و قیامت برخاست

در قد و قامت غیر از تغایر لفظ چیزے زاید نیست یکے از ہر دو حشو است اما چوں ہر دو را بالعموم در یک جا ذکر کنند چنداں زشت نمی نماید و در مصرع ثانی بیش از تقابل نشست و برخاست خوبی دیگر نیست۔

میر تقی راست ؎

زقامت تو بہ عالم قیامتے برخاست
قیامت است قدت گر بود قیامت راست

ہمہ خوبیٔ شعر در لفظ راست مضمر است وبس۔ متاخراں ایں ایہام را خیلے دوست دارند باآنکہ در معنی زیادتے پیدا نمے کند۔ چنانکہ دیگرے گفتہ است ؎

زقدّ و قامت آں غارتِ ہوش مؤذّن کرد قد قامت فراموش

ظاہرش دلربا است و باطنش جانگزا۔ لفظ پرستاں را جامِ صبوح است و معنی طلباں را سوہانِ روح۔ ہمچنیں دیگرے راست ؎

سرو چوں دید آں سہی بالا گفت سبحان ربی الاعلیٰ

از شعر بالا امتیازے تمام دارد باسلامت الفاظ خوبیٔ معنے را فراہم آوردہ۔

وگاہے باشد کہ متکلم برائے یک مسبب سببے پیدا نماید و دیگرے آں را با سببے دیگر تعلق دہد و مزیت آں را باشد کہ ربط مسبب با سبب لطیف تر دارد منوچہری در وصف سیب گوید ؎

یک نیمہ رخش زرد و دگر نیمہ رخش سرخ ایں را ہیجانِ دم و آں را خفقان است

سعدی گوید ؎

سیب گوئی وداعِ یاراں گفت نیمہ زیں روئے سرخ وزاں روئے زرد

منوچہری سبب سرخیٔ نیمۂ سیب و زردیٔ نیمۂ دیگر جداگانہ ہیجان خون و

خفقان قرار داده و اگر بجائے خفقان یرقان گفتے براستی نزدیک تر بودے چہ خفقان اختلاج قلب است و یرقان از امراض جگر و خفقان را صفرت وجہ ضروری نہ باشد بخلاف یرقان کہ متلزم صفرت است کما ھو معلومٌ عند الاطباء اما کلام در آن است کہ اسباب یرقان و ہیجان خون در یک وقت بہم مے آئند یا نہ ؟

ہر چند منوچہری از اساتذۂ قدیم است اما شعر سعدی رام بیتے است کہ محتاج مزید تامل است زیرا کہ قائلے را مے رسد کہ گوید صفرت وجہ از خوف فراق مسلم است اما سرخیٔ چہرہ را سبب چیست ؟ جوابش آنکہ بہنگام وداع نازنین بر دل عاشق دو کیفیت عاید گشتہ۔ یعنی کیفیت سرور و نشاط کلام دلآویز نازنین کہ از وعدۂ وصال خبر مے دہد و کیفیت خوف فراق کہ در حال در پیش است اول موجب سرخیٔ چہرہ وثانی موجب زردیٔ آن است۔ و این معنی نظر بہ مناسبت اقتضائے حال وداع نازنین بغایت لطیف است و می تواند کہ سرخیٔ چہرۂ عاشق را خجلت نارسائی جان نثاری کہ مقتضائے وفاداری است سببے بودہ باشد۔

وشاعرے گفتہ است ؎

آہو ز من آموختہ ہنگام رمیدن
رم کردن و استادن و برگشتن و دیدن

دیگرے راست ؎

بسمل ز من آموختہ ہنگام طپیدن
تپ کردن و غلطیدن و حسرت زدہ دیدن

یقین است کہ یکے بر دیگرے یورش آوردہ متاع او را بغارت بردہ
ومیان ہر دو فرقے بسیار نیست جز اینکہ آں یکے در مصرع ثانی چہار چیز را
جمع ساختہ و دیگرے بر سہ چیز اکتفا نمودہ اما چہار را سہ شمار باید کرد زیرا کہ
ہنگام رمیدن رم رم کردن معنئ ندارد الا بتاویل بل تحصیل حاصل است
ہمچنیں در تعریف ناف طاقتی گوید ؎

چہ مے گوئم کہ ناف آں پری چہر
بود گرداب اندر چشمۂ مہر

مسیح گوید ؎

خمیر آں شکم چوں کرد تقدیر
نشاں ماندہ[۱] بر و انگشت تدبیر

لطافت تشبیہ در ہر دو موجود است و ہر یک را بر جائے خویش
انداز گیرائی حاصل۔ اما در شعر اول وجہ شبہ استدرات و تابانی است و در
شعر ثانی رخوت و استدرات و بیاض و عمق و بہ ہمیں قدر ثانی بر اول
مزیتے دارد۔ حکیم سنائی گفتہ ؎

نہ کند عشق نفس زندہ قبول | نہ کند باز موش مردہ شکار

وحشی یزدی گوید ؎

عقاب آنجا کہ در پرواز باشد | کجا از صعوہ صید انداز باشد

فصیحی گوید ؎

---

[۱] ماندہ بمعنی گذاشتہ و قاعدۂ زبان است کہ چوں آرد را خمیر کنند نشانے از انگشت سیاہ بصورت چاکے بر و گذارند۔ ۱۲ منہ

از سوز محبت چہ خبر اہل ہوس را
این آتش عشق است نسوزد ہمہ کس را

حافظ گوید

جوہر جام جم از طینت کان دگر است
تو توقع ز گلِ کوزہ گراں مے داری

شاہدے را در لباس جداگانہ جلوہ دادہ اند اما شعر سنائی اوقع فی النفس افتادہ۔ چہ باوجود ایجاز تمثیلش متضمن معنی ایست کہ غرض تمثیل ازاں بروجہ احسن در ذہن سامع جا میگیرد زیرا کہ نفس امارہ را با موش مردہ کہ خسیس ترین جانورے است تعبیر نمودن آں را بدرجۂ غائت حقیر و ذلیل قرار داد است و باز کہ شریف ترین جانوران شکاری است گاہے سر اصطیاد آں ندارد و در شعر وحشی بیش ازیں نیست کہ ضعیف شائستہ آں نبود کہ قوی بروے غلبہ جوید و شعر فصیحی فصاحتے ندارد و شعر حافظ معنیٔ حکیمانہ با خود دارد و بہ اسلوبے دلاویز تر مخاطب را بر ظن فاسد او آگاہ مے سازد۔ توجیہش آنکہ مخاطب متوقع آن است کہ جام جم را از گل کوزہ گراں ترکیب دہد۔ متکلم آں را تنبیہ مے نماید کہ ایں ہوس خام را از سر خود بدر کن و دیگر گرد ایں کار نگرد کہ سعی تو دریں باب از قبیل فعل عبث است حاصل شعر آں کہ ہر کس سزاوار عشق ورزیدن نیست۔ چہ عشق را فطرت قابلہ بکار است۔

کاتبی ترشیزی قصیدۂ در مدح شروان شاہ گفتہ مطلعش این است

باز با صد برگ آمد جانبِ گلزار گل
ہمچو نرگس گشت منظور اولوا الابصار گل

ودریں قصیدہ در مقام تخلص ایں دو بیت گفتہ ؎

خشتے از فیروزہ دارد خشتے از یاقوت سُرخ
ہمچو قصر خسروِ خوش خلق نیکو کار گل

دوش بلبل ایں غزل میخواند بر سرو بلند
غرق شبنم شد بہ گلشن زآب ایں گلزار گل

تخلص خیلے شگرف است اما لفظ نیکو کار نیک نیفتادہ واگر بعوض نیکو کار شیریں کار مے گفت۔ چہ قدر در حسنِ شعر افزائشے روئے میداد زیراکہ نظر بہ مناسبت ذکر خسرو ازیں بہتر اصلاحے متصور نیست و شیریں کار بمعنیٔ پسندیدہ کردار مطرد است۔

طغرا گوید ؎

اگر فرہاد شیریں کار بودے
دریں کہسار صنعت ہا نمودے

ودر شعر ثانی بر جائے بلبل قمری را غزل خواں ساختن سزاوار تر است بیت اساتذہ بلبل را بر سرو ننشاندہ اند چنانکہ قمری را بر شاخ گلِ تر۔

عرفی شیرازی در مدح اکبر شاہ جواب ایں قصیدہ گفتہ است مطلعش ایں است ؎

نو بہار آمد کہ افشاند چو حُسنِ یار گل
چوں وصال یار ریزد ہر خس و ہر خار گل

بر زیرک سخن فہم مخفی نیست کہ مصرع ثانی با مصرع اول در حسنِ ماخذ نمی

سنجد لفظ ہر خس و ہر خار بمنزلۂ خس و خاشاک گلشن است۔ خاکسار مؤلف بجوابش پرداختہ و قصیدہ را بہ نعت حضرت سرور کائنات صلی اللہ علیہ وسلم مذیّل ساختہ مطلعش این است ؎

رایت اقبال برزد باز در گلزار گل
تاخت بر اقلیم دے با لشکر جرار گل

موازنہ در ہر سہ مطلع حق سخن فہمان است۔

اوحدے مراغی شعرے گفتہ ؎

نزد خدا پرستاں دانی کہ چیست طاعت
آں سیرتے کہ دروے آزار دل نباشد

ترکیب صحیح است و معنی درست اما اسلوبش بے نمک۔ دیگرے این معنی را باسلوبِ گزین در معرض بیان آوردہ ؎

مباش در پے آزار و ہر چہ خواہی کن
کہ در شریعتِ ما غیر ازیں گناہے نیست

جملۂ ہر چہ خواہی کن، در عموم حکم چہ قدر قوتے پیدا کردہ و در مصرع ثانی حصر گناہ در آزار خاطر متلزم آن است کہ آزار خاطر امریست اہم کہ عاقل را نباید کہ گاہے گردِ آں گردد۔ گوئی بندگراں بر دست و پائے مخاطب نہادہ تا اصلا اقدام بر آزار خاطر کسے نماید و حاصل شعر اوحدے بیش ازیں نیست کہ آزار بہ کسے نرساندن طاعت است و بس زاجرے از آزار در شعر موجود نیست۔

زلالی در تعریف اسپ گوید ؎

زجستن جستن آں سایہ در دشت
چو مرغِ آشیاں گم گشتہ مے گشت

اگر عوض آشیاں گم گشتہ آشیاں گم کردہ می گفت البتہ بلیغ تر مے افتاد و میان ایں ہر دو ترکیب فرقے لطیف است و فہم آں طبع نظیف را متقاضی است زیراکہ ثبوت وصف گم گشتگی برائے آشیان است و ثبوت وصف گم کردگی برائے مرغ و ظاہر است کہ اضطراب و سراسیمگی مرغ از گم کردگی آشیاں بیشتر است از گم گشتگی آں چہ سعی او در جستجوئے آشیاں و راہ نبردن بداں موجب اضطراب مزید و قلق شدید اوست زیراکہ گم کردگی متصور نباشد الا از فقدان چیزے بعد حصول آں و اگر کسے گوید کہ حافظ شیراز ترکیب گم گشتن را اختیار نمودہ حیث قال ؎

یوسف گم گشتہ باز آید بہ کنعاں غم مخور
کلبۂ احزاں شود روزے گلستاں غم مخور

جوابش آں است کہ دریں شعر مقتضائے مقام گم گشتن است نہ گم کردن زیراکہ ماسیق لہ الکلام دریں شعر گم شدن پسر است و باز آمدن او نہ بیان گم کردن پدر پسر را چنانکہ در شعر سعدی فافہم فانہ لطیف والا حافظ کہ بلیغ تر شعراء ایران است مقتضائے مقام را نیکو مے شناخت چنانکہ جائے دیگر مے گوید ؎

چہ فرصتہا کہ گم کردم دریں راہ
زبختِ خوابناک قافل خویش

وقدوۂ بلغاء شیخ شیراز ہمیں ترکیب را اختیار نمودہ۔

حیث قال ؎

یکے پرسید زاں گم کردہ فرزند
کہ اے روشن گہر پیر خردمند

وہم محتشم کاشی گوید ؎

گہ ز سہم خدنگ طائرِ روح
مرغ گم کردہ آشیاں باشد

در باب تنقید و موازنہ بہمیں قدر اکتفا نمودیم کہ نظر بہ ضرورتِ آگاہید آکان قاری بند است ورنہ سمند خامہ ہنوز دم جولان بیش دارد و رہ منزل دراز در پیش۔

وآخر دعوانا ان الحمد للہ رب العالمین والصلوٰۃ والسلام علی سید المرسلین وآلہ الطاہرین۔

پایان نامہ

رُوحیؔ کج مج زبان را کہ از غایتِ انفعال نارسائی سر بگریبانِ خجالت فرو بردہ است و غنچۂ دلش از صدمتِ سموم کم سوادی پژمردہ یارلے آں کو کہ بسانِ حریفانِ ادا فہم بکجدار و مریزیہائے معنی شناسی دست برآرد و خود را از جملۂ محققانِ فنِ معانی شمارد خاصہ در بزم ہنر پرورانِ وشخوار پسند کہ بناخن طبع دقیقہ رس گرہ از رشتۂ فکر رسا مے کشائند و در عرصۂ سخن گوئی و سخن فہمی بر سابقانِ خوش خرام سابق مے آئند لمؤلفہ ؎

باز چوں در ہوا پر افشاند
صعوہ از ہیبتش فرو ماند
بانگ تندر چو مغز کوہ خارد
بر طنینِ مگس کہ گوش آرد

اما چہ تواں کرد کہ در سلسلۂ نظام عالم ناتواں را با توانا ارتباطے است و زشت را با زیبا اختلاطے والحق اگر بنائے بکونات دودمانِ سفلی بر اساسِ ایں اصل نہادندے عقدۂ تفاوت رتبتے میانِ کوچک و بزرگ باز نکشادندے بالجملہ جائے کہ دُرِ شہوار است خرمہرۂ کس مگیر ہم بکار است و گوشے کہ بہ نغمۂ دلکش بلبلِ رنگیں نوا پر صدا است با صوت دلخراش زاغ ناخوش ادا نیز آشنا. ہر چند نمی خواست کہ خود را بہ شیوۂ مترسمان روزگار عرضۂ طعن متعنتان زماں نماید و

بر روئے سامعہ باب ردّ و قبول ابنائے جنس بکشاید۔ اما چوں بعضے از لطائف مکنونات ایں فنِ شریف کہ از دیر باز در نہانخانۂ ضمیر مخفی و محتجب بود مقتضیٔ آں بود کہ آں جملہ را بلباسِ نقوشِ حروف بساحت قرطاس جلوہ دہد و بتائید ازلی قدم از دائرہ کشمکش بدگمانیہائے ابنائے روزگار بیروں نہد و مع ذلک دریں باب اصرار بعضے از اعزّہ و احباب ضمیمۂ ایں اقتضاء آمدہ طوعًا و کرہًا زبانِ خامہ را بر طبق خلطوا عملاً صالحًا و آخر سیئًا بہ مقالات خطا و صواب آلودہ ساختم و در تنگ و پوئے میدانِ نظر و استدلال گاہے دیوانہ و گاہے فرزانہ تاختم۔ نے نے نہ دیوانہ ام نہ فرزانہ۔ بل ساقیٔ ازل آنچہ را فراخور پیمانہ استعداد ایں دردی کش خمخانۂ تحقیق یافت بہ ہیخت و بے ہیچ مضائقت در جام طلب ایں سیہ مست بادۂ معنی بریخت و بحکم

بُدرد و صاف ترا حکم نیست دم درکش
کہ ہرچہ ساقیٔ ما ریخت عین الطاف است

بریادِ امام المحققین حجۃ المدققین شیخ عبد القاہر جرجانی کہ در شانِ ادبیات آیتے است مبین و برہانے است متین نوشِ جاں ساختم و حریفانِ بزمِ معنی را بد وستگانی بنواختم۔ چشم بد دور! اگر بدیدۂ انصاف بنگری کالائے است بنقدِ جاں خریدنی و ترانہ ایست بگوش ہوش شنیدنی۔ علم معانی چنانکہ دانی علمے است گرانمایہ و فنے است بلند پایہ کہ بے دستیاریٔ آں پائے در راہ سخن فہمی و معنی رسی نتواں نہاد و بے پائمردیٔ آں زباں بہ سخن گزیدہ و معنیٔ پسندیدہ نتواں کشاد۔ کما قلتُ

ادیبے گزین فن ندارد خبر
تن آدمی دارد و جانِ خر

اگر دامان ارادت فراخ آری ذخیرۂ لآلی آبدار برداری بہ یقین می دانم کہ آنچہ بر دست این فقیر بے بضاعت صورتِ اتمام پذیرفتہ کمتر ازان است کہ مے خواستم و بیشتر ازان است کہ مے کاستم اما نظر بحالات باختیار حاضر و معلوم بر غائب و معدوم پرداختم و خفایائے زوایا بفحوائے

ع کم ترك الاول للآخر

ذخیرۂ پس آئندگان ہنر پرور ساختم ؎

لقد وجدتُ مكانَ القول في سعةٍ
فان وجدت لسانا قائلاً فقلِ

هوالاول والاٰخر والظاهر والباطن وهو بكل شيءٍ عليم ؎

چو دیدم دور گردون و شتاب است رفیق عمر پا اندر رکاب است
نوشتم تا بماند یادگارے برد چون باد از خاکم غبارے

بہ تقریب اختتام قطعۂ متضمن تاریخ طباعت نامہ از زبانِ خامہ بدین طراز تراوش یافت ؎

جوانے بخوابم در آمد سحر گہ بحسنِ ادا بستہ نقشِ مرادم
چو پرسیدمش کیستی و زکجائی؟ بگفتا۔ دبیر عجم خوش سوادم

۱۳۴۶ ھ

چاپ دوّمین

حلاوت سنجانِ مائدۂ شیریں بیانی کہ بر خوانِ چاشنیٔ بلاغت کامِ جاں را نمکِ جوشِ ذوقِ سخن ساختہ اند بہ تعریفِ شکر خائیٔ طوطیٔ خامہ و بہ توصیفِ تر زبانیٔ طبعِ رسا پرداختہ۔ کور سواداں از بے بصیرتی نتوانند کہ چشم بمشاہدۂ جمالِ شاہدِ معنی برکشایند و کوتہ دستاں از غایتِ بے فرہنگی دست آں ندارند کہ بہ طاقِ بلندِ سخن شناسی برافرازند۔ آناں از درِ انصاف در مے آیند و ایناں زباں بہ گزاف بر مے کشایند۔ مقولۂ من صنف فقد استہدف ہر چند بمیزانِ تجربہ درست افتادہ اما پختہ مغزاں بحرف گیریٔ خام روئے التفات نیاوردہ اند و راست رواں جادۂ سخن فہمی از منہجِ راستی انحراف نورزیدہ زر دہی داغ ناسرگی برنتابد و گوہر شاہوار باشبہ بے مقدار در بازارِ جوہریاں بہ یک ترازو نمے سنجد۔ در خلالِ ایامِ طباعتِ ثانیہ باشارۂ بعضے از احباب نبذے از ترمیمات و اضافاتِ مناسبہ بہ عمل آمدہ و الحق کہ بجائے خویش افتادہ و بایں ہمہ چشم از خلص اعزۂ کرام آں دارم کہ از ہفوات و زلاتِ مؤلف ہیچمیرز دیدہ بر دوختہ فرمودۂ شیخ شیراز را پیشِ نہادِ ہمتِ والا نہمت خود سازند ے

قبا گر حریر است و گر پرنیاں
بناچار حشوش بود درمیاں

بانصرام لوازم مہمات طباعت فرزند ارجمند عزیز محمد ضیاء الحق آتاہُ اللہُ مایتمناہُ باہتمام تمام نقد اوقات خود را بذل نمودہ و بہ تحمل مشقت تدوین و ترتیب بسعی ہرچہ تمامتر پرداختہ فجزاہ اللہ خیرالجزا و ارضاہ بالبقاء فی الرّخاءِ۔

بہ تقریب تمہید عذر خواہی رشحۂ تاریخ طبع ثانی از رشحاتِ قلم معنیٰ رقم بہ ہنجار سپاس ملک الناس سے تراود ؎

چو روحی بحمد اللہ این نقش زیبا | بیاراست در قالب طبع ثانی
بدین نغزی صورت و معنی او | چہ ارزد برش نقش ارژنگ مانی
الا اے زمن دہ چمن فطرتاں را | نویدے پس از دورِ سبع مثانی
کہ با فال میموں بسالِ ہمایوں | گلے نو دمیدہ بباغ معانی

۱۲ ہجری ۵۵

مطبوعہ رزّاقی مشین پریس حیدرآباد دکن

نصاب برائے منشی فاضل یونیورسٹی

نمبر	نام کتاب	قیمت
۱	دبیر عجم	[illegible]
۲	" خلاصہ	[illegible]
۳	العروض القوافی	[illegible]
۴	" خلاصہ	۱۲/
۵	جواہر البحور	[illegible]
۶	" ترجمہ	[illegible]
۷	شعر العجم چہارم	[illegible]
۸	" خلاصہ	۱۲/
۹	تاریخ ایران	[illegible]
۱۰	" خلاصہ	[illegible]
۱۱	چہار مقالہ	۱۵/
۱۲	" ترجمہ	[illegible]
۱۳	ابو الفضل	[illegible]
۱۴	" ترجمہ	[illegible]
۱۵	حاجی بابا اصفہانی	[illegible]
۱۶	" ترجمہ	[illegible]
۱۷	سیاحت نامہ ابراہیم بیگ	[illegible]
۱۸	" ترجمہ	[illegible]
۱۹	وکلائے مرافعہ	۱۲/
۲۰	" ترجمہ	۱۲
۲۱	قصائد قاآنی	[illegible]
۲۲	" ترجمہ	[illegible]
۲۳	غزلیات نظیری	[illegible]
۲۴	" ترجمہ	[illegible]
۲۵	رباعیات ابو سعید ابو الخیر	۱۰/
۲۶	" ترجمہ	۱۲
۲۷	قصائد فرخی	[illegible]
۱۰	" ترجمہ	[illegible]

نمبر	نام کتاب	قیمت
۲۹	منطق الطیر	[illegible]
۳۰	" ترجمہ	[illegible]
۳۱	رباعیات بابا طاہر مترجم	[illegible]
۳۲	تاریخ اسلام	[illegible]
۳۳	انتخاب سیر المتاخرین	[illegible]
۳۴	" ترجمہ	[illegible]
۳۵	" خلاصہ	[illegible]
۳۶	اخلاق جلالی	[illegible]
۳۷	" ترجمہ	[illegible]
۳۸	" خلاصہ	[illegible]
۳۹	رموز حکمت	[illegible]
۴۰	" خلاصہ	۳/
۴۱	درۃ الاخبار	[illegible]
۴۲	" ترجمہ	[illegible]
۴۳	" خلاصہ	[illegible]
۴۴	کشف المحجوب	[illegible]
۴۵	" ترجمہ	[illegible]
۴۶	" خلاصہ	[illegible]
۴۷	کلمات الشعرا	
۴۸	" خلاصہ	
۴۹	قصائد عرفی	
۵۰	علم الکلام	
۵۱	" خلاصہ	

نوٹ:۔ کتابوں کی قیمت میں کمی بیشی ممکن ہے